

ZAVOD ZA
RAVNOPRavnost
POLOVA

Novinarke

u VOJVODINI

dr Smiljana Milinkov

OBRAZOVANJE,

Profesionalni

STATUS

I
Rodni

IDENTITET

dr Smiljana Milinkov

**Novinarke u Vojvodini: obrazovanje,
profesionalni status i rodni identitet**

dr Smiljana Milinkov

**Novinarke u Vojvodini: obrazovanje,
profesionalni status i rodni identitet**

Edicija doktorskih radova „Roza Luksemburg“

Izdavač: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova

Za izdavača: Diana Milović

Recenzije: prof. dr Svenka Savić, dr Dinko Gruhonjić, Danica Todorov

Lektura i korektura: Milan Ajdžanović

Prelom: Mirjana Isakov

Dizajn korica: Darko Vuković

Štampa: Sajnos doo, Novi Sad

Tiraž: 500 primeraka

Novi Sad, 2016.

**ZAVOD ZA
RAVNOPRAVNOST
POLOVA**

Sredstva za objavljivanje knjige obezbeđena su u budžetu AP Vojvodine

CIP - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

070-055.2(497.113)

МИЛИНКОВ, Смиљана

Novinarke u Vojvodini: obrazovanje, profesionalni status i rodni identitet / Smiljana Milinkov. - Novi Sad : Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, 2016 (Novi Sad : Sajnos doo). - 220 str. : ilustr. ; 23 cm. - (Edicija doktorskih radova "Roza Luksemburg")

Tiraž 500. - Bibliografija. - Summary.

ISBN 978-86-86259-25-7

a) Новинарке - Војводина

COBISS.SR-ID 309710855

Zabranjeno preštampavanje i fotokopiranje. Sva prava zadržava izdavač i autorka

dr Smiljana Milinkov

Novinarke u Vojvodini: obrazovanje, profesionalni status i rodni identitet

Novi Sad, 2016.

S A D R Ž A J

PREDGOVOR	7
SAŽETAK	10
SUMMARY	12
1.0. UVOD	15
1.1. Žene u novinarstvu	16
1.1.1. Društveni položaj žene u Vojvodini – istorijski pregled	16
1.1.2. Proces <i>feminizacije</i> novinarske profesije	31
1.2. Formalno i neformalno obrazovanje žena za novinarsku profesiju	43
1.2.1. Obrazovanje novinarki	48
1.2.2. Rodno osjetljiv jezik u medijima	56
1.3. Teorijski okvir: identiteti i rodna pitanja profesije i obrazovanja	61
1.3.1. Žena kao <i>drugi</i> – obrazovanje i profesija	62
1.3.2. Rod i mediji	68
2.0. PREDMET I CILJ ISTRAŽIVANJA	74
2.1. Hipoteze	74
3.0. METODOLOŠKI PRISTUP ISTRAŽIVANJU	75
3.1. Metod životne priče	75
3.2. Korpus istraživanja i jedinicu analize	81
Tbl. 1. Dokumentacioni podaci o životnim pričama žena u novinarstvu	82
4.0. REZULTATI ANALIZE	83
4.1. Komponente rodnog identiteta novinarki iz Vojvodine	83
4.2. Detinjstvo i mladost novinarki iz Vojvodine	84
4.2.1. Odrastanje u SFRJ	85
4.2.2. Detinjstvo i mladost devedesetih godina 20. veka	99
4.3. Porodični odnosi – paradigma položaja žena i muškaraca u društvu	102

4.4. Obrazovanje i obrazovanje za novinarsku profesiju – formalno i neformalno	112
4.4.1. Osnovno i srednje obrazovanje novinarki	114
4.4.2. Formalno i neformalno obrazovanje za novinarku profesiju	118
4.5. Profesionalni rad novinarki	131
4.5.1. Medijska slika žene	143
4.5.2. Nagrade i priznanja	145
4.6. Rodna ravnopravnost u medijima i rodni identitet	150
4.7. Privatno je javno: brak, porodica, deca	161
4.8. Jezička upotreba novinarki u Vojvodini: maternji, profesionalni, rodno osetljiv jezik	170
4.9. Diskusija: profesionalni/rodni identitet novinarki	180
4.10. Novinarke kao <i>druge</i>	185
5.0. OPŠTI ZAKLJUČAK	196
6.0. LITERATURA	203
7.0. PRILOZI	213
7.1. Prilog 1 – Termini korišćeni u radu	213
7.2. Prilog 2 – Tabele	217
Tbl. 1: Dokumentacioni podaci o životnim pričama žena u novinarstvu u Vojvodini (1944–1985)	217
Tbl. 2. Komponente identiteta novinarki u Vojvodini (1944–1985)	218
Tbl. 3. Komponenta identiteta: detinjstvo novinarki	222
Tbl. 4: Novinarke: zanimanje roditelja	224
Tbl. 5: Ukupni podaci o formalnom obrazovanju novinarki u Vojvodini: (1944–1985)	226
Tbl. 5a: Ukupni podaci o neformalnom obrazovanju novinarki u Vojvodini: (1944–1985)	228
Tbl. 6: Novosadska novinarska Škola: istorijat, struktura, program	231
Tbl 7: Nagrade i priznanja za profesionalni rad novinarkama u Vojvodini: (1944–1985)	233
Tbl. 7a: Novinarke: osnovni podaci o nagradama i priznanjima za profesionalni rad	235
Biografija autorke	238

P R E D G O V O R

Publikacija predstavlja skraćenu verziju doktorske disertacije „Formalno i neformalno obrazovanje i profesionalni status novinarki u Vojvodini – rodna perspektiva“, odbranjene 14. juna 2016. godine na ACIMSI Centru za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu pred komisijom u sastavu: profesorka emerita Svenka Savić, prof. dr Nevena Petrušić, prof. dr Dejan Pralica i prof. dr Milica Andevski (mentorka).

Rad se bavi profesionalnim statusom žena u medijima iz perspektive interdisciplinarnih rodnih studija i nastao je s idejom da se prikaže proces feminizacije novinarske profesije u kontekstu društva, porodice, obrazovanja i medija a na osnovu životnih priča 16 novinarki iz Vojvodine.

Većina dosadašnjih istraživanja koja se bave problematikom roda i medija fokusirana je na medijsku sliku žene, dok je mali broj onih koja istražuju položaj žena zaposlenih u medijima, odnosno koja se bave njihovim obrazovanjem i uopšte položajem novinarki u društvu. Istraživanjem o položaju žena u novinarstvu želeta sam da rasvetlim uticaj i ukrštanje različitih faktora – kao što su rod, profesija, obrazovanje, etnička pripadnost i društveni položaj – na formiranje identiteta novinarki.

Rezultati analize pokazuju da je profesionalni identitet specifičan, zajednički identitet novinarki iz Vojvodine, dok se na individualnom nivou može govoriti o višestrukim identitetima žena (ćerke, sestre, majke, supruge, partnerke, udovice, novinarke, građanke, Vojvođanke, pripadnice manjinske nacionalne zajednice i dr.) nastalih ukrštanjem različitih komponenti. Empirijski podaci govore da je kod svih intervjuisanih novinarki profesionalni identitet konstantan, za razliku od rodnog, koji varira od patrijarhalnog do feminističkog okvira. Tako se kod pojedinih intervjuisanih žena usled nesvesnog podvajanja određenih komponenti sopstvenog identiteta, kao što su profesija, pol, majčinstvo, može govoriti o minimalizovanju rodnog identiteta jer se on poistovećuje sa tradicionalnim poimanjem ženskog i tako postavlja kao potencijalna smetnja izazovima novinarske profesije.

Analiza životnih priča novinarki pokazuje da akademsko obrazovanje ima značajan uticaj na kvalitetan profesionalni rad, ali i da formalno znanje nije dovoljno za rodno osetljiv pristup u izveštavanju jer tema rodne ravnopravnosti nije bila sastavni deo njednog kurikuluma studijskih programa koje su novinarke završile. Profesionalna iskustva novinarki pokazuju da neformalno obrazovanje u smislu celoživotnog učenja kao oblika usavršavanja doprinosi profesionalnjem radu kao i rodno osetljivom medijском izveštavanju. Lična iskustva novinarki potvrđuju feminističku teoriju *drugosti*: novinarke kao *druge* u odnosu na muške kolege i profesiju; novinarke iz manjinskih nacionalnih zajednica kao dvostruka *drugost*; novinarke koje nemaju decu kao *druge* u odnosu na one ostvarene u majčinskoj ulozi. Međutim, bez obzira na *drugost* u novinarstvu, intervjuisane novinarke su prve u aktivizmu i borbi za društveni interes.

U kontekstu društva u kom se od strane političko-ekonomske moći, znatnog broja urednika i novinara, kao i publike toleriše, pa i podržava, pojавa senzacionalizma, tabloidizacije i autocenzure u medijima, smatram da je važno da se prvenstveno na akademskom ali i širem društvenom nivou, sagledaju iskustva novinarki koje su svojim radom pokazale istrajnost u očuvanju profesionalnih i etičkih standarda, hrabrosti, doslednosti i beskompromisnosti u borbi za javni interes. Stoga se posebno zahvaljujem koleginicama novinarkama na spremnosti da podele iskustvo u profesionalnom radu, kao i da segmentima iz privatnog i porodičnog života doprinесу dekonstrukciji položaja žene u društvu, od pedesetih godina prošlog veka do danas.

Zahvaljujem se na saradnji i razmeni iskustva i znanja i profesorkama i kolegama i koleginicama iz Centra za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu; komisiji, posebno mentorki prof. dr Milici Andevski, na pomoći tokom pisanja doktorske disertacije; dr Svenki Savić, profesorki emeriti, za istrajnost u višegodišnjem prenošenju znanja iz interdisciplinarnih područja kao i na pomoći prilikom izrade ovoga rada. Posebno se zahvaljujem *Rekonstrukcija ženskom fondu* na stipendiji za drugu godinu doktorskih Rodnih studija; kolegama i koleginicama sa Odseka za medijske studije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, prijateljima i porodicama na podršci i razumevanju.

Takođe se zahvaljujem recezentima: profesorki emeriti Svenki Šavić, Danici Todorov i dr Dinku Gruhonjiću i Zavodu za ravnopravnost polova AP Vojvodine, koji je prepoznao potrebu za objavljivanjem publikacije „Novinarke u Vojvodini: obrazovanje, profesionalni status i rodni identitet“.

SAŽETAK

Ideja rada je da pokaže na koji način formalno i neformalno obrazovanje utiče na formiranje rodnog identiteta koji je u suodnosu sa profesionalnim identitetom, kao i na proces feminizacije novinarske profesije u kontekstu društva, porodice, obrazovanja i medija.

Polazna hipoteza je da formalno akademsko obrazovanje ima značajan uticaj na kvalitetan profesionalni rad novinarki ali nedovoljan za rodno osetljiv pristup. Druga pretpostavka je da neformalno obrazovanje u smislu celoživotnog usavršavanja doprinosi profesionalnjem radu novinarki, naročito u istraživačkom novinarstvu, kao i rodno osetljivom medijskom izveštavanju. Treća pretpostavka je da veći broj žena na pozicijama moći ne dovodi nužno do rodno osetljivog pristupa u medijima, te na taj način ne doprinosi promeni sistema vrednosti koji bi vodio ka ravnopravnijem položaju žena u društvu. Četvrta hipoteza je da žene u novinarskoj profesiji potiskuju rodni identitet u odnosu na profesionalni.

Osnovni terijski okvir se oslanja na teoriju 'drugosti'.

Osnovni istraživački metod su životne priče, kao jedan od dominantnih metoda u rodnim studijama, na osnovu kojeg interpretiramo iskustva žena kao svedočenja o društvenim, političkim i profesionalnim okolnostima u određenom vremenskom periodu u kontekstu multietničke i multikulturalne Vojvodine.

Korpus čini 16 novinarki koje rade ili su radile u medijima na jezicima različitih nacionalnih zajednica i na jeziku većinskog naroda.

Rasvetljavanjem rodne dimenzije razvoja jedne profesije, rezultati istraživanja daju doprinos dekonstrukciji patrijarhalnog društvenog okvira, te putem feminističke perspektive utiču na bolje razumevanje individualnog i društvenog života u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka u Vojvodini.

Rezultati istraživanja pokazuju da žene u novinarsku profesiju danas ulaze kao 'druge': bez obzira na broj žena u medijima, upravljačke strukture i dalje pripadaju muškarcima – oni imaju profesionalnu i političku moć.

Novinarke iz manjinskih nacionalnih zajednica, pri tome, dvostruko su 'druge': u odnosu na novinarke iz većinske zajednice i muške kolege u sopstvenoj zajednici.

Rezultati pokazuju da je formalno visoko obrazovanje važno polazište za bavljenje novinarskom profesijom, ali za stepen razvoja profesionalnog identiteta je neophodno i konstantno (celoživotno) neformalno obrazovanje; edukacija o rodnoj ravnopravnosti značajno utiče na nivo ostvarenosti rodne novinarske kulture; kod novinarki je izražen rodni identitet, ali je podređen profesionalnom, jer se u slučaju većine novinarki rodni identitet shvata kao staticki žensko-muški polaritet a ne kao kategorija višestrukih identiteta.

Primena rezultata istraživanja je dvojaka: 1. empirijski podaci o identitetu novinarki iz Vojvodine poslužiće u teorijskoj raspravi o korelaciji rodnog i profesionalnog identiteta ali i komponentama višestrukog identiteta žena u Vojvodini; 2. ovi podaci će poslužiti da se proširi postojeća *baza podataka* životnih priča žena pripadnica većinske, ali i manjinskih nacionalnih zajednica te da se ona iskoristi za naredna komparativna istraživanja.

S U M M A R Y

The aim of the research is to show: 1. how formal and informal education affects the formation of gender identity in correlation with the professional identity; 2. the way of the process of feminization of the journalistic profession in the context of society, the family, education and the media.

H-1: Formal academic education has a significant impact on the quality professional work of female journalists, but it is insufficient for a gender-sensitive approach.

H-2: Non-formal education in terms of lifelong learning contributes to a more professional work of female journalists, especially the ones who are involved in investigative journalism, as well as gender-sensitive media coverage.

H-3. A larger number of women in positions of power does not necessarily lead to a gender-sensitive approach in the media, and thus does not contribute to a change in values that would lead to more equal position of women in the society.

H-4: Women in journalism suppress gender identity in relation to a professional one.

Basic and theoretical framework draws on the theory of 'otherness'.

The basic research methods are life stories, as one of the predominant methods in gender studies. We interpret the experience of women through testimonies about social, political and professional circumstances in a particular period and in the context of a multi-ethnic and multicultural Vojvodina.

The corpus consists of 16 female journalists who work or have worked in the minority media of ethnic communities, as well as in the language of the majority. By highlighting gender dimension of development of a profession, the research results should contribute to the deconstruction of patriarchal social framework and lead to better understanding of the impact of individual and social life the second half of the 20th and beginning of the 21st century in Vojvodina through a feminist perspective.

The research results show that women in journalism today are included as 'subordinates'. Regardless of the prevalent number of women in the media, the management structure still belongs to men - they have the professional and political power. Journalists from minority communities are double 'subordinates' in relation to the female journalists from the majority community and male colleagues in their own community.

The results show that formal higher education is an important starting point for the journalistic profession, but for the further development of professional identity constant (life-long) formal education is necessary; Education on gender equity has a significant impact on the level of achievement in gender-based journalistic culture; with the journalist expressing gender identity, or is subordinate to a professional, as in the case of most journalists gender identity is understood as a static female-male polarity and not as a category of multiple identities.

The application of the research results are twofold: 1. empirical data on the identity of the press from Vojvodina will serve as a basis for theoretical discussion on the correlation of gender and professional identity, as well as components of multiple identities of women in Vojvodina; 2. it will serve to expand the existing database of life stories of women who are members of the majority, and minority ethnic communities and should be used for subsequent comparative studies.

1.0. UVOD

Izučavanje profesionalnog statusa, stepena obrazovanja i društvenog položaja novinarki iz perspektive sopstvenog iskustva (*life story; oral history*) nema dugu tradiciju u naučnom diskursu u Srbiji. Iako se lične priče pojedinih novinarki mogu pronaći u publikovanim sećanjima žena iz različitih etničkih zajednica koje žive u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini (Mađarice, Rumunke, Rusinke, Slovakinje, Romkinje), u navedenom empirijskom materijalu profesionalni identitet žena je u drugom planu. U domaćoj literaturi beležena su sećanja i svedočenja pojedinih žena, javnih ličnosti, kao što su filozofkinja Svetlana Knjazeva-Adamović (1999), političarka Vesna Pešić (2000) i antropološkinja Zagorka Golubović (2001) ili svedočenja Bošnjakinja o ratu koje je prikupila sociološkinja Janja Beć (1997). Međutim, 1998. projektom „Životne priče Vojvođanki“ Udruženja građana „Ženske studije i istraživanja“ u Novom Sadu pod rukovodstvom profesorke Svenke Savić – počinje beleženje iskustava nepoznatih žena, jer „za patrijarhalni pristup u kojem se žena suočava sa dominacijom muškaraca u društvu, svaka životna priča žene je za istraživačicu jedinstvena, neponovljiva i istinita“ (Savić 2001: 7–9).

Žensko iskustvo je, prema Doroti Smit (Dorothy Smith), „osnova“ feminističkog znanja. Različiti ženski životi i raznolika iskustva mogu biti početna tačka za postavljanje novih, važnih pitanja ne samo o tim životima već i o životima muškaraca, društvenim institucijama, koje su stvorili prevashodno muškarci sa namerom da služe „čovečanstvu“ (Harding 2005: 233). Marijana Čanak smatra da *sećanje žena* dekonstruiše žanr biografije: „Biografija više nije privilegija znamenitih, ona je pravo svakog ljudskog trajanja, a dekonstrukciju pojačava činjenica da je ženama kroz vekove osporavano pravo na znamenitost, da su tragovi ženskog trajanja dugo ostajali nevidljivi“ (Čanak 2008: 12–19).

Shodno interdisciplinarnosti rodnih studija, koje, kombinujući mogućnost kritičkog promišljanja različitih naučnih oblasti i metoda, otvaraju novi pristup izučavanju društvenih odnosa, profesionalno i životno iskustvo

novinarki iz Vojvodine predstavlja značajan empirijski materijal za istraživanje korelacije rodnog, profesionalnog i etničkog identiteta žena u novinarstvu.

Među sto najvećih srpskih novinara, odabranih povodom obeležavanja 200-godišnjice novinarstva u Srbiji (1791–1991), nalaze se svega tri žene: Maga Magazinović, Milica Jakovljević (Mir-Jam) i Desa Glišić (Nedeljković 2009: 90). I dve decenije kasnije, bez obzira na povećan broj žena u medijima, novinarke su u široj društvenoj zajednici teško prepoznatljive (sem pojedinih kao što su Brankica Stanković, Olja Bećković, Olivera Kovačević, Danica Vučenić, čiji se profesionalni rad vezuje uglavnom za medijske redakcije u Beogradu) i gotovo nevidljive kao urednice, novinarke i autorke. Termin „seksizam u nauci“, kojim se označava specifična varijanta segregacije po polu u društvenim naukama po kojoj se „jasnije ističu, prepoznaju i vide interesi i aktivnosti muškaraca, te se zahvaljujući dominantnom patrijarhalnom sistemu vrednosti pridaje veći značaj i prestiž muškim ulogama nego ženskim“ (Papić, Sklevicky 2003: 10) – primenjiv je i u sferi novinarstva, budući da se među „velikane novinarstva“ uglavnom svrstavaju samo muškarci.

1.1. Žene u novinarstvu

1.1.1. Društveni položaj žene u Vojvodini – istorijski pregled

Kao odjek opštег pokreta i 7u Vojvodini se šezdesetih godina 19. veka u vreme buđenja nacionalne svesti i emancipacije nacionalnih kulturnih vrednosti – pokreće pitanje položaja žene. Gordana Stojaković smatra da je za istorijat borbe za prava žena na vojvođanskom prostoru izuzetno značajno multietničko iskustvo borkinja za ženska prava, koje su žene iz Vojvodine i Austro-Ugarske monarhije¹ tokom 18. i 19. veka prenele i južno od Save i Dunava (Stojaković 2011: 66). Prema Ljubici Marković, feminizam u Vojvodini se javlja početkom sedamdesetih godina 19. veka: „On je dopro u doba kad u nas započinje rad na preobražaju društva, a kreće ga, kao nerazdvojni deo novog socijalističkog programa, Svetozar Marković“ (Marković 1934:

---

¹ Vojvodina je do 1918. godine bila deo Austro-Ugarske monarhije.

39). Pod uticajem engleskog liberalnog mislioca Džona Stjuarta Mila, Marković pitanje ženskog oslobođenja ne vidi samo kao pitanje žena nego kao opštedruštveno pitanje od čijeg rešenja zavisi ekonomski i moralni preobražaj društva (Marković 1934: 5). Samo dve godine nakon što je napisan, i u Srbiji je, zalaganjem Svetozara Markovića, 1871. preveden Milov esej „Potčinjenost ženskinja“. Proces emancipacije žena i učešće u javnoj sferi olakšalo je i formiranje udruženja žena koja su najčešće bila humanitarnog karaktera a ponekad i kulturno-prosvetnog. Prva ženska zadruga u Vojvodini osnovana je 1873. u Velikoj Kikindi, a najaktivnija je bila Dobrotvorna zadruga Srpskinja Novosatkinja (DZSN), osnovana 1880. godine, koja je 28 godina izdavala list *Ženski svet*, ali i školovala i stipendirala devojke najčešće za pedagoška zanimanja (prema Stojaković 2011: 66).

Žene su u Vojvodini 1918. godine privremeno osvojile pravo glasa, a među poslanicima Velike narodne skupštine Banata, Bačke i Baranje, koja je izglasala prisajedinjenje Kraljevini Srbiji, bilo je sedam žena: Milica Tomić iz Novog Sada, Mara K. Jovanović iz Pančeva, Katica Rajčić, Olga Stanković, Anastazija Manojlović, Mara Malagurski i Manda Sudarević iz Subotice (Stojaković 2001: 37). Aktivnosti žena pratili su i listovi i časopisi, a za vojvodanski prostor tematski i po distribuciji najznačajniji su bili novosadski listovi *Ženski svet* (1886–1914) i *Žena* (1911–1921). Među novinama koje su se mogle čitati u Vojvodini a nisu izlazile na srpskom jeziku bilo je izdanje *Žena i društvo (A No es a Tarsadalom)*, koje je od 1914. štampano pod nazivom *Žena (A No)* i koje je uređivala jedna od vodećih ugarskih feministkinja Rozika Švimer (Bedy-Schwimmer Rozsa) (Stojaković 2011: 68–69).

Kako navodi Andelka Milić, sudsbita ovih prostora je da aktivnosti u okviru borbe za ravnopravnost polova i iskustva žena zbog istorijskog diskontinuiteta ostaju zaboravljeni ili potisnuti u svakom narednom otvaranju interesa za feminizam i problem položaja žena u društvu. Budući da su nosioci tih aktivnosti i pogleda bile pojedinačne ličnosti, muškarci i žene, koje su retko uspevale da stvore organizovanije oblike povezivanja i delovanja, njihovi konkretni učinci i naporci propadali su zajedno sa društvenim katastrofama ili dramatičnim životnim sudbinama, te su za naredna pokolenja žena i nove društvene pokrete ostajali *tabula rasa* (Milić 2011: 51).

U periodu između Prvog i Drugog svetskog rata zahtevi feminističkog pokreta u vezi sa redefinisanjem položaja žene u društvu šire se i na lična,

porodična i politička prava. Beograd, Zagreb i Ljubljana postaju centri aktivističkog organizovanja žena i centri u kojima se štampaju listovi (*Ženski pokret, Jugoslovenska žena, Žena danas, Glasnik Jugoslovenskog ženskog saveza*) koji prate njihove aktivnosti, dok Novi Sad i Vojvodina više nemaju primat na planu borbe za prava žena (prema Stojaković 2011: 69). Navedeno treba posmatrati u političkom kontekstu prisajedinjenja Vojvodine Srbiji 25. novembra a potom i osnivanja Kraljevine Srbaca, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. godine. Govoreći o ženskom pitanju u Srbiji 1933. godine na gođišnjoj skupštini Udruženja univerzitetski obrazovanih žena, Ljubica Marković ističe da je Svetozar Marković definisao osnovne principe feminizma, ali i da je „ženski pokret zatekao našu ženu još nepripremljenu za to, jer u masi ona je još bila u patrijarhalnom stanju“, njen položaj u porodici je „gori od položaja roba“, nema pravo na svoju sopstvenost, pravo na obrazovanje, slobodu rada, svojinu, niti da kritički sagledava realnost jer se pod uticajem konzervativnog mišljenja koje je nerado gledalo na izlaženje iz kuće, od školovanja ženske dece očekivalo da „izađu svesne Srpskinje, obrazovane žene, verne ljube, dobre i brižljive majke i savesne gazdarice“ (Marković 1934: 11–17). Godine 1935. u Srbiji su pojačane rasprave o pravu glasa žena: te jeseni se u Beogradu održava veliki zemaljski zbor koji je okupio više od 2.000 aktivistkinja, gde su govornice branile pravo žene na rad i na jednakost s muškarcima u državnoj službi (Zaharijević, Lončarević 2008: 434). Tadašnji listovi *Politika* i *Vreme* ispratili su i učešće dvadesetak slikarki u Drugoj prolećnoj izložbi u Umetničkom paviljonu, što je tada bio presedan jer su se žene u svetu umetnosti mogle naći samo kao spisateljice pošto su to najlakše mogle da kombinuju sa dužnostima u svom domaćinstvu (Vučetić-Mladenović 2002: 148).

Prema tvrdnjama Gordane Stojaković, iskustvo masovnijeg organizovanja žena započinje tokom Drugog svetskog rata kada se na oslobođenim teritorijama pod kontrolom Narodnooslobodilačke vojske i Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) formiraju organizacije Antifašističkog fronta žena (AFŽ), koje su pomagale oslobođilačku borbu kao „učesnice s puškom u ruci, ilegalke, kurirke, bolničarke i pozadinske radnice“ (Stojaković 2011: 72–73). Procene su da je u redovima jugoslovenske oslobođilačke vojske krajem rata bilo više od 100.000 žena, a da je oko 1.000.000 žena aktivno učestvovalo u partizanskom otporu (Milić 2011: 54). Navedeni podatak

potkrepljuje tvrdnje da je ulazak žena u javni život ili profesionalni muški svet povezan s trenucima prevrata i stresa. „Žene ostvaruju napredak u trenucima društvenih promena, kada se utvrđeni blokovi moći pomjeraju i pucaju, čime se za žene i druge autsajdere stvara mogućnost da prodru u strukture gde im ranije nije dozvoljen pristup“ (Majls 2012: 19).

Nakon Drugog svetskog rata, u periodu od 1945. do 1953. žene u Jugoslaviji su izborile jednakra prava, bar kada je reč o zakonskim aktima, a ravnopravnost je pre svega garantovana Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), usvojenim 31. januara 1946. godine (Petranović 1981: 394). Osnov ravnopravnosti bio je u ekonomskoj samostalnosti žena, do koje se dolazilo obrazovanjem i uključivanjem žena u sve segmente života i rada, a ideološki plan podrške načelu ravnopravnosti prenošen je putem štampanih medija, pri čemu je funkciju transfera poruka ženama preuzimala štampa AFŽ-a. Pokrajinski odbor AFŽ-a Vojvodine objavljivao je *Glas žena* (Novi Sad, 1948–1950), *Dolgozo No* (Novi Sad, 1946–1951) i *Femeia noua* (Vršac, 1950–1953) (prema Stojaković 2012: 68, 2011: 74). Promene u ekonomskom i političkom sistemu Jugoslavije nastaju 27. juna 1950. godine, kada se u cilju „otvaranja procesa demokratizacije društva“ donosi Zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima, što označava početak „samoupravljanja“ (Popov 1982: 180). S druge strane, patrijarhalna svest, koja je u prvim posleratnim godinama smatrana nazadnom, vremenom je prevladala i učinila da žene na svakom poslu moraju više da se dokazuju. Paralelno sa uvođenjem samoupravljanja počinje da se smanjuje društveni i politički angažman žena, a 1953. ukida se AFŽ i osniva Savez ženskih društava, koji potpuno nestaje 1961. godine (Milinkov 2014: 180). Sabrina P. Ramet smatra da je istorija južnoslovenskih žena u 20. veku, delimično, istorija njihovih borbi u okvirima rivalskih ideologija: socijalističkog, liberalnog, socijaldemokratskog, anarho i radikalnog feminizma. Ona navodi da su Tito (doživotni predsednik Jugoslavije Josip Broz –prim. aut.) i *titoisti* odbacili termin „feministkinja“ poistovećujući ga sa buržoaskim aktivizmom, smatrajući da ravnopravnost žena nije mogla imati prioritet iznad razvoja samoupravnog socijalizma (prema Ramet 1999: 4–5 u Milinkov 2014: 174). Članice AFŽ-a su se takođe ogradivale od feminizma jer je „u ranijem kapitalističkom sistemu, ograničavanjem aktivnosti ženskih organizacija uglavnom na humanitarne i prosvetarske delatnosti

odvraćao žene od borbe za promenu društvenog sistema, što je jedini ispravan put za ostvarenje ravnopravnosti žena” (Božinović 1996: 156). U državama socijalizma nuklearna porodica se naziva „socijalističkom”, ali se i dalje smatra osnovnom ciljom društva, te izostaje preispitivanje rodne podele rada unutar porodice (Einhorn 1993: 39).

Socijalistička Jugoslavija je ideološki, zakonski i delimično ekonomski podržavala emancipaciju žena, u smislu pravnog izjednačavanja polova i socijalno-zdravstvene zaštite majke i deteta. Međutim, nakon nominalnog izjednačavanja muškaraca i žena, već pedesetih godina usledio je talas retraditionalizacije: žene su bile prinudene da se vrate ulogama u patrijarhalnom domaćinstvu, dok su zaposlene žene trpele dvostruko opterećenje (Vilenica 2013: 16). Prema Rozalind Majls (Rosalind Miles), faza u borbi za emancipaciju koja je usledila posle šezdesetih rezultat je niza svetskih recezija koje su udeo žena u radnoj snazi u zemljama poput Britanije podigle za 47%. Međutim, znaci emancipacije posmatrani su samo kao privremeni odgovor na krizu a atmosfera nesigurnosti, nezadovoljstva i straha počela je da se povezuje sa činjenicom da žene zbog posla nisu kod kuće da pruže dobrodošlicu i toplinu. Napredovanje žena se posmatra kao uzrok promene i svega lošeg, što dovodi do toga da po završetku Drugog svetskog rata generacije inženjerki u usponu budu izgurane sa stručnih poslova i ponovo vraćene služenju u kući. Jedino što „domaćinstvo“ dobija novo ime i podiže se na nivo umetnosti uz pomoć propagandnog materijala o „idealnom domu“ i uz Doris Dej koja je slavila radosti „dodira žene“ (Majls 2012: 19–20).

Pedesetih godina nakon sukoba sa Sovjetskim Savezom,² dolazi do promene spoljnopolitičke orijentacije Jugoslavije i ona se sve više okreće Zapadu. Prihvatanje američke kulture (muzika, holivudski filmovi, umetnost, proizvodi masovne potrošnje) uz američku ekonomsku pomoć, imalo je za cilj da pokaže kako je i koliko jugoslovenski sistem liberalan i koliko se udaljava od sovjetskog modela (Vučetić 2012: 16). Sa druge strane, taj period je u Sjedinjenim Američkim Državama poznat kao *baby boom* jer je zahvaljujući poratnoj pronatalističkoj politici značajno skočila stopa nataliteta (Zaharijević 2007: 435), što treba imati u vidu kada se pominje uticaj američke kulture i konzumeristički orijentisanog društva. Proces retraditionali-

² Rezolucija Informbiroa i napad SSSR na jugoslovensko rukovodstvo juna 1948. godine.

zacijs položaja žene u jugoslovenskom društvu ilustruju i pojedini medijski tekstovi (*Slobodna Vojvodina/Dnevnik*) u kojima se sve manje govori o ravno-pravnom učešću žena u društveno-političkom životu, a umesto radnice, udarnice, zadrugarke, politički aktivne žene i građanke, kao poželjne ženske uloge postavljaju se supruga, majka, domaćica, negovateljica i vaspitačica. Prema Suzan Daglas (Suzan Douglas), još pedesetih godina u potrošačkoj kulturi, žene su identifikovane kao odlični potrošači, jer su oglašivači potencirali da se dobra majka i supruga može biti samo ako se uz pomoć određenih proizvoda održava savršen dom. U štampi, pod uticajem zapadne potrošačke kulture, sve češće se pojavljuju saveti za domaćice, ženski aktivizam zamenjuju modne strane, a pojavljuje se i obnaženo žensko telo. Analiza izdanja vojvođanskog dnevnog lista *Dnevnik* iz prve polovine pedesetih pokazuje da su u rubrikama namenjenim ženama dominantne teme vaspitanje dece, kako napraviti od starog novo, kućni lekar, mali kurs krojenja haljina za večernje izlaska, recepti (prema Milinkov 2014: 184–187).

U političkom smislu, prema Radini Vučetić, jugoslovenske šezdesete bile su opterećene brojnim dilemama o putevima daljeg razvoja društva, gde se sve češće otvaralo pitanje međunacionalnih odnosa. Godine 1963. donet je ustav kojim FNRJ postaje SFRJ a amandmanima iz 1967., 1968. i 1969. ograničava se samostalnost federacije, koja se stavlja pod nadzor republičkih i pokrajinskih struktura. Kao svojevrsni „globalni mit, simbol, politički i kulturni fenomen“, pobuna 1968. imala je svoje obeležje i u Jugoslaviji, u studentskim centrima u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu, a glavni zahtev bili su usmereni na unutrašnje političke odnose i na „ukidanje svih privilegija, demokratizaciju informacionih medija, kao i slobodu okupljanja i demonstriranja“. Revolucija 1968. bila je umnogome izneverena, završila se Titovom rečenicom „Studenti su u pravu“ i kozaračkim kolom, a neki od pobunjenika su ušli u institucije i postali deo sistema (prema Vučetić 2012: 42–44). Zagorka Golubović piše da je to prvi pokret u Jugoslaviji koji nije bio izrazito ideološki inspirisan već je bio podstaknut željom da se izbori za promene u skladu sa osnovnim demokratskim vrednostima. „Sećajući se tih burnih i veličanstvenih dana može se reći da smo i u tom kratkom vremenu intenzivno živeli svoju revoluciju verujući da vreme radikalnih promena nije prošlo i da smo dužni kao generacija da se borimo za ostvarenje svojih snova (Golubović 2012: 63). Dubravka Stojanović piše da je

studentskom pobunom '68, podrškom koju su dali pojedini profesori kao i nezadovoljstvom nacionalnim položajem pojedinih naroda u federalivno organizovanoj Jugoslaviji, formiran širok front kritike društva i politike. „Tako su se zajedno našli oni koji su sa levih pozicija tražili više jednakosti boreći se, kako su govorili protiv socijalne neravnopravnosti i 'crvene buržoazije' s onima koji su negodovali s desnih pozicija, buneći se protiv, kako su oni videli, neravnopravnosti svog naroda“ (Stojanović 2011: 19–20).

Prema mišljenju Andelke Milić, iako nakon gašenja AFŽ-a i suočenja ženskog aktivizma pod okrilje Socijalističkog saveza radnog naroda, šezdesetih godina nije postojao nikakav oblik samostalnog ženskog političkog delovanja, ipak drugi feministički talas, koji doživljava vrhunac sredinom sedamdesetih godina u Americi i Evropi, nije značajnije kasnio u jugoslovenskom društvu. Poredeći situaciju u bivšoj Jugoslaviji sa situacijom žena u ostalim komunističkim zemljama iza „gvozdene“ zavesе, ona konstatuje da feminističke aktivnosti dobijaju prostor za prvo javljanje unutar Saveza komunista i nekih njegovih „demokratskih“ parapartijskih institucija, zahvaljujući, pre svega, autonomiji i identitetu pojedinih pripadnica Saveza komunista, kao što je u Zagrebu bila Marija Šoljan Bakarić, urednica jedinog teorijskog časopisa za ženska pitanja *Žena*, ili u Sloveniji savezna funkcionerka Vida Tomšić. Za razliku od Slovenije i Hrvatske, u Srbiji su članice Konferencije žena bile birokratski, partijski kadar, bez smelosti za samostalnu akciju, a feminizam je za njih bio tabu i „neprijateljska“ rada. Za dalji razvoj feminizma u Jugoslaviji bitne su dve konferencije organizovane sedamdesetih godina: jedna je savetovanje *Društveni položaj žena i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu*, koje su 1976. godine u Portorožu organizovali marksistički centri Centralnih komiteta Saveza komunista Slovenije i Hrvatske, a druga je međunarodni feministički skup DRUG-*ca*, *žensko pitanje, ženski pristup*, koji su, kao prvi u Istočnoj Evropi, 1978. godine u Beogradu organizovale Dunja Blažević i Žarana Papić, (prema Milić 2011: 54–56).

Ženski aktivizam i razvoj feminizma svakako treba posmatrati u okviru društveno-političkog konteksta Jugoslavije sedamdesetih godina. Dubravka Stojanović govori o „velikim potresima“ koji počinju '71, kada dolazi do akcija ustaških terorista. Predsedništvo SKJ osuđuje nacionalističke i separatističke politike „hrvatskog rukovodstva“, što označava kraj

„hrvatskog proleća“, dok iz federalnog i partijskog centra stižu optužbe protiv srpskog rukovodstva zbog „tolerantnog odnosa prema univerzitetu i beogradskoj štampi u kojima ima pojedinaca koji rade protiv sistema. Sve je to doprinisalo stvaranju atmosfere u kojoj su se očekivali obračuni“ (Stojanović 2011: 20). Antropološkinja Zagorka Golubović, savremenica i akterka društveno-političkih dešavanja, piše o izvesnom prostoru za „osvajanje slobode“ izvan okvira oficijelnih institucija u Jugoslaviji između 1960. i sedamdesetih godina, kojem je doprinelo to što je Jugoslavija uživala veliku reputaciju ne samo na Zapadu već i u istočnoevropskim zemljama. Osim toga, dosta slobodno kretanje po inostranstvu omogućilo je upoznavanje jugoslovenskih intelektualaca koji su bili protagonisti tih novih otvaranja sa liberalnim strujama u tim zemljama, te ne čudi da su oni u više slučajeva upućivali protestna pisma jugoslovenskom rukovodstvu u slučajevima uskraćivanja građanskih prava (Golubović 2012: 69). Iako su, prema Dubravki Stojanović, u drugoj polovini sedamdesetih u ekonomskom i socijalnom smislu, zahvaljujući prethodnim privrednim uspesima i stranim kreditima, Jugosloveni živeli svoje „zlatno doba“, ipak je sukob vlasti (represija) i opozicije³ postajao sve očigledniji, a prostor slobode se sužavao, o čemu svedoče zatvorske kazne Lazaru Stojanoviću zbog filma *Plastični Isus*, zabrana izložbe Miće Popovića, gašenje časopisa *Praxis* (Stojanović 2011: 65–66). Zbog *kritičke misli* 1975. godine sa još šest profesora okupljenih oko grupe Praxis (Ljubomir Tadić, Mihajlo Marković, Nebojša Popov, Svetozar Stojanović, Trivo Inđić i Dragoljub Mićunović – prim. aut.) Zagorka Golubović isključena je sa Filozofskog fakulteta Beogradskog univerziteta, a potom zabranom predavanja u Jugoslaviji, prinuđena na privremeni egzil u inostranstvo (Golubović 2012: 81–82). Titova smrt 1980. godine označila je i kraj lagodne svakodnevice, ekonomska kriza stigla je poznih sedamdesetih do svakog domaćinstva (Stojanović 2011: 67).

Kritikujući činjenicu što „žensko pitanje“ nije rešeno, sociološkinja Žarana Papić početkom osamdesetih godina navodi da jugoslovenski socijaliistički sistem nije liшен tradicionalno-patrijarhalističkog odnosa, kao i da upravo mediji najčešće reprodukuju građanske stereotipe o mestu i ulozi

³ Sve češće se otvara nacionalno pitanje, tako 1977. Dobrica Ćosić prilikom pristupne besede Srpskoj akademiji nauka i umetnosti (SANU) iznosi ideju da su Srbi pobednici u ratu a poraženi u miru.

žene i tako pothranjuju „ideal zadovoljne, sposobne, vredne domaćice i supruge i njenog sveta koji ne izlazi iz okvira porodične egzistencije. Ta-kozvana ženska štampa predstavlja utočište tradicionalnih ženskih vredno-sti, zanimanja i trivijalnih interesa (Zaharijević, Ivanović, Duhaček 2012: 105). Ipak, period od kraja sedamdesetih do kraja osamdesetih u bivšoj Ju-goslaviji predstavlja vreme intenzivne aktivnosti određenog kruga žena koje, obrazujući sebe, stvaraju klimu za prihvatanje feminističkih stanovišta i aktivnosti u društvu. Jedno od bitnih mesta za diskusiju jeste tribina femi-nističke istraživačke grupe *Žena i društvo*, koja se od 1979. do kraja 1991. godine organizuje u beogradskom Studentskom kulturnom centru. Oko tribine bile su angažovane Žarana Papić, Lepa Mlađenović, Sonja Drljević i Sofija Trivunac (Milić 2011: 57).

Učestvujući 1991. godine na međunarodnom skupu Evropskog foru-ma socijalističkih feministkinja, Žarana Papić podnosi izveštaj o Jugoslaviji, a u tekstu *The Possibility of Socialist Feminism in Eastern Europe* konstatuje da postoji specifičnost „istočne“ verzije feminizma uslovljena vlastitim kontek-stom i nedavnom istorijom, te da ne moraju da osećaju obavezu da samo presade feminizam zapadnog tipa, već da se informišu i donose odluke šta bi za njih bilo korisno. Govoreći o pedeset godina feminizma u socijalizmu i o tome kako su se raspadom Jugoslavije žene iz ravnopravnih građanki pretvarale u žrtve novih poredaka, Žarana Papić navodi da su žene bile učutkane time što su dobile pravo na rad, obrazovanje, razvod i abortus, ali i da ih to nije oslobodilo dominantne patrijarhalne strukture na kojoj se temeljila socijalistička ideologija. Žene su kao politička snaga bile uljuljkane u pasivnost jer im je država „emancipacijom“ dala prava, umesto da su se za njih izborile, te stoga nisu znale ni kako da ih odbrane (Zaharijević , Iva-nović, Duhaček 2012: 195–197).

Slom socijalističkih režima u državama Istočne Evrope⁴ Srbija je doče-kala kao jedna od republika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavi-je. Nakon Titove smrti (doživotni predsednik SFRJ Josip Broz Tito preminuo je 4. maja 1980. godine – prim. aut.), ubrzano se nastavio proces razbijanja i rušenja Jugoslavije, započet sedamdesetih godina (Kolšek 2005: 13). Kada se 1989/90. u celoj Evropi srušila građevina koja je počivala na istim temeljima,

⁴ Istočni vojnopolitički blok – tzv. Varšavski ugovor – rasformiran je 1991. godine.

bio je doveden u pitanje i režim u Jugoslaviji, jer fasada „samoupravnog socijalizma“ više nije bila dovoljna da mu produži legitimitet. Osamdesetih godina režim je bio ugrožen nestankom sa scene harizmatskog vođe ujedinitelja, koji je iza sebe ostavio naslednike nesposobne da se uhvate ukoštač sa ogromnim problemima koji su tada izašli na svetlo dana (Golubović 2012: 1976). Prvi autonomni politički pokreti obrazovani su u Sloveniji sredinom osamdesetih godina prošlog veka, a ubrzo zatim nastaju i u ostalim republikama.

U Srbiji, Slobodan Milošević, posle Osme sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije (23. i 24. septembra 1987. godine), kojoj je kao nacionalna platforma prethodio Memorandum SANU (jesen 1986), kreće „u ime naroda“ u razračunavanje sa svim neistomišljenicima (umerena politička struja Ivana Stambolića – prim. aut.) i u rasparčavanje SFRJ (Sedlarević 2009: 40). Milošević je uspešno porazio čitav niz liberalnih, ali ne nacionalističkih partijskih funkcionera, kao i sve one koji su imali kontrolu nad medijima, kulturom i obrazovanjem (Zaharijević, Ivanović, Duhaček 2012: 289). Uz tvrdnje da hoće da sačuva Kosovo i da su Srbi čuvari Jugoslavije, a nakon što vojvođansko rukovodstvo (predsednik predsedništva SKJ Boško Krunić) nije prihvatiло amandmane na Ustav Srbije⁵, Milošević je počeo da se razračunava „vaninstitucionalnim putem“ pod parolom „antibirokatske revolucije“ na Kosovu, Vojvodini a potom i u Crnoj Gori.

Tokom leta 1988. godine, širom Vojvodine instruirano su organizovani masovni protesti naroda (tzv. *jogurt revolucija*), a učesnici demonstracija, među kojima je bilo najviše kosovskih Srba, dovođeni su iz drugih krajeva. „Zato predlažem da mi lepo odemo tamo u Vojvodinu, da izaberemo odbor od jedne grupe ljudi koji će to da organizuju, pripreme i da nas obaveste. Još jedna stvar, završio je Šolević (Miroslav Šolević – prim. aut.), mi ne možemo sve vreme da se zaklinjemo u ovo novo srpsko rukovodstvo (Slobodan Milošević – prim. aut.) a da ga istovremeno ne podržavamo ili izražavamo nepoverenje. Ja njima verujem“ (aplauzi i povici), navodi se u izveštaju Slavka Čuruvije objavljenom u *Borbi* 2–3. jula 1988. godine (Lakićević, Boarov 2013: 90).

⁵ Ustav donet 1974. godine autonomnim pokrajinama (AP Vojvodina i AP Kosovo i Metohija) omogućio je najšira prava.

U glavnom gradu Vojvodine, Novom Sadu, 6. oktobra 1988. godine, pod pritiskom masovnih demonstracija, srušena je legalna vlast Autonomne Pokrajine Vojvodine sa ciljem da se sruši i sama autonomija. Novi ustav Republike Srbije donet je 1990, kao prvi secesionistički Ustav u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (njime se RS stavila iznad Jugoslavije i razorila federalnu strukturu zemlje). U to doba počinje ponovo uspostavljanje višepartijskog sistema, a prvi višestranački izbori održani su decembra 1990. godine. U većini republika pobedile su novoosnovane stranke, koje su, u najvećem broju, nacionalne ciljeve stavljale na prvo mesto, što je dovelo do ustavnih promena u Sloveniji i Hrvatskoj, koje su, kako piše Dubravka Stojanović, doprinele jačanju nacionalnih sukoba. „Svaki potez hranio je sledeći a pripreme za rat su napredovale. Počelo je balvanima koji su u letu 1990. presečeni putevi u Hrvatskoj po linijama koje će postati granice samozvane Republike srpske Krajine. Bio je to prvi korak ka ostvarenju Miloševićevog javno iznetog plana: svi Srbi u jednoj državi“ (Stojanović 2011: 109). Nekadašnje republike SFRJ postaju nove države, na većem delu teritorije izbjiju etnički sukobi, vode se zastrašujući ratovi, prvo u Hrvatskoj, zatim u Bosni i Hercegovini, pa na Kosovu, stotine hiljada ljudi primorano je da izbegne i preseli se u „svoju“ nacionalnu državu. Srbija doživljava ekonomski kolaps, sankcije međunarodne zajednice, nacionalni dohodak drastično pada, smanjuje se državni budžet, kriminal, siva ekonomija i ne-regulisana i nekontrolisana privatizacija uzrokuju sve veću socijalnu nejednakost i porast siromaštva (prema Sedlarević 2009: 40–41). O primeru „građanskog vakuma“ piše i Žarana Papić 1995. godine: „Zbog svoje multinaacionalne, multietničke strukture, postjugoslovenski prostor doživeo je enumoran rast nacionalizma i šovinizma. Veoma specifično obeležje Jugoslavije, koje je nama (naivno?) izgledalo kao bogatstvo mogućnosti – njena multinaacionalna i multietnička struktura – sada se upotrebljava (odnosno zloupotrebljava) kao savršeno sredstvo za širenje mržnje, konstantan uzrok i razlog za rat, kao i glavna prepreka demokratizaciji (Zaharijević, Ivanović, Duhaček 2012: 294). Ipak, represija nije bila potpuno efikasna; čak i u najtežim devedesetim godinama stvoren je antiratni pokret, koji nije bio masovan, inspirisan malom strankom Građanski savez, a grupa koja se u tom pogledu najviše istakla je antiratna organizacija *Žene u crnom* (Golubović 2012: 74).

Prema tvrdnjama Andželke Milić, kroz raspad jugoslovenske države i osnivanje novih država, jedan broj feministkinja iz Hrvatske i Slovenije povlači se na nacionalni front ugroženog vlastitog etniciteta, dok, sa druge strane, feministkinje u Srbiji čvrsto zastupaju internacionalističku, antimilitarističku, slobodarsku i emancipatorsku poziciju feminizma koja se suprotstavlja svim oblicima dominacije i nasilja nad drugim ljudima (Milić 2011: 58). Jedan od primera jeste mirovna ženska organizacija iz Beograda *Žene u crnom*, koja 1991. započinje stalni, nenasilni protest protiv rata. Padom socijalizma i porastom nacionalističke ideologije devedesetih godina prošlog veka otvoren je proces potiskivanja, ponekad čak i nestajanja žena iz rukovodećih struktura, naročito iz političkih organa. Za vreme režima Slobodana Miloševića u Srbiji, žene su, s jedne strane, bile gotovo isključene iz politike i javnog političkog angažmana. Snažni talas retradicionalizacije, koji je imao jasnu ideološku konotaciju, revitalizovao je podređenu ulogu žene i „vratio je“ u krug porodice i domaćinstva, pojačavajući njenu važnost u tom krugu (privatna sfera/moć) usled ekonomске krize. S druge strane, upravo su žene bile nositeljke osnivanja i rada nevladinog sektora i odigrale značajnu ulogu u opozicionom bloku, u smislu suprotstavljanja autoritarnom režimu, promovisanja kulture nenasilja i tolerancije i podsticanja žena za javni politički angažman (Sedlarević 2009: 8). Žene kojima je bio bliži stav radikalnog feminizma bave se problemima ženske egzistencijalne ugroženosti muškim nasiljem (SOS telefoni, skloništa za žrtve zlostavljanja, terapeutski centri, izbeglički centri), dok se liberalnije orijentisane žene okreću političkom aktivizmu i opozicionom delovanju prema vladajućem režimu, ali i prema demokratskoj opoziciji (*Ženski parlament*, *Ženski lobi*, *Ženska stranka*).

Na inicijativu Sonje Drljević i Daše Duhaček devedesetih počinju i pripreme za osnivanje ženskih studija u Beogradu. *Centar za ženske studije i komunikaciju* počinje da radi 1992. godine, a 1993. godine na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta započinje prvi dvosemestralni izborni kurs *Odnosi polova i društvo* (predavačice su bile Andželka Milić, Žarana Pačić i Marina Blagojević). *Ženske studije i istraživanja Mileva Marić* osnivaju se 1997. godine pod rukovodstvom Svenke Savić u Novom Sadu (Milić 2011: 59–60). Ženske studije kao udruženje građana prerastaju 2003. godine u

Rodne studije, zaseban studijski program, prvobitno magistarskih, a godinu dana kasnije i doktorskih studija na Univerzitetu u Novom Sadu.

Prema oceni pojedinih istraživača, političkih analitičara i novinara (Zagorka Golubović 2012: 91, Stanković 2013), drugu polovinu trinaestogodišnje vladavine Slobodana Miloševića označio je totalitarizam i diktatura (onemogućena sloboda nezavisnih medija, represivne mere protiv opozicionih partija, obračuni sa neistomišljenicima, paravojska, parapolicija, kriminalne grupe, atentati, otmice, ubistva). Nakon krađe glasova od strane vladajuće Socijalističke partije Srbije (SPS) i diskriminacije opozicije na lokalnim izborima u novembru 1996. godine, krenule su protestne šetnje u gradovima Srbije. Zahtevi studentskog a ubrzo i građanskog protesta bili su: odbrana aktivnog biračkog prava i priznavanje izbornih rezultata. Milošević je uz represivne policijske mere uspeo, sve do februara 1997. godine, da prolongira rešenje nastale krize, kada je, pod pritiskom međunarodne zajednice, donet poseban zakon kojim je priznata autentična volja birača, ali i zadržana postojeća raspodela vlasti. Masovno učešće žena u protestima '96/97. i kontinuitet aktivizma u okviru ženskog pokreta, ojačali su političku samosvest žena i bitno uticali na njihovu ulogu i poziciju u procesima demokratizacije Srbije. Međutim, i posle protesta Slobodan Milošević zadržava vlast; na nivou federacije izbijja politički sukob sa demokratski izabranim rukovodstvom Crne Gore; pokušaji „rešenja“ kosovske krize rezultiraju vojnom intervencijom NATO snaga 1999; zemlja ekonomski i dalje propada i nalazi se u potpunoj izolaciji (prema Sedlarević 2009: 43–44).

Represivne državne mere dovele su do kulminacije građanske neposlušnosti, koja je prvobitno reprezentovana u studentskom a potom i u građanskom pokretu Otpor, ali i političkim savezom 18 opozicionih stranaka (Demokratska opozicija Srbije –DOS). U ovom periodu za prostor Vojvodine značajno je aktivno delovanje *Otpornih majki*, neformalno organizovane grupe žena iz Novog Sada koje su podržavale pokret otpora režimu, među kojima je bila i profesorka Filozofskog fakulteta Marija Kleut. Vlast Slobodana Miloševića srušena je 5. oktobra 2000. godine protestom više stotina hiljada građana Srbije u Beogradu, organizovanim zbog nepriznavanja pobjede kandidata DOS-a Vojislava Košturnice na izborima 24. septembra.

Prve aktivnosti u okviru ženske predizborne kampanje počele su u februaru 2000. na Paliću konferencijom „Ženska politička perspektiva“, koja

je okupila više od 60 žena iz političkih partija demokratske orijentacije, nezavisnih sindikata, nevladinih organizacija i nezavisnih medija. Maja Sedlarević navodi da je Palička konferencija najvidljivije rezultate dala u Vojvodini, gde su počeli da se realizuju definisani strateški ciljevi, dok je Gordana Čomić, jedna od pokretačica čitave akcije, izabrana za potpredsednicu Skupštine AP Vojvodine, čime je pokrajina prva u zemlji dobila članicu Izvršnog veća zaduženu za pitanja žena, a kasnije i sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, koji je vodila Jelica Rajačić-Čapaković (Sedlarević 2009: 48–61).

Nakon uspostavljanja demokratskih promena 2000. godine i vraćanja određenih nadležnosti (tzv. omnibus zakon – Zakon o vraćanju nadležnosti Vojvodine iz 2002. godine), AP Vojvodina ponovo postaje pionir na polju promocije, ali i institucionalnih okvira rodne ravnopravnosti⁶ koji se potom prenosi na čitavu Srbiju (Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti (2009–2015), Zakon o ravnopravnosti polova, 2009. godine). Na osnovu navedenog, može se povući paralela sa drugom polovinom 19. veka, kada su takođe u Vojvodini (tada u sastavu Austrougarske monarhije) pravljeni prvi koraci ka emancipaciji žena, o čemu je bilo reči na početku ovog poglavlja.

Međutim, i u 21. veku uprkos postojanju partijskog pluralizma i dalje postoji politički monizam partije/koalicije koja je na vlasti, čime je, prema Zagorki Golubović, samo izvršena zamena dominacije komunističke neoliberalnom ideologijom. Ona navodi da ni u pogledu temeljnih promena koje predstavlja razvoj demokratskog društva nisu postavljene ni osnovne poluge, poput radikalne izmene vrednosnog sistema u cilju emancipacije i individua i društvenih institucija i otvaranja prostora za ljudska/građanska prava i slobode. U Srbiji i danas preovlađuje autoritarna socijalizacija (kako u porodici tako i u društvenim zajednicama) koja sprečava pojedince da se osamostale i proizvodi pasivnost u pogledu preduzimanja neophodnih akcija za menjanje društvenih i kulturnih okolnosti u pravcu razvoja demokratske osnove društva (prema Golubović 2012: 107, 112–113). Budući da su

---

⁶ Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova; Savet za ravnopravnost polova; Odbor za ravnopravnost polova Skupštine AP Vojvodine; Zamenica pokrajinskog ombudsmana zadužena za ravnopravnost polova; Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.

političkim promenama nakon pada režima Slobodana Miloševića 5. oktobra mediji, iako oslobođeni i demokratizovani, zadržali isti odnos neprimećivanja kada je u pitanju ravnopravno učešće žena u politici, nevladina organizacija *Vojvođanka – regionalna ženska inicijativa* (osniva je novinarka Marija Gajicki – prim. aut.) pokrenula je kampanju „Ravnopravno“, sa ciljem da se ostvari veća vidljivost i prisutnost žena u medijima, blagovremeno i objektivno informiše o aktivnostima u okviru ženskih predizbornih kampanja za republičke izbore, podrže članice nevladinih organizacija, političkih partija, sindikata i medija koje aktivno učestvuju u procesima demokratizacije te da se animiraju žene da izđu na izbore i glasaju kako bi ostvarile minimum svojih zahteva – 30% na kandidatskim listima i na svim nivoima odlučivanja. Kampanja je realizovana tako što su formirana tri regionalna medijska centra: u Nišu, Beogradu i Novom Sadu, u kojima su bile angažovane profesionalne novinarke, sa dugogodišnjim iskustvom i olakšanim pristupom medijima (prema Sedlarević 2009: 53).

Kada je reč o položaju žene u društvu, bez obzira na postignute normativne okvire i institucionalne mehanizme zaštite rodne ravnopravnosti, žene su i dalje u nepovoljnijem položaju u odnosu na muškarce u svim oblastima društvenog života. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, bez obzira na to što je 2009. izjednačen broj žena i muškaraca sa doktoratom i što u sektoru „Stručne, naučne i tehničke delatnosti“ žene čine većinu zaposlenih (51%), žena ima više u svim starosnim kategorijama nezaposlenih osoba. Žene dominiraju u tradicionalno „ženskim“ zanimanjima, zdravstvu i socijalnoj zaštiti (81%), domaćinstvu (78%) i obrazovanju (68%), ali i u najbolje plaćenom sektoru u Srbiji –finansijskom i sektoru osiguranja (62%). Međutim, u većini sektora žene zarađuju manje nego muškarci, tako plata žena visoke stručne spreme iznosi 82 odsto plate muškaraca iste stručne spreme (Đordić 2013: 25). U redovnom godišnjem izveštaju Povernika za zaštitu ravnopravnosti za 2014. godinu, posebno je istaknuta diskriminacija žena na tržištu rada, u učešću u odlučivanju, u ekonomskoj sferi i obrazovanju, kao i rodno zasnovano nasilje prema ženama. Žene i muškarci u Srbiji formalno imaju jednaka prava, ali istraživanja pokazuju da je ukupni socijalno-ekonomski status žena znatno lošiji u odnosu na muškarce i da postoji dubok jaz između proklamovanih principa i konkretne prakse u sprovođenju politika. Žene su češće odbijane na konkursima za

posao sa obrazloženjem da je to „muški posao“ ili zbog svojih godina, a nisu retki slučajevi da je žena dobila otkaz nakon korišćenja porodiljskog odsustva (Petrušić 2015: 40).

1.1.2. Proces *feminizacije* novinarske profesije

Pravo na informisanje, slobodno izražavanje i na kritikovanje predstavlja jednu od osnovnih sloboda svakog ljudskog bića. Iz tog principa proizilazi pravo javnosti da bude informisana o događajima i mišljenjima koje novinarskoj delatnosti daje legitimitet u društvu i povlači za sobom potrebu postojanja dužnosti i prava koji se odnose na novinarsku profesiju. Prema Minhenskoj deklaraciji (1971) odgovornost novinara prema javnosti „preča je od svake druge odgovornosti, posebno one prema poslodavcima i javnim vlastima“ (Korni 1999: 36–37). Javna komunikacija može efikasno da doprinese demokratskoj javnoj sferi samo ako žene mogu u rjoj da učestvuju ravnopravno sa muškarcima (Čejmber 2007: 163). Kritikujući Habermassov model *javne sfere* iz 1989. godine zbog isključivanja žena, Debora Čejmbers (Deborah Chambers) smatra da pojам *javnosti* i *javne sfere* predstavlja veliki problem u društvima u kojima ideologija razdvojenih sfera hrani mitove o polnoj segregaciji, jer se smatra da se *muške* teme izjednačavaju sa *javnom sferom* i posmatraju kao ozbiljni događaji koji zasluzuju da postanu vesti, dok se *ženske* teme povezuju sa *privatnom* ili *kućnom sferom*, koja ima nizak status i prioritet (isto: 164). Jirgen Habermas (Jurgen Habermas) navodi da nikad nije bilo sumnje u patrijarhalni karakter porodice koja predstavlja jezgro privatne sfere građanskog društva, ali i da ga je feministička kritika (Pateman 1988) koja se odnosi na *jednakost građanske javnosti skrojenu prema muškom modelu*, podstakla da percipira patrijarhalni karakter javnosti. „Građanska ravnopravnost, dostignuta konačno u 20. veku, dala je, doduše, ženama – koje su do tada bile bez privilegija – šansu da se izbore za poboljšanje svog društvenog položaja. Ali za one žene koje su putem političke ravnopravnosti želele da uživaju i socijalno-državne privilegije, njihov nedostatak koji je zavisio od askriptivne (nepromenljivo pripisane) razlike među polovima nije se sam po себи promenio.“ Habermas smatra da je isključivanje žena bilo konstitutivno za političku javnost, ne samo zato što je ona bila u rukama muškaraca već je u odnosu prema sferi privatnog bila

određena polom (Habermas 2012: 23–24). Feministička kritika *građanske javnosti* može se primeniti i na novinarsku profesiju, koja je, bez obzira na veće prisustvo žena i načelnu ravnopravnost, skrojena prema patrijarhalnom modelu, što se u najvećoj meri ogleda u pojavi *staklenog plafona*, gde je ženama znatno teže da dođu do hijerarhijskog vrha, dok se *horizontalna stratifikacija* odnosi na podelu muško-ženskih oblasti rada, po obrascu **pri-vatno** (*soft news*: slobodno vreme, kultura, zabava), koje je manje bitno, i **javno** (*hard news*: politika, ekonomija, spoljni poslovi), koje se percipira kao izuzetno bitno.

Istorija novinarstva je istorija muškaraca i žena koji su stvorili novi zanat, koji su učinili da on postane samostalan u odnosu na ostale profesije i da preraste u društvenu kompleksnost i moć (Gocini 2001: 9). Mada Gocini (Giovani Gozzini) u navedenom uvodnom tekstu *Istorije novinarstva* govori o muškarcima i ženama, u daljem tekstu pominje samo muškarce, što se donekle može opravdati za period od otkrića štampe i pojave Gutenbergove štamparije (1456. godine) do 19. veka, kada je bilo vrlo malo pismenih žena. Međutim, novinarke su jedva pominju i u delu koji se bavi modernim dobom i samo se navodi ekskluzivni intervju koji predsednik SAD Teodor Ruzvel daje novinarki *New York Times-a* En O’Hari Mekormik. Navedena konstrukcija „on daje intervju“ ukazuje da autor minimalizuje značaj novinarke, čiju profesionalnost i važnost potvrđuje činjenica da baš ona intervjuje predsednika države. Gocini dalje navodi da se žene novinari pojavljuju u različitim ulogama u evropskoj kulturi od početka 19. veka. Sredinom osamdesetih godina navedenog veka osniva se Međunarodno udruženje žena novinara, a u redakcijama američkih listova u to vreme radi oko 500 žena, od kojih polovina u Njujorku. Činjenica da žene osvajaju sve veći prostor u njujorskem dnevniku *The World*, čiji je vlasnik Džozef Pulicer, poklapa se sa uvođenjem rubrike „Životna hronika“. Tako krajem 19. veka novinarka *World-a* Elizabet Kokrin, koja piše pod pseudonimom Neli Blaj, donosi nove žanrove u praksi dnevnog lista, u nastavcima objavljuje *istraživanje* o situaciji u duševnim bolnicama, a potom piše i putopisnu *reportažu* „Put oko sveta za osamdeset dana“ (prema Gocini 2001: 221, 310). Debora Čejmbers (Deborah Chambers) piše o ključnoj ulozi koju su krajem 19. veka žene u novinarstvu odigrale u političkim borbama za uključivanje ženskih prava i potreba u programe u okviru javne sfere, razvijajući karijere u okvi-

ru konteksta istraživačkog novinarstva. Novinarke i autorke, većinom socialistkinje iz Udruženja fabijevca ili članice ženskih organizacija (Women's Trade Union League i Women's Social and Political Union) Eni Besant, Vera Briten, Batris Veb i Margaret Hejg Tomas, istakle su se promovisanjem ženskih prava. Eni Besant (Annie Besant) pokrenula je sopstvene novine *Link*, u kojima je otvarala brojna ženska pitanja i upoznala javnost sa opasnim uslovima rada kojima su izložene radnice u fabrici šibica u Londonu. Novinarka, književnica i pacifistkinja Vera Briten (Vera Brittain) dvadesetih godina 20. veka, istražujući i pišući za žurnal *Time and Tide* o ulozi žene i položaju žene na poslu i u braku, direktno je doprinela upoznavanju javnosti s pravima žena (prema Čejmbers 2007: 164–165).

Prva novinarka i urednica časopisa na srpskom jeziku bila je Julijana Radivojević, koja je 1829. godine uređivala almanah *Talije*. Međutim, u knjizi Vlastoja Aleksijevića *Naša žena u književnom stvaranju* ona je samo pomenuta, dok nedostaju drugi podaci o njoj i njenom radu (Stojaković 2012: 25). Kao prva novinarka u Srbiji koja je pisala za informativno-politički list pomije se Maga Magazinović (1882–1968), koja 1905. u *Politici* (samo godinu dana nakon osnivanja tog dnevnog lista) objavljuje članak pod naslovom „Obrazovanje ženskinja u Srbiji“ (prema Zaharijević, Lončarević 2008: 432). „Vladislav Ribnikar joj je poverio rubriku ‘Ženski svet’, koju je Maga negovala prilozima o tekovinama zapadne Evrope u pokretu za emancipaciju žena“ (Bjelica i dr. 1992: 353).

Za prostor Vojvodine značajan je rad književnice, političarke i novinarkе Milice Tomić (1859–1944), koja pokreće i uređuje časopis i kalendar *Žena*, koji izlazi u kontinuitetu u periodu 1911–1914. i 1918–1921. Prema Gordani Stojaković, radi se o izuzetno angažovanom listu za ono vreme koji se bavio pitanjem emancipacije žena, podsticao žensko stvaralaštvo na svim poljima života i rada i otvoreno zagovarao politička prava za žene (Stojaković 2012: 9). U periodu između dva svetska rata (1918–1940) rad novinarki, autorki tekstova, urednica i vlasnica beleži se u novinama i časopisima koji su podsticali i pratili ženski aktivistički rad, među kojima su bili i *Glas Narodne ženske zajednice* (vlasnica Natalija Smiljanić, urednice Zorka Janković i Jelena Demajo); *Jugoslovenska žena* (vlasnica i urednica Vera Jovanović, izdavački odbor činile su Jelica Nešković-Vučetić, Radunka Andelković-Čubrilović, Desanka Pavlović i Zdenka Babić-Kesler); *Žena danas* (urednica

Mitra Mitrović a redakciju su činile, između ostalih, Olga Alkalaj, Nataša Jeremić, Dušica Stefanović, Zora Šer, Milica Šuvaković, Bosa Cvetić (prema Stojaković 2012: 29–35). Kako dalje piše Gordana Stojaković, tokom Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije na onim teritorijama gde je postojao Narodnooslobodilački pokret povremeno je štampano tridesetak listova namenjenih ženama, a u prvim posleratnim godinama štampa AFŽ-a preuzela je ulogu prenošenja ideološke i političke poruke ženama na lokalnom, pokrajinskom i saveznom nivou. Ugledni i uticajni list AFŽ-a *Žena danas*, koji je ponovo pokrenut 1943. i izlazio do 1981. (od 1977. u sastavu dnevnih novina *Borba*), uređivale su Mitra Mitrović, Olga Kovačić, Blaženka Mimica, Nata Hadžić, Mara Rodić, Neda Erceg, Nataša Đurić. U Vojvodini su listovi AFŽ-a izlazili do početka pedesetih. *Glas žena* je izdavao pokrajinski odbor AFŽ-a, a urednica je bila Kristina Babin. List *Dolgozo No* na mađarskom jeziku uređivala je Gizela Sabo a potom Kizur Eta, *Femeia nouă* na rumunskom (urednica Marija Todor a potom Florika Štefan). Do kraja pedesetih izlazila je *Zora* (urednice Nada Bogdanović, Nevenka Vujić, Milka Perišić) (prema Stojaković 2012: 39–58). Aktivnosti AFŽ-a redovno su do pedesetih godina praćene u pokrajinskom dnevnom listu *Slobodna Vojvodina*, koji je nastao 1942. godine kao glasilo Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odobra Vojvodine. Za razliku od prvih posleratnih godina, kada je borba za ženska prava bila ideološki i politički podržavana, a žene imale aktivnu ulogu u kreiranju društveno-ekonomske sfere, što je predstavljalo i dominantan medijski diskurs – nakon gašenja AFŽ-a 1953. godine zaštita majki i dece postaje glavna tema novinskih tekstova o ženama (Milinkov 2014: 187).

Prva lokalna radio-stanica u Vojvodini pokrenuta je 1944. godine u Subotici, a pet godina kasnije 29. novembra 1949. godine odlukom Glavnog odbora Narodne skupštine Autonomne Pokrajine Vojvodine osniva se *Radio Novi Sad*, koji emituje program na pet jezika: srpskohrvatskom, mađarskom, slovačkom, rumunskom i rusinskom jeziku (Popović 1985: 33–34). U knjizi *Radio u Vojvodini* ne pominje se nijedno žensko ime, niti se pri navođenju podataka o broju zaposlenih⁷ može zaključiti koliko je žena bilo angažovano. Ipak, o kvalitetu i profesionalnom radu novinarki u Vojvodini, tokom 66

---

⁷ Prema anketi iz 1983. godine u *Radio Novom Sadu* zaposlen je 491 radnik: 314 su programski radnici, 99 obavlja stručno-tehničke poslove a 78 su administrativno-pomoćni radnici (Popović 1985: 94).

godina postojanja *Radija Novi Sad* i 40 godina *Televizije Vojvodine* (Novi Sad), mogu da posvedoče i nagrade pobrojane u publikaciji *Upoznajte bolje RTV*, među kojima se nalaze i novinarke čija sećanja su predmet analize u ovom radu. Iako se među prvim radijskim urednicima i na srpskom kao i na mađarskim jezicima pominju samo muškarci, kada je reč o nagradama za radijske reportaže, treba pomenuti da su ih, bar u poslednjih deset godina, dobine uglavnom novinarke: Nevena Vrtulek, Irina Samopjan, Mirjana Damjanović-Vučković, Mandica Knežević. Navodi se i nagrada Miladi Popović za novinarski rad, kao i priznanja autorkama različitih emisija: o nauči Drenki Dobrosavljević, ekologiji Dragani Ratković i nagrade Mirjani Petrušić za radio-drame. Novinarke rumunske redakcije *Radio Novog Sada* Ana Nikolina-Ursulesku, Virđinika Žuržovan, Feličija Marina Munteanu takođe su dobitnice nagrada za reportaže, kao i priznanja za novinarski rad (Subotički-Miletić 2015: 39–44). Kada je reč o novinarkama *Televizije Vojvodine*, u pomenutoj publikaciji navedeno je svega nekoliko dobitnica nagrada i priznanja. Prepostavka je, međutim, da je njihov broj veći (Danica Vučenić, Marina Fratucan, Maja Dragić, Nataša Krstin – prim. aut.), ali su redakcije samostalno i zasebno odlučivale koje informacije će biti publikovane. Za program na srpskom jeziku pominju se samo priznanja novinarkama iz redakcije za kulturu: Nadi Zorić, Sofiji Ljukovčan i Ivani Petrović, nagrada za reportažu Olgi Karlavaris iz rusinske redakcije i Agneš Vojvodić i Hajnalki Buda iz mađarske redakcije (Subotički-Miletić 2015: 19, 28, 35).

Mada prethodno navedena imena urednika i novinarki potvrđuju njihov doprinos profesionalnom novinarstvu, žene su gotovo nevidljive i u potpunosti marginalizovane u praktikumu Dušana Đurića *Novinarska radio-nica*, koji je 2000. objavio Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. U navedenom priručniku za edukaciju budućih novinara/novinarki, koji počinje istorijom novinarstva, autor se bavi obrazovanjem, jezikom, profesionalnim i etičkim pitanjima te knjiga obiluje primerima iz domaće i svetske prakse kao i značajnim novinarskim imenima (da navedem samo neka: Mark Tven, Gabrijel Garsija Markes, Đorđo Motana, Džon Rid, Karl Voren, Radivoje Marković, Vladimir Bulatović Vib, Ive Mihovilović, Sergije Lukač i dr.). Ipak, reč novinarka se nijednom ne pojavljuje, žene kao članice redakcija su u potpunosti (tekstualno i vizuelno) nevidljive, a među ženskim imenima navode se samo italijanska novinarka Orijana Falači kao „najpoznatiji inter-

vjuist treće četvrtine ovog stoleća“ i Stana Ristić, autorka reportaže „Jelena, žena koje nema“, navedene kao primer u priručniku (prema Đurić 2000: 252, 310). Sa druge strane, o važnosti tek uzgred pomenute novinarke Orijane Falači⁸ za celokupnu istoriju novinarstva, govori podatak da njenom izjavom počinje priručnik *Žanrovi u savremenom novinarstvu*, koji potpisuju Jevtović, Petrović i Aracki.

Zbog nevidljivosti žena, polazna tačaka za većinu feminističkih istraživanja, koja su bila uglavnom kvantitativne prirode, od šezdesetih do devedesetih godina 20. veka bila je utvrđivanje rodnih razlika u novinarstvu, odnosno prisustvo žena u profesiji. Rezultati studija iz raznih delova sveta pokazali su da učešće žena novinara sredinom devedesetih varira od zemlje do zemlje, ali da se kreće između 20–49 odsto. Drugi rezultat pokazuje da je broj žena novinara drastično porastao od sedamdesetih godina. Došlo je do promene rodne strukture, međutim novinarstvo je ostalo muški svet (prema Melin 2008: 34). U Finskoj još od osamdesetih godina 20. veka postoji skoro jednak broj muškaraca i žena u novinarstvu. Broj žena na nižim i srednjim uredničkim pozicijama takođe je u porastu, ali se čini da je gotovo nemoguće da žena stigne do samog vrha jer nailazi na *stakleni plafon*, pogotovo u novinama. Prema podacima iz 2011. godine, žene obavljaju funkciju više ili izvršne urednice samo u dva od 31 dnevнog lista koliko se štampa u Finskoj. Rodna ravnopravnost u profesiji je samo iluzija jer je markirana vertikalnom i horizontalnom segregacijom, što se odnosi na činjenicu da su žene nedovoljno zastupljene na rukovodećim pozicijama. Rezultati istraživanja (Morna 2007; De Bruin & Ross 2004; Vochocova 2008) potvrđuju da se žene u novinarstvu suočavaju sa istim problemom i u drugim zemljama širom sveta (prema Torkkola, Ruoho 2011: 203–204).

Prema Čejmbers, bez obzira na teškoće sa kojima se susreću novinarke, savremene strukturne promene ukazuju na to da će u budućnosti biti sve više žena u novinarstvu. Izveštaj Uneska pokazuje da, posebno u Evropi i Americi, raste broj studentkinja novinarstva (Gallagher 1995). Međutim,

---

⁸ Orijana Falači (1929–2006) obeležila je drugu polovinu 20. veka. Pisala je za *Korijere dela sera* (*Corriere della Sera*), *Njujork tajms* (*The New York Times*), *Laif* (*Life*), *Vašington post* (*The Washington Post*) „Svaki san ima svoju cenu. Kad sam prvi put selila za svoju pisaču mašinu, zaljubila sam se u reči koje su se poput kapljica slivale jedna za drugom i ostajale na listu hartije. Svaka kap bi skliznula da je samo bila izgovorena, a ne napisana... Međutim, na stranici reči su postajale opipljive“ (Jevtović, Petrović, Aracki 2014: 10).

uočavaju se problemi prilikom kasnijeg zapošljavanja jer devojke češće pronalaze posao kao stručnjakinje za odnose sa javnošću ili menadžerke informacija. Ženama koje se i zaposle u medijima prepusta se novinarstvo nižeg statusa, kao što su zabavni programi na televiziji i časopisi (Čejmbers 2007: 167). Praksa pokazuje da veći broj žena u novinarstvu ipak ne dovodi do rodno osetljivog izveštavanja, odnosno ne rezultira brisanjem granica između značajnih vesti (*hard news*) i zanimljivosti (*soft news*). Van Zonen smatra da su ključni faktori za pojavu žena u ovoj profesiji razvoj tržištem diktiranog žurnalizma, koji naglasak stavlja na zabavu, ljudske priče, želje auditriuma i emocionalno učešće (Van Zoonen 1991, 1994). Noviji oblici novinarstva, kao što je seksualizacija vesti tabloidnog tipa, info-zabava, istraživačko novinarstvo potrošačkog tipa, nisu primer *feminizacije* informacija, ali ni dobrog novinarstva. Činjenica je i da devojke napuštaju novinarstvo u ranim tridesetim kako bi se posvetile deci jer je zbog prirode posla teško uskladiti karijeru i porodicu (prema Čejmbers 2007: 167–168).

Prema podacima istraživanja koje je od 2006. do 2008. na teritoriji Srbije sprovela Ženska sekcija Nezavisnog udruženja novinara Srbije (NUNS), od ukupno 151 ispitanice samo pet je navelo da zbog posla nikada nije žrtvovalo privatni život, njih devet je reklo da im se to retko dešavalо, dok su ostale istakle da njihov privatni život veoma trpi zbog posla. Žene primaju određene forme diskriminacije u redakcijama, kao što je veći broj muškaraca na rukovodećim pozicijama, instrumentalizacija žena na uredničkim pozicijama, izbor sektora u redakcijama, međutim one u najvećem broju slučajeva to pripisuju „tradicionalnom društvu“, bez namere da nešto promene. Novinarke ističu da im je najveći problem usklađivanje privatnog života i posla bez utvrđenog radnog vremena – žale se na teškoće u „snalaženju“ kada je u pitanju čuvanje dece, na probleme s kojima se suočavaju kada zbog trudnoće moraju da se odreknu dodatnih poslova i najvećeg dela svojih mesečnih prihoda, na organizaciju rada u kući. Vremenom, posle niza godina provedenih u takvom okruženju, a posebno ukoliko su postigle nekakav uspeh u profesiji, žene se trude da „zaborave“ na kakve su sve prepreke nailazile i jedne su od najglasnijih zastupnica teze da o rodnoj ravnopravnosti „nema šta da se priča“, izbegavajući da se bave pitanjem rodne ravnopravnosti, jer smatraju da time dodatno pospešuju predstavu o sebi kao žrtvi (prema Skrozza 2008). Na postojanje neravnopravnosti u no-

vinarstvu ukazuje iistraživanje Global Media Monitoring Project-a (GMMP) koje se od 1995. sprovodi svakih pet godina na globalnom nivou pod nazivom „Ko proizvodi/čini vesti?“ (Who Makes the News?). Srbija je učestvovala u istraživanju 2005, 2010 (monitoring je sprovela nevladina organizacija Ženski Indok centar) i 2015. godine (Centar za medije i medijska istraživanja i Centar za studije roda Fakulteta političkih nauka). Rezultati istraživanja iz 2010. godine pokazuju da donosioci odluka u medijima (vlasnici, glavni i odgovorni urednici – prim. aut.) ženama prepuštaju predstavljanje manje značajnih vesti, dok se važne i najnovije vesti poveravaju muškim prezenterima. Podaci pokazuju da 67% vesti o politici prezentuju muškarci, 65% vesti o zločinima i nasilju i 60% vesti o ekonomiji i privredi (Filipović, Kuzmanović-Jovanović 2012: 15). Kada je reč o polu reportera, za Srbiju su nešto drugačiji podaci: 54% muškaraca izveštava o politici i vladu, 52% o ekonomiji, dok se 91% žena bavi naukom i zdravljem, 70% reporterki kriminalom i nasiljem, a „poznatima, umetnošću i sportom“ se bavi 85% muškaraca i 15% žena (GMMP Serbia 2011: 6). Prema empirijskim podacima na svetskom nivou, 37% žena radi kao reporterke na televiziji, radiju i u štampanim medijima, dok 45% vesti na radiju i 52% vesti na televiziji čitaju žene. Navedeno istraživanje ne donosi jasne podatke o prisustvu žena na mestima odlučivanja i kreiranja uređivačkih politika, ali prema nezvaničnim statistikama na globalnom nivou svega je 3% žena na ključnim pozicijama. Kada je reč o temama izveštavanja, samo 13% vesti se bavi isključivo ženama a 6% pitanjem rodne ravnopravnosti (prema Filipović, Kuzmanović-Jovanović 2012: 15–16). Podaci za Srbiju pokazuju da je samo 1% medijskog sadržaja posvećen ženskim organizacijama i rodnoj ravnopravnosti, što ukazuje na to koliko je ta tema zanemarena (GMMP Serbia 2011: 5).

Prema pekinškoj Akcionaloj platformi (Svetska konferencija UN o ženama održana u Pekingu 1995. godine – prim. aut.) mediji predstavljaju jedno od najvažnijih polja za uspostavljanje rodne ravnopravnosti. „Budući da je formalna, zakonodavna, *de iure*, diskriminacija prevaziđena u velikom broju zemalja, ključni izazovi u procesu postizanja pune, *de facto* ravnopravnosti leže u promenama tradicionalnih modela određenih običajima, kulturom i religijom. U postizanju ovih promena, mediji zahvaljujući svojoj moći u kreiranju stavova u javnosti, imaju važnu ulogu“ (Lowe Morna 202: 1–2 u Kuzmanović-Jovanović 2012: 48). Navedeno može da ilustruje i poda-

tak da je, iako je rodna senzibilizacija jedan od razvojnih ciljeva Nacionalne strategije za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti (Vlada Srbije 2009), Kodeks rodno osetljivog medijskog izveštavanja (donet u okviru projekta „Žene to mogu u medijima 2005/2006“) od 970⁹ registrovanih medija u Srbiji prihvatile je njih svega tridesetak, uglavnom lokalnih medija ili onih koji su deo Asocijacije nezavisnih elektronskih medija (ANEM-a), dok su izostale velike i uticajne medijske kuće poput republičkog i pokrajinskog javnog servisa, dnevних listova *Politika*, *Blic*, *Večernje novosti*, *Dnevnik*, televizije sa nacionalnom frekvencijom *Pink* i drugih.

Kada je reč o ulozi žena u istraživačkom novinarstvu, Debora Čejmbers zapaža nedostatak objektivnih podataka u studijama o medijima i komunikaciji. Istraživanja iz osamdesetih godina 20. veka, sprovedena u nekoliko zemalja (Skidmore 1998; Dougary 1994; Van Zoonen 1994. i 1998) pokazuju da u štampanom i televizijskom novinarstvu dominiraju muškarci, a da su žene zastupljene na pozicijama „nižeg nivoa“, dok ih je malo na pozicijama izvršnih producenata (Čejmbers 2007: 163). Primer predrasuda javnosti prema novinarkama koje se bave istraživačkim novinarstvom jeste slučaj irske novinarke Veronike Gerin, koja je ubijena 1996. godine zato što se bavila otkrivanjem lanca dilera droge. Pre nego što je ubijena, kriminalci su je tri puta napali a pretili su sinu i mužu. Nakon smrti u pojedinim medijima je kritikovana jer je stavila karijeru ispred porodice. „Kao ženi novinaru istraživaču prebacivano joj je što je 'suviše' dobro poznavala dablinsko podzemlje. Smatrana je 'nemilosrdnom u svom poslu', dok na taj način nije okarakterisan nijedan ratni izveštač (isto 2007: 168–169). Desetak godina kasnije, 2006. u Moskvi je ubijena novinarka Ana Politikovska, borkinja za ljudska prava i velika kritičarka ruske vlasti. Kao primer položaja istraživačkih novinarki u Srbiji može se navesti nerazjašnjena smrt Radislave Dade Vujsinović, novinarke *Duge*, u aprilu 1994. godine. Drugi primer je život novinarke *B92*, autorke istraživačke emisije „Insajder“, Brankice Stanković, koja zbog pretnji smrću od 2009. godine živi uz stalno policijsko obezbeđe-

---

⁹ Prema podacima Republičke radio-difuzne agencije (RRA), u 2011. godini dozvolu za emitovanje je imala 321 radio-stanica i 134 televizije, dok je 517 štampanih medija registrovano u Agenciji za privredne registre (Matović 2013: 101–102).

nje (Milinkov 2014: 1255). Brankica Stanković je *novinarski odrasla* u redakciji *Radija B92*, u kojoj počinje da radi '97 godine, u vreme Slobodana Miloševića, kada je taj medij bio *simbol slobode*. „S obzirom na to da je u Srbiji vladala prava diktatura, *Radio B92* imao je veliku ulogu i značaj u svemu. Iako nas je tadašnja vlast proganjala i propagirala da smo svi strani plaćenici i izdajnici svog naroda, i tada sam ponosno nosila majicu sa znakom *B92*. Nisam se plašila Miloševićeve policije, bila sam besna što živim u takvoj državi“ (Stanković 2013: 162). *Radio B92* bio je jedan od nezavisnih medija osnovanih u Srbiji u periodu između 1991. i 2000. godine kao odgovor na dominaciju državnih medija (najuticajniji su bili *RTS*, *Tanjug*, *Večernje novosti*, *Politika*, *Borba* – prim. aut.) javnim prostorom. Prema istraživanju „Profesija na raskršću – novinarstvo na pragu informacionog društva“, motivi njihovog nastanka u to vreme nisu bili komercijalne već profesionalne prirode (Matović 2013: 98). U ovom radu će biti pomenuti samo neki od nezavisnih medija osnovanih devedesetih godina, prevashodno oni koje navode novinarke u svojim životnim pričama. *Radio B92* nastaje 1989. kao omladinska radio-stanica koja se mogla čuti na području Beograda. Opozicioni *Studio B* počinje da emituje program 1990. kao odgovor državnoj *Televiziji Beograd* (*RTS*). Nedeljnik *Vreme* 1990. sa idejom očuvanja osnovnih vrednosti novinarstva osniva grupa novinara koja nezadovoljna napušta *NIN* i *Borbu*. Zbog neprofesionalnosti agencije *Tanjug*, koja je bila pod uticajem vlasti, 1992. je osnovana privatna agencija *Beta* a dve godine kasnije i *FoNet*. Nezavisni politički nedeljnik *Naša Borba* počinje da izlazi 1. februara 1995. godine „odbijanjem 90 odsto novinara *Borbe* da se povinuje diktatu države da pravi novine po ukusu aktuelne vlasti“. Ime su, spontano, dali sami čitaoci, opseđajući redakciju i kolportere u potrazi za 'vanrednim izdanjem' nezavisnih i autentičnih novina, istovremeno ignorirajući 'šarenu lažu' koja im je nuđena na kioscima (Lakićević, Boarov 2013: 269). Dnevni list *Blic* počinje da izlazi 1996. a *Danas* 1997. godine. Na teritoriji Vojvodine, kao odgovor prorežimskom pokrajinskom listu *Dnevnik* i *RTV Novi Sad*, koja je funkcionsala u okviru *RTS-a*, 1992. godine pojavljuju se *Vojvodanski građanski list* „Nezavisni“, građanske, antiratne i antinacionalističke orientacije, zatim 1997. *Radio 021*, prvi nezavisni elektronski medij u Novom Sadu koji postaje deo mreže Asocijacije nezavisnih elektronskih medija (ANEM), kao i produkcijska kuća *urbaNS*. Paralelno ili neposredno pre osnivanja nezavisnih medija,

formiraju se i dva nezavisna novinarska udruženja, koje osnivaju novinari nezadovoljni funkcionisanjem tradicionalnih profesionalnih udruženja: Udruženje novinara Srbije (UNS) i Društvo novinara Vojvodine (DNV). Sa idejom unapređenja profesionalnih, etičkih standarda i slobode novinarstva u Novom Sadu 17. januara 1990. godine osniva se Nezavisno društvo novinara Vojvodine (NDNV), kao prva organizacija te vrste na području bivše SFRJ, kojoj je pristupilo više od 200 novinara iz gotovo svih vojvođanskih medija. Četiri godine kasnije, 26. marta 1994, u Beogradu se osniva Nezavisno udruženje novinara Srbije (NUNS). Među onima koji su se pobunili protiv neprofesionalnog, režimski podobnog i ratno-huškačkog izveštavanja bio je značajan broj i novinarki, među kojima su bile glavna i odgovorna urednica *Naše Borbe* Gordana Logar, novinarke Gordana Suša, Nadežda Gaće, Milica Torov, Žužana Serenčeš (prema podacima Lakićević, Boarov 2013: 266–267), Zagorka Radović, Darinka – Daca Nikolić, Doda Tot, Sanja Kekić, Branislava Opranović, Marina Fratucan (Briza 2008: 35–37).

Intenzivni progoni nezavisnih novinara i zatvaranje medija u Srbiji pravno su omogućeni oktobra 1998. Zakonom o javnom informisanju, koji je predložio tadašnji ministar informisanja u Vladi narodnog jedinstva Aleksandar Vučić. Najdrastičniji vid brutalnosti tadašnjeg režima, kada je reč o medijima, jeste ubistvo novinara i vlasnika *Dnevnog telegraфа* i nedeljnika *Evropljaniн*, Slavka Ćuruvije, 11. aprila 1999. godine, za koje su optužena četvorica pripadnika resora Državne bezbednosti (DB).

Tokom prve dekade 21. veka medijsku scenu Srbije obeležilo je odugovlačenje sa donošenjem zakona u oblasti medija (naročito zakona o transparentnosti medijskog vlasništva i o sprečavanju medijske koncentracije), nedovršena privatizacija, ulazak velikih inostranih medijskih korporacija na medijsko tržište i ekonomska kriza (Janković i dr. 2009; Savet za borbu protiv korupcije 2011; CIMA 2011; Milivojević 2011a, Milivojević 2011b, Milivojević 2012; Matić 2012). Ovakva situacija stvorila je uslove u kojima lokalni mediji jedva preživljavaju, dok su oni nacionalni pod velikim pritiskom vladajućih struktura (Savet za borbu protiv korupcije 2011). Medijskom sferom u Srbiji dominiraju politički pritisci, pritisci nerazvijenog medijskog tržišta i porast nedozvoljene koncentracije, a vlasnici medija, čije je vlasništvo često netransparentno, okrenuti su isključivo sticanju profita i političke moći (Matović 2013: 98).

Kada je reč o broju žena koje rade u medijima, u Srbiji se ne može doći do preciznih podataka jer ne postoji sveobuhvatna baza. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, u sektoru Informisanje i komunikacije u 2014. godini bilo je zaposleno 54.718 osoba, od čega je 34.995 muškog a 19.723 ženskog pola. Na teritoriji Vojvodine u ovoj oblasti u 2014. zaposleno je 13.853 osoba, ali nije predstavljena polna struktura (RZS 2015: 34–35). Podaci Nacionalne službe za zapošljavanje pokazuju da su na teritoriji Srbije od 1.103 nezaposlenih novinara, 874 žene (stanje na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje na dan 31.10.2015). Članstvo jednog od domaćih novinarskih udruženja – Nezavisnog udruženja novinara Srbije (NUNS), na osnovu informacije od 21. septembra 2015. godine, čini 42% žena i 58% muškaraca. Predsednik NUNS-a je muškarac i nadzorni odbor je u potpunosti (100%) muški, dok je Izvršni odbor dominantno muški (73%) u odnosu na 27% žena, koliko ih je u tom izvršnom telu. Zanimljivo je da većinu u Sudu časti, koji se bavi etičkim pitanjima profesije, čine žene (60%), kao i da je u Komisiji za žalbe Saveta za štampu, koja reaguje u slučaju kršenja novinarskog kodeksa, jednak broj žena i muškaraca: 50% muški, 50% ženski. Prema podacima Nezavisnog društva novinara Vojvodine (NDNV), od 29. oktobra 2013. članstvo čini približno 42% (244) žena i 58% (585) muškaraca. Predsednik društva i predsednik Izvršnog odbora su muškarci, polovicu članstva Izvršnog odbora čine novinarke, svi članovi Saveta su muškarci, dok su u Sudu časti dve novinarke i jedan novinar.

Na osnovu podataka preuzetih iz baze *novinari.rs*, u koju se novinari prijavljuju po principu dobrovoljnosti, Marijana Matović navodi da u Srbiji u informativnim medijima radi 681 novinarki (60%) i 453 novinara (40% novinara). Na mestu direktora/vlasnika nalazi se 19 žena (19% žena), od kojih polovina ima završen fakultet, dok se na istom mestu nalazi 80 muškaraca (81% muškaraca), od čega jedna trećina ima završen fakultet (Matović 2013:102). Anketno istraživanje novinarske zajednice u Srbiji tokom 2010–2011. godine pokazuje da je među ispitanim vlasnicima i menadžerima medija bilo skoro dva puta više muškaraca, dok je među novinarama bilo više žena. Ovi rezultati potvrđuju prethodno istraživanje koje je 2008. godine sprovedla ženska sekција Nezavisnog udruženja novinara Srbije, na uzorku od 58 slučajno odabralih medija u Srbiji (18 štampanih, 20 radio-stanica i 20 televizijskih stanica). Od ukupno 333 uredničke funkcije žene su

zauzimale svega trećinu (113 urednica). U anketiranim medijima bilo je svega devet direktorki, i to uglavnom zaduženih za marketing ili na funkciji „zamenice direktora“. Kada je reč o novinarskim pozicijama, u ispitanim medijima, žene su činile nešto malo manje od polovine stalno zaposlenih i skoro polovicu honorarno zaposlenih novinara (prema Matović 2013: 105).

Čejmbers smatra da deregulacija sredstava informisanja i njihova orientacija ka zahtevima tržišta dovode do ubrzanog podrivanja javnih elektronskih glasila, pri čemu navodi da nove on-lajn zajednice takođe isključuju one ljude koji su bili nevidljivi i u konvencionalnom medijskom prostoru u javnoj debati. Takođe, neki od najekstremnijih seksističkih i rasističkih materijala redovno se pojavljuju na internetu pod okriljem anonimnosti. Čejmbers predlaže „temeljno preispitivanje uloge medija u jačanju principa demokratske komunikacije, javnog interesa i univerzalnog pristupa globalnoj komunikaciji kako bi se obezbedilo uključivanje socijalnih grupacija koje marginalizuju tržišno orijentisani mediji“ (Čejmbers 2007: 170). Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti (2009–2015), usvojena 2009. godine, preporučuje povećanje broja žena na mestima odlučivanja, promovisanje rodne jednakosti i eliminisanje rodnih stereotipa u medijima.

1.2. Formalno i neformalno obrazovanje žena za novinarsku profesiju

U formulisanju građanskih prava žena na prvom mestu se ističe da društvene nejednakosti nisu uslovljene prirodom pola već nejednakim obrazovanjem. Žene vekovima nisu imale pristup univerzitetima jer se smatralo neženstvenim, neprirodnim i neprikladnim da se bave naukom i filozofijom (Holst 2013: 161). Sredinom 19. veka dolazi do sve većih razlika pa čak i do razlaza pokreta žena građanskih feminizama, predvođenog liberalnim feministkinjama i pokreta žena socijalistkinja. Razlog sukoba je potpuno drugačije shvatanje procesa emancipacije: dok su liberalni pokreti nastojali da položaj žene poboljšaju reformama u postojećem društvu, prevašodno obrazovanjem, dotle su socijalistički pokreti žeeli potpuni preobražaj društva i to na prvom mestu ekonomsku nezavisnost žena (Božinović 1996: 23).

Obrazovanje je bilo jedno od prvih ljudskih prava koje su žene izvojeli, znatno pre političkih i ekonomskih (Trgovčević 2014: 58). Ipak i „osvajanje prava“ na obrazovanje bilo je teško jer u patrijarhalnom društvu, kakvo je u 19. veku, poput većine evropskih, bilo i srpsko, dominiralo je negativno mišljenje o umnim kapacitetima žena. „Muškarci u Srbiji, vladari i političari, upravnici vodećih institucija, lekari, urednici kulturnih listova, književnici i drugi intelektualci, većinom obrazovani na inostranim univerzitetima, nisu odobravali aktivnosti ‘mislećih ženskinja’“ (Tomić 2014: 42). Presudni uticaj na ostvarivanje prava žena na obrazovanje, profesiju, zapošlenje i ekonomsku nezavisnost imali su feministički pokreti koji su ojačali u drugoj polovini 19. veka. Posle višegodišnjih napora, žene severno i južno od Save i Dunava uspele su u nastojanju da se otvore više devojačke škole i da to postane društvena briga.

U Beogradu je 1863. godine osnovana prva Viša ženska škola, koja je radila pod nadzorom Novosadjanke Katarine Malivuk, da bi 1874. bile osnovane i devojačke škole u Novom Sadu i Pančevu a godinu dana kasnije i u Somboru. Devojkama je omogućeno da se upisuju i u učiteljske škole, koje su do tada bile samo muške (prema Stojaković 2011: 66). U društvu se tada mogla čuti strepnja obrazovanih muškaraca da će žene preuzeti muški identitet. Tihomir Đordjević, etnolog, folklorista, istoričar i profesor Beogradskog univerziteta, pisao je o bojazni da se jednog dana ne ostane bez žena ukoliko one postanu što i ljudi. Sa druge strane, Katarina Malivuk isticala je 1910. godine da cilj obrazovanja žena nije da postanu „muškobane“, nego da ostanu žene, kojima će biti moguće da budu majke i da rade javne poslove (prema Tomić 2014: 45).

Iako je Kraljevinu Jugoslaviju karakterisao nizak stepen društvenog razvoja, ubrzo po uspostavljanju nove državne vlasti u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu, dolazi do upisa studentkinja na gotovo sve fakultete, mada su primarni bili „ženski“ fakulteti (društvenih i pedagoških profila). Masovnost žena na fakultetima dobija i svoj kvalitet, pa se pojavljuju i prve doktorke nauka, među kojima je i Ana Božić, koja je na Pravnom fakultetu u Beogradu 1939. godine odbranila doktorsku tezu *Položaj žena u privatnom pravu. Kroz istoriju do danas* (Milić 2011: 53–54). Ipak, žene su u tadašnjem jugoslovenskom društvu pa sve do kraja Drugog svetskog rata bile druge u pogledu prava na obrazovanje, da bi do školovanja žena u većem broju

došlo tek u drugoj polovini 20. veka (Milinkov 2015: 124). Tako su žene 1938/39. godine činile svega 22% svih studenata, dok je pedeset godina kasnije 1989/1990. bilo 49% studentkinja. Promene u obrazovanju implicirale su i promene na tržištu rada: u 1939. godini na svakih pet muškaraca bila je zaposlena jedna žena, u 1970. na svaka 3,2 muškarca jedna žena, a u 1990. na svaka 2,5 muškarca jedna žena (Čikoš 2014: 11). Slobodanka Markov smatra da je u Jugoslaviji u periodu socijalizma postojala „veštačka“ politička emancipacija žena, što pojašnjava obrazovnom strukturu poslanica i odbornica u tadašnjem delegatskom sistemu, koja je bila u korist žena sa srednjom stručnom spremom i KV radnica. Primera radi, u Skupštini SAP Vojvodine, 1982. godine, bilo je samo 20% visokoobrazovanih poslanica. „Realno, time je bio umanjen potencijalni značaj prisustva žena u organima vlasti, jer su to češće bile žene bez šireg poznavanja društvenih prilika i nedovoljno osposobljene za uključivanje u rasprave i donošenje odluka od značaja za širu društvenu zajednicu“ (Markov 2001: 37 u Sedlarević 2009: 42).

Raspadom SFR Jugoslavije, nove nacionalne ideologije podređuju interesu žena interesima nacije, žene se vraćaju tradicionalnoj ulozi majke i domaćice, a ženska radna snaga izložena je dekvalifikaciji i deprofesionalizaciji. S obzirom na to da je Srbija devedesetih godina bila društvo razorenih bazičnih institucija (država, privreda, kultura) i „urušenih“ tradicionalnih formi obrazovanja, žene, pokušavajući da poprave svoj položaj, počinju da se angažuju u nevladinim organizacijama i da kroz „ženske grupe“ putem neformalnog obrazovanja šire antimilitarističke, feminističke i antiseksističke ideje (prema Veselić, Popović 2008: 337–338). Pod neformalnim obrazovanjem podrazumeva se organizovana i sistematska obrazovna aktivnost koja se realizuje van strukturna formalnog sistema obrazovanja koja je usmerena na osposobljavanje odraslih za rad, socijalne aktivnosti i privatni život (isto: 332). Neformalnim obrazovanjem postiže se veća interaktivnost u procesu obuke nego u obrazovnim institucijama, a prednost je i što se u većoj meri mogu koristiti manje formalizovane nastavne metode kao što su razne vežbe za razvijanje i osnaživanje kreativnosti, inovativnosti, liderstva, pregovaranja i drugih veština, zatim *role plays*, razna takmičenja (prema Aralica, Markov 2014: 174).

Surova društvena realnost Srbije i Hrvatske s kraja 20. veka oblikovala je žene, jednu od najugroženijih grupa, u organizatorke, nositeljke i korisnice „novog“ obrazovanja, koje je imalo kritički intonirane sadržaje i snažnu društvenu funkciju. Situacije krize, tranzicije i društvenih promena jasno ukazuju na obrazovanje odraslih, a naročito neformalno obrazovanje kao na živ, dinamičan fenomen u bliskom odnosu sa društvenom realnošću, ali i sa individualnom relevantnošću za adaptiranje na nju ili njeno savladavanje (prema Veselić, Popović 2008: 342). Budući da su se devedesetih godina 20. veka ženske studije/studije roda u visokoobrazovnom sistemu u Srbiji mogle realizovati kroz nekoliko izbornih kurseva, a pošto je izostao legitimitet akademskog obrazovnog prostora – ovaj program zaživeo je u formi neformalnog vanakademskog obrazovanja. Beogradski Centar za ženske studije kao alternativni interdisciplinarni obrazovni projekat započeo je sa radom 1992. godine a od 1997. u Novom Sadu svoj program počinju da realizuju Ženske studije i istraživanja *Mileva Marić Ajnštajn*, kao nestраначko, samostalno udruženje građana. Ženske studije realizuju se u specifičnom kontekstu pošto je reč o ratnom periodu (1991–1999), kada društvo prolazi „kroz svojevrsni regresivni proces reafirmacije ‘tradicionalnih vrednosti’ i iznad svega učvršćivanja patrijarhalnih temelja (Popović, Duhaček 2011: 313).

Krajem 20. veka više od polovine ukupnog broja upisanih i diplomiranih studenata bile su žene. Međutim, prema Popović, raspodela po fakultetima/profesijama imala je izrazito rodnu dimenziju jer je prirodne i tehničke nauke studiralo do 35% žena a društvene i humanističke discipline oko 60% (Popović 2014: 126). Podaci Republičkog zavoda za statistiku pokazuju da obrazovanje igra presudnu ulogu za prohodnost žena na tržištu, ali ne obezbeđuje i jednakе zarade, jer na 100 zaposlenih muškaraca sa visokom stručnom spremom dolazi 114 žena, međutim u istoj kategoriji razlike između prosečnih zarada muškaraca i žena iznose 5,2% u korist muškaraca (Čikoš 2014: 13). Iako je došlo do povećanja broja žena sa visokoškolskom diplomom, a 2009. godine izjednačen broj muškaraca i žena u Srbiji sa doktorskim zvanjem (Republički zavod za statistiku 2011: 39), Daša Duhaček smatra da se to ne može smatrati rezultatom rodne ravnopravnosti zbog trenda slabljenja društvenog statusa obrazovnog i naučnoistraživačkog sistema. „Verovatnije je da je ženama prepusteno da popune one profesije

koje su manje lukrativne, gde se ne koncentriše moć odlučivanja i koje su stoga i manje uvažavane" (Duhaček 2014: 188). Kada je reč o obrazovanju i vaspitanju dece, građani/graćanke Srbije obuhvaćeni istraživanjem objavljenim u studiji *Rodna ravnopravnost u Srbiji 2014.* – smatraju da kod devojčica treba insistirati na razvoju osobina kao što su poslušnost, lepo ponašanje, izražavanje osećanja brige o drugima, kao i „učenje“ za obavljanje kućnih poslova, dok se bavljenje sportom i samostalnost percipira kao važno za dečake (prema Čikoš 2014: 89). Navedeni stavovi građana posledica su rodnih stereotipa i teze o prigodnim „muškim i ženskim zanimanjima“, jer, kako navodi Dragana Popović, prema dobro utemeljenoj hipotezi rodne sličnosti (*gender similarity hypothesis*) polne razlike su zanemarljive ili male kada je reč o sklonosti ka matematici, verbalnim i prostornim sposobnostima, upotrebi kompjutera, samovrednovanju i sklonosti ka preuzimanju uloge vođe. Međutim, društvene predrasude dovode do zanemarivanja individualnih razlika i ocenjivanja na osnovu rodne pripadnosti, što znači da se devojčice tokom školovanja suočavaju sa stereotipima i predrasudama dok ne prihvate da su „dečaci/muškarci bistri, radoznali, hrabri, jaki i inovativni a devojčice/žene pasivne, tihe, vredne, nevidljive (Champan 2013 u Popović 2014: 125). Ukoliko se sagledaju svi nivoi obrazovnog sistema, postaje očigledno da postoji rodna distribucija i segregacija, jer se u srednjem obrazovanju devojke opredeljuju za zanimanja društvenog staranja i brige, za uslužne delatnosti, nižu administraciju a mladići za tehničke i tehnološke struke. U višem obrazovanju devojke studiraju humanističke, pedagoške nauke i medicinu a momci informatiku, građevinarstvo, matematiku i fiziku. Podaci ukazuju i na to da muškarci u svim starosnim grupama više koriste kompjutere (Duhaček 2014: 188–189).

Prema podacima Zavoda za statistiku (2011), oko 60% žena završava osnovnu i srednju školu. Ipak, uz programe i udžbenike koji su nedovoljno ili potpuno rodno ne/osetljivi, obrazovanje u Srbiji i dalje podržava tradicionalnu podelu rodnih uloga (Popović 2014: 126). Istraživanje obrazovnog materijala (udžbenici, priručnici, brošure, publikacije) koji se koristi u visokom obrazovanju (kursevi društvenih i humanističkih disciplina) u Srbiji, sprovedeno 2009. godine, pokazalo je da je, sa stanovišta rodne osetljivosti, skoro 90% obrazovnog materijala potpuno neprihvatljivo, nema ravnomerne zastupljenosti primera muških i ženskih rodnih uloga, a postojeći prikazi

su stereotipni i oslanjaju se na patrijarhalnu paradigmu (Baćević i dr. 2010 u Duhaček 2014: 187). Obrazovanje doprinosi podizanju kvaliteta života žena u različitim dimenzijama. Kvantitativno-kvalitativno istraživanje „Rodni barometar u Srbiji“ pokazalo je da su obrazovanje žene zadovoljnije svojim poslom, životom, partnerskim odnosom itd. Obrazovanje i dalje predstavlja najbitniju individualnu strategiju za poboljšanje vlastitog položaja (Blagojević-Hjuson 2013: 230).

Kada je reč o rodnoj perspektivi akademskog obrazovanja, pre svega na univerzitetima u Srbiji, postoje istraživanja koja se bave obrazovanjem žena (Popović 2004, Popović 2014, Popović, Duhaček 2011, Duhaček 2014), ali ona nisu usmerena na obrazovanje žena za pojedinačne profesije kao što je novinarstvo.

1.2.1. Obrazovanje novinarki

Potreba obrazovanja za novinarsku profesiju javila se već u 18. veku u Sjedinjenim Američkim Državama kao reakcija na komercijalizaciju medija i nepoštovanje javne etike. „Nastajanje standarda i pravila, kako profesionalnih, tako i etičkih, striktno vezanih za novinarstvo stvorilo je potrebu sistematske, interdisciplinarnе edukacije novinara, koja se sa mnogo razloga u savremenom svetu obavlja na univerzitetском nivou, mada se paralelno dešavaju i mnogi oblici alternativnog obrazovanja, koje uglavnom organizuju mediji, medijska udruženja i novinarska udruženja“ (Veljanovski 2013: 351–352). Gocini navodi da se kursevi iz istorije novinarstva i novinarskog pisanja održavaju od 1879. godine na Univerzitetu u Misuri, gde se 1908. otvara prva nezavisna škola novinarstva. Prvi evropski kurs iz novinarstva organizuje se 1884. na švajcarskom univerzitetu u Bazelu, a prva evropska škola novinarstva osnovana je 1899. godine u Parizu. Columbia School of Journalism otvorena je 1912. godine sa ciljem da bude „antikomercijalna“, odnosno da novinarsku profesiju oplemeni i odvoji od sveta marketinga (Gocini 2001: 238). Uoči Drugog svetskog rata u Americi postoje 32 škole ili katedre za novinarstvo, a od 1935. svake godine diplomira oko 1.200 studenata, od kojih se polovina zapošljava u dnevnim listovima a druga polovina u časopisima, radiju i reklamnim agencijama. U Velikoj Britaniji razvija se

saradnja između univerziteta i redakcija za obavljanje programa stažiranja i pripravničkog staža (isto: 304).

Još 1870. godine Srbija je imala *Zakon o štampi*, koji je jasno propisivao da novinar može biti samo onaj „koji je završio univerzitet, odnosno bogosloviju, ako namerava da radi u crkvenom glasilu. Međutim, mali broj ljudi mogao je da zadovolji ove zahteve. Prvi srpski novinar, Dimitrije Davidović, studirao je medicinu, Ljuba Nenadović, Đura Jakšić i Branislav Nušić, bili su književnici, dok mnogi nisu imali nikakvo obrazovanje (Jevtović i dr. 2014: 36–37).

Prva ozbiljna razmišljanja o potrebi osnivanja visoke novinarske škole zabeležena su na Prvom kongresu srpskih novinara 1902. Pisac i novinar Branislav Nušić smatrao je da nije dovoljna samo visokoškolska spremna već je potrebno imati „kuraži, snage, hrabrosti i volje“, podsećajući pri tome da su Svetozar Marković i Svetozar Miletić robijali zbog novinarske delatnosti (prema Đuriću 1997: 488). Dušan Đurić smatra da novinarski fakultet nije najvažniji preduslov za bavljenje novinarstvom, pri čemu navodi da ni u evropskim zemljama sa razvijenom mrežom visokoškolskih novinarskih smerova nisu svi novinari diplomirali žurnalistiku, već da se u praksi najčešće sreće srednje rešenje. Dekan prvog jugoslovenskog fakulteta koji je obrazovao novinare (Novinarska i diplomatska visoka škola osnovana u Beogradu 1948. godine) Dušan Timotijević smatrao je da je za obavljanje odgovornog i složenog novinarskog posla bitan spoj talenta, rutine, školskog teoretskog znanja, političke upućenosti i zrelosti (Đurić 2000:80). Prva generacija novinara i diplomata (njih 200) u Jugoslaviji diplomirala je 1952. godine, a već godinu dana kasnije škola je ukinuta zbog „hiperprodukcije“ kadrova (Đurić 1997: 488).

Novinarstvo se u SFR Jugoslaviji studiralo na fakultetima političkih nauka, prvi je osnovan u Sarajevu 1961, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu osnovan je 1962. godine a dvogodišnje studije novinarstva pokrenute su 1971. godine. Fakultet političkih nauka u Beogradu osnovan je 1968. godine. Za prvih dvadeset godina beogradskog FPN-a izdata je 1.241 diploma, što znači šezdesetak godišnje (Đurić 1997: 488). U *Novinarskoj enciklopediji* Dušan Đurić ne navodi koliko je među diplomiranim novinarama bilo žena, kao što se gotovo ni u jednoj enciklopedijskoj odrednici one ne pominju sem u odrednici „ženska štampa“.

Tokom desetogodišnjeg perioda usmerenog obrazovanja (1979–1989) u Jugoslaviji 400 đaka je u dvadesetak srednjih škola završilo treći i četvrti razred novinarskog smera i steklo kvalifikaciju „stručnog radnika u službi javnog informisanja“ (Đurić 1997: 488).

Osamdesetih godina 20. veka, prema navodima Đordđija Popovića, od ukupno 492 osoba koje u svim radio-stanicama u Vojvodini rade na programskim pitanjima, 145 ima visoku stručnu spremu, 89 je sa završenom višom, 229 sa srednjom, 22 sa nižom stručnom spremom, a sedam su kvalifikovani radnici. „S obzirom na to da je novinar ‘radnik čije je zanimanje javno informisanje a dužnost da stručno, angažovano i društveno-politički odgovorno (prema Zakonu o javnom informisanju u SAPV iz 1984. godine – prim.aut.) obavlja poslove javnog informisanja’, ne bi se moglo reći da je navedeni obrazovni nivo novinara vojvođanskih radio-stanica najpovoljniji, pogotovo kada se ima u vidu veliki broj novinara sa završenom srednjom i nepotpunom srednjom spremom“ (Popović 1985: 94). Popović dalje navodi da je nacionalna struktura zaposlenih bila usklađena sa strukturom stanovništva sredine u kojoj radio-stanica deluje. Sa druge strane, navedeni podaci ne pokazuju koliko je žena bilo zaposleno na vojvođanskim radio-stanicama, niti ukazuju na polnu strukturu kada je reč o obrazovanju novinara. Budući da se od novinara zahteva da ne bude „pasivan posmatrač već istraživač društvenih kretanja i zbivanja, sposoban da razluči glavno od sporednog, napredno od nazadnog“, Popović podvlači nužnost stručnog i idejno-političkog obrazovanja, kao i mere koje su pokrenute za povećanje broja visokoobrazovanih novinara. Pošto u to vreme fakulteti Univerziteta u Novom Sadu (prve studije novinarstva u Vojvodini pokrenute su 2004. godine osnivanjem Odseka za medijske studije na Filozofском fakultetu u Novom Sadu – prim. aut.) nisu nudili specijalizovano obrazovanje za rad u sredstvima masovne komunikacije, Društvo novinara SAPV i Jugoslovenski institut za novinarstvo organizovali su povremeno novinarske škole, a *Radio Novi Sad* je organizovao razgovore, savetovanja, predavanja (Popović 1985: 95). Navedeno ukazuje bitnost neformalnog obrazovanja u vidu kurseva, seminara, obuka u nedostatku formalnog novinarskog visokog obrazovanja u Vojvodini za stalno usavršavanje znanja i veština novinara.

Obrazovanje novinara otpočelo je na fakultetima političkih nauka pre četiri decenije. Prema Radojkoviću, u to vreme se, za razliku od današnjeg,

od novinara zahtevao kompetentan angažman u korist poretka i novinari su za cilj imali neku svoju misiju, spremnost da opslužuju javnost. „Pod pritiskom onih koji su već radili u medijima, uglavnom bez odgovarajućeg obrazovanja, fakulteti su prihvatali njihov zahtev da studente ne mučimo mnogo opštim znanjem i teorijom, nego da im pružimo što više praktičnih, zanatskih veština. I tako se desilo, kao što nam je u pomenutom istraživanju u jednoj fokus grupi rečeno, da je novinar „...od usamljenog borca za pravdu, postao običan korporativni službenik“ (Radojković 2011: 301–302). Sličnog stava je i Robet Mekčesni (Robet McChesney) kada kaže da je karakteristika prve decenije razvoja radio-difuzije u prošlom veku da su oni koji su se bavili obrazovanjem isticali nekomercijalne društvene vrednosti. Navodeći pojedine savremene teoretičare poput Džozefa Tjuroua (Joseph Turow), autora knjige *Mediji danas* (2012), i Ričarda Ruka (Richard Rooke), autora monografije *Evropski mediji u digitalnom dobu* (2009), koji primenu novih tehnologija i digitalizaciju vide kroz potrebu komercijalizacije medija, Veljanovski navodi da nema ničeg lošeg u tome da budući novinari ovlađuju internetom, MP3 reproduktorima, digitalnom tonskom i video montažom, veštinama spajanja teksta, audio i video zapisa, ali da opasnost vreba iz prenaglašenosti te tehnološke ravni edukacije. „Novinari ne smeju da budu shvaćeni kao radna snaga uključena u masovnu proizvodnju, koja produkuje uglavnom zabavne, lake sadržaje koje publika želi, u najboljem slučaju kratke vesti koje samo obaveštavaju, a ništa ne interpretiraju, istražuju i analiziraju“ (Veljanovski 2013: 353).

Od sredine prve decenije 21. veka u Srbiji se novinarstvo studira na 12 fakulteta, od kojih je sedam državnih i pet privatnih. Veljanovski navodi da je to uglavnom trenutak kada počinje reforma ukupnog visokoškolskog obrazovnog sistema, poznata kao Bolonjski proces, pa i obrazovanja novinara. Ovaj model studiranja pošao je od procesa uravnotežavanja broja teorijskih i novinarsko-medijskih predmeta, za razliku od prethodnih decenija, kada je edukovanje novinara koncipirano prema *Liberal Arts* tradiciji kurikuluma, prema kojem je odnos između teorijske nastave i sticanja praktičnih znanja bio i više od 90 procenata u korist teorije. „Međutim, i ujednačen broj predmeta u nastavnom programu, gde su na jednoj strani opšteobrazovni predmeti iz društvenih nauka i politikoloških disciplina, a sa drugе teorijski predmeti iz oblasti medija, zajedno sa praktičnim časovima, još

ne znače ravnotežu između teorije i prakse u učenju novinarstva” (Veljanovski 2013: 357).

Milica Andevski i Jasmina Arsenijević navode da se prisustvom novih medija značajno menja stil života, rada i učenja generacija takozvanih digitalnih domorodaca (*digital natives*), za koje je uobičajeno konzumiranje više medijskih sadržaja istovremeno. Današnji korisnici digitalnih medija usvajaju drugačiji karakter i stil učenja, oni znanja stiču eksperimentisanjem, istraživanjem ili saradnjom sa drugim ljudima putem društvenih mreža. Stoga se proces obrazovanja mora organizovati tako da se medijske kompetencije i sa njima povezana znanja i veštine razvijaju po principu aktivne konstrukcije i rekonstrukcije znanja, što podrazumeva stalno promišljanje i inoviranje procesa učenja i poučavanja, sagledavanje novih sadržaja i oblika rada koji će omogućiti da se nastavni proces spozna i doživi kao kreativan čin u kojem značajnu ulogu imaju i iracionalni momenti, znanje i intuicija, intelekt i osećanja (Arsenijević, Andevski 2015: 32–33).

Tehnološki determinizam koji je uveliko prisutan u delovanju medija, menjajući im često osnovni cilj, sadržaj i društvenu funkciju, na globalnom planu utiče i na obrazovanje novinara. Međutim, prema mišljenju Veljanovskog, nikakve tehnologije ne mogu biti ispred demokratskih standarda medijske kulture i u tom smislu je važno koncipirati i novinarsku edukaciju. Uravnotežen nastavni program koji u dovoljnoj meri pruža znanja iz teorijskih disciplina, novinarskih veština i novih medijskih tehnologija obezbeđiće i dalje solidan kadar medijskoj industriji koja će moći da opravda društvenu ulogu u javnoj sferi (Veljanovski 2013: 358).

Pored univerzitetskog obrazovanja novinara, postoje različite nevladine organizacije koje u svom području delatnosti imaju kurseve, konferencije i okrugle stolove posvećene poboljšanju rada medija i novinara. Prema Miroslavu Radojkoviću, osnovna slabost ovakvih treninga i inovacija znanja jeste njihova kratkotrajnost. On smatra da na taj način nastaje opasnost da veoma mladi ljudi, nakon kratkog treninga, pomisle da su ovladali jednom zahtevnom profesijom kao što je novinarstvo, a u toj zabludi ih podržavaju poslodavci jer ih mogu primiti u medije bilo kao volontere bilo kao jeftinu radnu snagu. „Novinarstvo je ‘meka’ profesija, što znači da nije zatvorena prema vlasnicima drugih vrsta diploma, i za razliku od drugih profesija i normativno je otvorena. Ne postoje nikakvi državni ispitni ili slične formal-

nosti da bi se postalo novinar. Potvrdu tog statusa daće samo profesionalna udruženja koja izdaju novinarske legitimacije i zalaže se za dobrobit svojih članova” (Radojković 2011: 300–301).

Globalne promene vode ka promenama shvatanja novinarskog poziva, što podrazumeva konstituisanje niza akademskih institucija sposobljenih za stvaranje komunikacijskih stručnjaka koji vladaju novim tehnologijama i poštuju etički kodeks. Širom Zapada urednici i novinari složni su u ocenama da najbolji izvor mlađih talenata za medije može doći samo sa univerziteta (prema Jevtović i dr. 2014: 44). Podaci Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu pokazuju da je za nešto više od četiri decenije (zakључно sa 30.9.2013. godine) novinarstvo diplomiralo 2.069 studentkinja (1.784 po starom sistemu i 285 po Bolonji) i 806 studenata. Prema evidenciji odbranjenih diplomskih radova na Odseku za medijske studije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, od 2008. godine, kada je studije završila prva četvorogodišnja generacija, do 25. oktobra 2013. godine, novinarstvo je diplomiralo 110 studentkinja i 29 studenata. Međutim, među nezaposlenim novinarima je najviše visokoobrazovanih novinarki.

Među nezaposlenim novinarima/novinarkama evidentiranim u Nacionalnoj službi za zapošljavanje najviše je novinarki (456) sa VII stepenom stručne spreme (284 diplomiranih novinarki, 39 master novinarki i 133 novinarki), dok je 417 sa završenom srednjom stručnom spremom (406 novinarskih reporterki i 11 novinarki). Od 1.103 evidentiranih nezaposlenih novinara, 874 su žene (podaci Nacionalne službe za zapošljavanje za 31.10.2015). Kada je reč o formalnom obrazovanju zaposlenih u medijima, istraživanje „Profesija na raskršću – novinarstvo na pragu informacionog društva 2010–2011“ pokazuje da 39,61% novinarki ima završen fakultet, od čega 18,5% fakultet za novinarstvo, dok među muškarcima ima 30% onih koji su završili fakultet, od čega je 12,69% završilo novinarstvo.

Navedeni podaci potvrđuju i rezultate prethodnog istraživanja „Sloboda izražavanja i ljudska prava novinara/ki u Vojvodini u 2007. godini“, koje je pokazalo je da među ispitanicima/ama sa visokom i višom stručnom spremom preovlađuju žene, dok je među onima sa srednjom školom nešto više muškaraca. Međutim, iako je više žena u ukupnom uzorku novinara, a više ih je, u odnosu na muškarce, i sa visokom stručnom spremom, ipak na mestima glavnih i odgovornih urednika radi više muškaraca. Prema teoriji

čuvara kapija (engl. *gatekeepers*), svaka vest mora da teče određenim kanalima, kroz koje može, ali ne mora, da bude propuštena. O tome odlučuju čuvari prolaza, najčešće urednici, koji su pod višestrukim uticajem: vlasti i poslodavaca, ekonomskih i političkih centara moći, grupa za pritisak, zakonodavstva, normi i etike profesije. Dakle, bez obzira na to koliko je novinarska profesija *feminizirana*, čuvari kapija su muškarci i oni kontrolišu ono o čemu će javnost biti obaveštena. Izbor događaja koji su vredni medijske pažnje je na njima, a u mogućnosti pravljenja izbora se koncentriše i moć medija (prema Valić-Nedeljković 2009: 37). Bez obzira na to koliko profesija postaje „ženska“, oni koji kontrolišu protok informacija, ono o čemu će javnost biti obaveštena, jesu muškarci, koji samim tim poseduju i moć da izaberu događaje o kojima će javnost biti obaveštena (Todorov 2009: 48–50).

Takođe bez obzira na proces *feminizacije* novinarske profesije i na povećanje broja visokoobrazovanih novinarki, slika žene u medijima je i dalje svedena na tradicionalno postavljene ženske uloge (supruga, majka, domaćica) ili je ona pak predstavljena kao seksualni objekat, dok se o pitanjima rodne ravnopravnosti retko izveštava. Mediji uveliko doprinose širenju prikrivene rodne diskriminacije, što podrazumeva kontakt sa uvek istim sagovornicima, najčešće muškarcima. Stereotipno portretisanje žena oblikuje sliku žene koja insistira na lepoti i opšteprihvaćenoj ulozi majke i negovaljice. Kada sa ženama razgovaraju o profesionalnim dostignućima, gotovo da ne mogu da zaobiđu pitanja o usklađivanju profesionalnih i porodičnih obaveza, na koja muškarci kao sagovornici uglavnom ne moraju da odgovaraju (Todorov 2009: 48). U tabloidima, žutoj štampi i određenim TV programima, serijama i filmovima, afirmiše se jedna vrsta eksplicitne seksualnosti kao gotovo jedine kvalifikacije žene u Srbiji (Filipović, Kuzmanović-Jovanović 2012: 37–38).

Rezultati globalnog istraživanja iz 2010. pokazuju da je svega 6% medijskog sadržaja posvećeno temi rodne ravnopravnosti, dok se 13% odsto vesti bavi isključivo ženama, a samo su domaćice (72%) i učenice/studentkinje (54%) brojnije od muškaraca u vestima koje se bave zanimanjima (Global Media Monitoring Project, 2011). U delu istraživanja koje se odnosi na Srbiju, navodi se da ni reporterke ne stavljaju žene u glavni fokus izveštavanja. Ni ženama, ni muškarcima novinarima u 80% žene nisu centralni fokus. Samo u dva slučaja su žene centralne figure ženama novi-

narima i u 21 muškarcima novinarima. U svega 12% svih vesti, i muških i ženskih autora, žena se pojavljuje u centralnom fokusu izveštavanja. Predstavnice/predstavnici ženskog pokreta, aktivizma, događaja, demonstracija, zagovaranja rodne ravnopravnosti ni u jednom slučaju nisu se našli na poziciji subjekta u izveštavanju (GMMP Serbia 2011: 9–13). Prema istraživanju „Rodna ravnopravnost u Srbiji 2014“ polovina anketiranih građana/gradićki ne može da se seti nijednog teksta/emisije na temu rodne ravnopravnosti koji su čitali/gledali u proteklih godinu dana, dok su osnovne asocijacije na tu temu negativni događaji. Skoro polovina ispitanika navodi nasilje u porodici (44%), trećina trgovinu ljudima (30%) a petina diskriminaciju osoba sa invaliditetom (19%), dok ravnopravnost žena na poslu, u politici, kao i aktivnosti organizacija koje se bave ravnopravnošću polova i medijsko predstavljanje žena – navodi manji deo anketiranih (ukupno 33%) (prema Čikoš 2014: 78). Danica Todorov smatra da promena slike žena u medijima ne može zavisiti isključivo od žena zaposlenih u medijima, ali svakako da to mogu učiniti svi medijski poslenici svesnim izborom da rodne probleme posmatraju kao važnu temu o kojoj vredi pisati, kao i uvodeći rodnu perspektivu u pristup različitim društvenim problemima (prema Todorov 2009: 49–50). U okviru nacionalnog izveštaja Global Media Monitoring Project-a 2010. upućena je preporuka medijskim kućama da poštuju novinarske kodekse u pogledu rodne ravnopravnosti, kao i druga zakonska akta, da više sarađuju sa civilnim organizacijama koje se bave ovom temom, kao i da više učestvuju na treninzima i edukacijama posvećenim rodnoj ravnopravnosti (GMMP Serbia 2011: 14).

Kako bi se promenila slika žene u medijima, neophodna je edukacija (formalna i neformalna) novinara i novinarki na temu rodne ravnopravnosti. Kada je reč o analizi sadržaja akademskih programa, istraživanje obrazovnog materijala koji se koristi u visokom obrazovanju u Srbiji sprovedeno 2009. godine, pokazalo je da skoro 90% tog materijala (udžbenici, priručnici, brošure, publikacije koje se koriste na kursevima društvenih i humanističkih disciplina na Beogradskom univerzitetu, izuzev kurseva i studija roda) nije rodno osetljivo. Obrazovni materijal ne koristi rodno osetljiv jezik, ne uključuje relevantne autorke, niti se bavi konstrukcijom rodnih uloga (Duhacék 2014: 187–188). Na osnovu analize kurikuluma studijskih programa novinarstva, može se konstatovati da se tema rodne ravnopravnosti obra-

đuje od 2010. godine u okviru izbornog kursa „Izveštavanje o drugom“ na osnovnim studijama novinarstva Odseka za medejske studije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, i u okviru obaveznog kursa „Mediji i žene“ reakreditovanog programa navedenih osnovnih studija koji se primenjuje od školske 2015/2016. godine.

1.2.2. Rodno osjetljiv jezik u medijima

Jezik kao osnovno sredstvo komunikacije među ljudima, predstavlja jedan od ključnih elemenata za uspostavljanje i održanje međuljudskih odnosa, te za transgeneracijski i intrageneracijski prenos stavova, vrednosti, ideologija i kulturnih modela jedne govorne zajednice. Jezik se nikako ne može sagledati nezavisno od govornika; on je jedno od ključnih sredstava u procesu formiranja kulturnih obrazaca koji utiču na ustrojstvo društvenih i govornih zajednica, formiranje međuljudskih odnosa, na privatnom i javnom planu, na koncept društvene moći, društvene raslojenosti i hegemonije (prema Filipović 2011: 419). Kritička analiza diskursa (*critical discourse analysis*) bavi se upravo analizom uloge diskursa u (re)produkциji odnosa moći, odnosno dominaciji određenih članova zajednice nad drugim članovima i pokušava da tumačenjem datih jezičkih fenomena utiče na iskorenjivanje socijalnih nejednakosti, razlika, predrasuda, stereotipa (Van Dijk 1993: 249 u Filipović 2011: 410).

Pitanje seksizma (kojim se obeležava diskriminacija prema polu) u jeziku prvi put je pokrenuto 1987. godine na 24. zasedanju Uneska upućen je apel za izbegavanje rodno određenog jezika, a Generalna konferencija usvojila je rezoluciju koja se bavi ovim pitanjem (24C/Rezolucija 14.1). Još oštire formulisan stav zauzet je na zasedanjima 1989. i 1995, čime je nagovešteno da se razvija svest o tome da jezik ne odražava samo način na koji razmišljamo nego i da oblikuje naše razmišljanje. Ako se reči i izrazi koji nagoveštavaju da su žene inferiorne u odnosu na muškarce stalno koriste, ta pretpostavka o inferiornosti postaće deo sistema vrednosti (Savić i dr. 2009: 173)

Upotreba rodno osjetljivog jezika (ROJ) jedan je od osnovnih elemenata uspostavljanja rodne ravnopravnosti u društvu. Budući da jezik nije samo sredstvo komunikacije već i pokazatelj odnosa moći i kontrole u jednom društvu a samim tim može biti i sredstvo diskriminacije, naporu za kreiranje

okvira i uslova za politiku rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti podrazumevaju i zalaganje za promenu i razvoj jezika (Uprava za rodnu ravnopravnost, 2012). Prema Svenki Savić, rodno osetljiv jezik je termin kojim se pokazuje težnja da jezik pomogne u ostvarivanju ljudskih prava kad su u pitanju ženske ili muške osobe. „Ovo je samo deo ukupne problematike koji zovemo politički korektni govor/jezik, usaglašen sa zahtevima datim u Deklaraciji o ljudskim pravima: niko ne sme biti diskriminisan pomoću jezika“ (Savić 2009: 7). Upotreboom muškog roda za zanimanja i funkcije koje žene obavljaju, one su jezički nevidljive (Todorov 2009: 48).

Svenka Savić u „Kodeksu neseksističke upotrebe jezika“ zaključuje da su oni koji se koriste standardnim jezikom manjina, ali da raspolažu važnim sredstvom društvene moći koja im obezbeđuje ugled u datoru jezičkoj zajednici. Ti moćni „pravilno koriste“ jezik i ono što je seksizam u jeziku proglašavaju pravilom i normom. Svenka Savić podseća da su do sada pravopisna pravila, kao i u tada poslednjem Pravopisu (1993), pisali muškarci. Tako je kodirana jezička norma koja ne dovodi u pitanje postojanje diskriminacije u jezičkoj upotrebi prema ženama, i koja tvrdi da je priroda jezika ta koja odražava diskriminaciju prema polu, a ne njeni jezikoznaci koji propisuju pravila upotrebe jezika. Dugoročnom jezičkom politikom mogao bi se smanjiti stepen diskriminatorene upotrebe pripisane prirodi srpskog jezika. To bi se moglo postići normiranjem upotrebe koja bi afirmisala ravnopravnost u jeziku u različitim domenima društvene hijerarhije, pogotovo u onim u kojima žene sve više dobijaju značaj i moć (Savić 2004: 4–5).

Institucija Pokrajinskog ombudsmana 28.12.2009. uputila je svim organima i organizacijama AP Vojvodine Preporuku „da se nediskriminatorska, rodna terminologija u cilju sprovođenja čl. 20. st. 2. Statuta Autonomne Pokrajine Vojvodine („Sl. list APV“ 17/09) ugradi u sve pokrajinske skupštinske odluke, zatim, u pokrajinske uredbe, odluke, deklaracije, rezolucije, poslovnike, pravilnike, uputstva, naredbe, rešenja, preporuke, zaključke i druge akte, te da se prilikom donošenja pojedinačnih pravnih akata vodi računa o rodnoj terminologiji“, sa obrazloženjem da se normiranje rodno osetljivog jezika u javnoj i službenoj upotrebi odnosi na zahtev da se obeležje sociološke kategorije – roda, u ovom slučaju žena, vidi i u jezičkoj formi. Pretpostavka je da se osvajanjem rodno osetljive upotrebe jezika može uticati na podizanje svesti o rodnoj ravnopravnosti svih koji se

jezikom koriste u službenoj i javnoj komunikaciji (Preporuka VII-OM-D 97/09). Sredstva javnog informisanja dužna su da kroz svoje programe razvijaju svest o ravnopravnosti zasnovanoj na polu kao i da preuzimaju odgovarajuće mere radi izmene društvenih i kulturnih obrazaca, običaja i svake druge prakse, koji uslovljavaju stereotipe, predrasude i diskriminaciju utemeljenu na ideji o podređenosti, odnosno nadređenosti određenog pola (član 41, Zakon o ravnopravnosti polova, Sl. glasnik RS, br. 104/2009).

Bez obzira na pozitivne zakonske odredbe, u srpskom jeziku nisu ustanovljena normativna pravila kojima se u javnoj i službenoj upotrebi, posebno u medijima, uređuje rodno osjetljiva upotreba jezika, te su odgovarajuću građansku inicijativu i aktivnost pokrenuli pojedinci i pojedinke zajedno sa udruženjima građana. Suma iskustava i istraživačke prakse u obliku preporuka za konkretnu javnu i službenu upotrebu rodno osjetljivog jezika objavljena je u publikaciji *Rod i jezik*, koju su 2009. priredile Svenka Savić, Marijana Čanak, Veronika Mitro i Gordana Štasni. Knjiga je rezultat rada na projektu (2004–2008) o rodno osjetljivom jeziku kojim je u udruženju građana „Ženske studije i istraživanja“ u Novom Sadu rukovodila profesoarka emeritus Svenka Savić (prema Savić i dr. 2009: 5–6). Međutim, još uvek se u naslovima nekih pisanih medija pojavljuju reči, izrazi i kvalifikacije kojima se vredaju druge osobe, mada postoji kodeks kojim se ovakvo pisanje osuđuje (Savić i dr. 2009: 10). Prema Etičkom kodeksu elektronskih medija Asocijacije nezavisnih elektronskih medija (ANEM), „elektronski mediji moraju da izbegnu stereotipe i predrasude kada izveštavaju o nekoj grupi“ (Etički kodeks elektronskih medija, 2002). Kodeks novinara Srbije kaže da se „novinar mora suprotstaviti svima koji krše ljudska prava ili se zalažu za bilo koju vrstu diskriminacije, govor mržnje i podsticanje nasilja“ (Kodeks novinara Srbije 2008: 16).

Kao rezultat projekta „Žene to mogu u medijima“, realizovanog 2005/2006. u vidu seminara i radionica koje su pohađali zaposleni u medijima, nastao je Kodeks rodno osjetljivog medijskog izveštavanja (NVO Peščanik, 2005/2006). Cilj Kodeksa je da doprinese unapređenju rodne ravnopravnosti, kroz promenu medijske slike žene, povećanju interesovanja medija za pitanja ravnopravnosti polova i stvaranje jednakih uslova za napredovanje i usavršavanje novinarki i novinara.

Obaveza je novinarki/a da na pošten, korektan i fer način govore i pišu i o ženama i o muškarcima, izbegavajući stereotipe i predrasude.

Obaveza je novinarki/a da koriste politički korektan govor saobražen idejama formulisanim u Deklaraciji o ljudskim pravima: nijedna grupa (ili pojedinac/pojedinka) ne može biti diskriminisan/a jezikom samo zato što pripada drugačioj rasi, veri, jeziku, naciji, etničkoj grupi, polu, dobu, jeziku, polnoj orijentaciji...

Obaveza je novinarki/a da poštjuju pravila srpskog jezika o slaganju u rodu, broju i padežu i s tim u vezi da za zanimanja koja obavljaju žene uvek kada za to postoji mogućnost upotrebljavaju ženski rod.

Novinari/ke se obavezuju da će izbegavati izraze i termine koji su posledica stereotipa i predrasuda o polovima kao što su polariteti: lepsi – slabiji pol, nežniji – jači pol i slično (Kodeks rodno osjetljivog izveštavanja 2005/6).

Kodeks rodno osjetljivog izveštavanja prihvatio je tridesetak medija u Srbiji, uglavnom manje medijske kuće, lokalni nedeljnici (*Kikindske Novine vranjske, Kneževačke novine, Sremske novine, Čačanske novine*), radijske i televizijske stanice u okviru Asocijacije nezavisnih elektronskih medija (ANEM) (prema Filipović, Kuzmanović-Jovanović 2012: 72–74), među kojima je, međutim, i nekadašnji *Radio B92* (jula 2015. ukinut je informativni radijski programi i promenjen naziv u *Play radio*) kao i televizija *B92* kao medijska kuća koja ima nacionalnu pokrivenost. Istraživanje „Diskurs analiza elektronskih i štampanih medija – odnos prema ženama i LGBT osobama u jeziku medija“, sprovedeno u maju i septembru 2014, pokazalo je da se, kada je reč o štampanim medijima (*Politika, Kurir i Blic*), rodno osjetljiv jezik najčešće upotrebljava u *Politici*. U najstarijem dnevnom listu u Srbiji (*Politika* izlazi u kontinuitetu od 1904. godine – prim. aut.) rodno osjetljiv jezik ne koristi se u 8,18% analiziranih tekstova. Rodno nesenzitivni govor zabeležen je najviše u rubrikama politika, društvo, tema dana. Najviše tekstova u kojima je prepoznat rodno nesenzitivan jezik jeste među onima u kojima je pol njihovog autora/autorke neodređen (10 puta ili 37,04%), zatim slede oni koji su potpisani ženskim imenom (osam puta ili 29,63%), agencijski tekstovi (pet puta ili 18,52%) i, na kraju, muški autori (četiri puta ili 14,81%, odnosno upola manje nego kod ženskih autora). Rezultati istraživanja pokazuju da je na televizijskim stranicama (*TV Prva, TV Pink, RTS, TV B92, TV Happy, RTV1, TV Studio B, TV Nova*) rodno osjetljiv jezik malo zastupljen i nedostupan.

sledno se koristi. „Diskriminacija je najvidljivija, osim u nekorišćenju rodno osetljivog jezika, u slobodnim formama i emisijama koje dozvoljavaju ‘slobodan pristup’, odnosno iznošenje i ličnog stava novinara/novinarke, autora/autorke, spikera/spikerke“ (Sedlarević i dr. 2014). Mada je Radio-televiziji Vojvodine, pokrajinskom javnom servisu, 2011. godine upućen predlog/preporuka Pokrajinskog ombudsmana da se u programima koristi rodno osetljiv jezik, to se ne primenjuje sasvim dosledno. Na inicijativu Pokrajinskog ombudsmana sprovedena su tri seminara o primeni ROJ za urednike i novinare informativno-političkog, dokumentarnog i zabavnog programa *RTV-a*.

Dobre prakse rodno osetljivog medijskog izveštavanja u Srbiji još nisu regulisane jednim, jedinstvenim kodeksom koji bi prihvatile ne samo male, nezavisne medijske kuće već i najveći mediji. U nedostatku kodeksa svaka medijska kuća pojedinačno, a ponekad i same novinarke i novinari ponosob odlučuju da li će koristiti rodno osetljiv jezik ili ne, te tako, na primer, novinarka nedeljnika *Vreme* Marija Vidić navodi da u redakciji ne postoji konkretno pravilo već je s(a)vesti autora/ke prepušteno da ga izabere. S druge strane, urednik *RTS-a* Zoran Stanojević smatra da ne postoje reči koje nisu u duhu jezika, već samo one na koje nismo navikli (prema Filipović, Kuzmanović-Jovanović 2012: 63).

O selektivnoj upotrebi rodno osetljivog jezika govore i rezultati analize medijskog sadržaja „Slika žene u sportu – promena medijske prakse“, sprovedene na teritoriji Vojvodine 2011. godine, koji pokazuju da se ROJ upotrebljava u gotovo svim tekstovima, ali nedosledno jer se koristi samo u slučaju kada se imenuje sport (odbojkašice, rukometnišice, gimnastičarke, svetska šampionka, igračice), ali ne i kada se radi o sportskim funkcioner-kama, te se, recimo, tadašnja ministarka omladine i sporta Snežana Marković navodi kao ministar sporta, upotrebljava se izraz rukovodilac ili primač (odbojka) bez obzira na to što je reč o ženama (Pralica, Milinkov 2013: 51).

Kao redak pozitivan primer koji posebno naglašava upotrebu ROJ, u literaturi namenjenoj studentima novinarstva, može se navesti knjiga *Savremeni radio sa praktikumom radio novinarstva*, gde стоји да у „savremenom novinarstvu ne treba posebno naglašavati da funkcije koje obavljaju žene treba, oblikom, da budu prilagođene ženskom rodu. Ako najavljujemo žen-

sko ime, ispred njega treba da stoji: predsednica, profesorka, književnica, lekarka, radnica, slikarka (Veljanovski, Ugrinić 2014: 90).

Iako su se u skladu sa društvenim promenama razvijala i teorijska istraživanja o rodu i jeziku, ukazujući pri tome na društvenu i političku funkciju jezika, upotreba rodno osetljivih oblika u srpskom jeziku i danas nailazi na velik otpor, naročito u pogledu standardizacije rodno senzitivnih oblika za titule i zanimanja ženskih osoba.

1.3. Teorijski okvir: identiteti i rodna pitanja profesije i obrazovanja

Potrebe žena iz različitih kultura predstavljene su u različitim društvenim teorijama sa konceptualnim okvirima koji se direktno obraćaju temama koje su za njih važne. Sandra Harding uvodi podelu na dve feminističke teorije naučnog i tehnološkog znanja: feministički empirizam i epistemologije feminističkog stanovišta. Feministički empirizam obraća se pitanjima koja su važna liberalnom feminizmu i među feminističkim teorijama najbliži je konvencionalnim filozofijama nauke koje insistiraju na epistemiološkom unitarizmu. Prema njima i žene mogu, bez obzira na aktivnosti u privatnom životu, da daju doprinos nauci kao i „njihova braća“, pri čemu doprinose i tome da rezultati istraživanja budu pouzdaniji i manje androcentrični, odnosno da se sa njih uklone seksistički „otisci“. Za razliku od feminističkog empirizma, koji se drži sistema znanja koji ne predstavlja nijedan specifičan skup društvenih interesa i zahteva, teorija feminističkog stanovišta polazi od prepostavke da su moć i znanje povezani, ali i da ne pripada sve znanje onima koji su moćni, te se tu uvodi razmišljanje „graničnog područja“ (prema Harding 2005: 119–122). Iskustvo žena u novinarstvu, brojnijih u odnosu na muške kolege, ali bez stvarne društvene moći, sem nekih pojedinačnih vrlo specifičnih primera, može se svrstati u okvire teorije stanovišta kao „važan resurs za proizvodnju znanja kad se u istraživačkim projektima kreće od pitanja koja se javljaju u životima žena, a ne samo od dominantnih androcentričnih konceptualnih okvira naučnih disciplina i šireg društvenog poretku. Koncept stanovišta ponikao je iz političkih nastojanja žena da se njihova problematika vidi u javnoj politici i u naučnim disciplinama koje su oblikovale takvu politiku“ (Harding 2005: 227–228).

Prema klasifikaciji koju je krajem sedamdesetih godina predložila i razradila Alison Džagar (Allison Jaggar), postoje liberalne, marksističke i radikalne feminističke teorije. U novijim klasifikacijama najpoznatiji je predlog Rozemarie Tong, a kod nas su značajni tekstovi Slobodanke Nedović (2005) i Daše Duhaček (1990). Pored navedene tri grupe uključeni su i psihoanalitički, egzistencijalistički, postmoderni, multikulturalni, globalni i ekofeminizam, a najnoviji prikazi, kakav je onaj Ivane Milojević i Slobodanke Markov (2011), govore i o postkolonijalnom, sajber (*cyber*) feminizmu i kvir (*queer*) teoriji (Duhaček 2014: 66–70). Ivana Milojević navodi da iako su među feminističkim teoretičarkama prisutne velike razlike, postoji konsenzus da su epistemiološka pitanja roda, rodnog identiteta i rodnih odnosa moći bitna. Ono što ih čini različitim jeste raznovrsnost epistemioloških pozicija u okviru različitih orientacija, kao što su dogmatska, postmoderna, intuiciona, racionalistička i empirijska struja u okviru feminizma (Milojević 2011: 42–45).

1.3.1. Žena kao *drugi* – obrazovanje i profesija

Žene su u pogledu prava na obrazovanje bile *druge* sve do kraja Drugog svetskog rata, a tek u drugoj polovini 20. veka u tadašnjem jugoslovenskom društvu dolazi do školovanja žena u većem broju. Žene u novinarsku profesiju ulaze kao *druge*, a kako pojedina istraživanja pokazuju (Milivojević 2011, Matović 2013), bez obzira na brojnost žena u medijima, profesionalna i društvena moć i dalje pripada muškarcima jer oni i još uvek drže upravljačke strukture u medijima. Novinarke pripadnice manjinskih nacionalnih zajednica su dvostruko druge u odnosu na novinarke iz većinske zajednice i muške kolege u sopstvenoj zajednici.

Tezu da je žena *drugi* postavlja Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) filozofsko-književnim delom *Drugi pol*, nastalim u periodu od 1946. do 1949. godine. Drugost, kao osnovna kategorija ljudske misli jer se nijedna zajednica nikada ne definiše kao *jedno* bez neposrednog postavljanja prema sebi *drugog* (Bovoar 1983: 13), bila je prisutna u modernoj filozofiji (Hegelova *Fenomenologija duha*), a pitanjem *drugog* u 20. veku bave se i Huserl, Hajdager i Sartr. Međutim, Simon de Bovoar, postavljajući pitanje „Šta je žena?“ i odgovarajući dokumentovanim tvrdnjama proizašlim iz različitih discipli-

narnih sadržaja i suprotstavljenih stanovišta, pokazuje da u položaju žene nema ničeg esencijalnog i supstancijalnog kao što je bilo do tada u filozofski apstrahovanoj kategoriji *drugog*. De Bovoar ženu kao sadržaj kategorije *drugi* iskazuje time što se ona percipira kao nedostatak, kao negativ, kao „promašeni muškarac“ (izjava Svetog Tome Akvinskog o ženama) (prema Duhaček 2014: 243–248). „Ona se determiniše i razlikuje od muškarca, a ne on u odnosu na nju – ona je nebitno prema bitnom. On je Subjekat, Apsolut; ona je Drugi“ (Bovoar 1983: 12).

Promišljajući Hegelovu tezu o neprijateljstvu u sopstvenoj svesti prema svakoj drugoj svesti jer subjekat suprotstavljujući se nastoji da se afirmiše kao bitno i da drugo preobrazi u nebitno – objekat, Simon de Bovoar konstatuje da i druga svest njemu suprotstavlja sličan zahtev te su indidue i grupe primorane da priznaju uzajamnost svojih odnosa. „Kako onda da između polova nije postavljena ta uzajamnost, da se jedan od činilaca afirmisao kao jedino bitni, negirajući svaku relativnost u odnosu na svoj korelativ, definišući ga kao čistu drugost? Zašto žene ne opovrgavaju mušku suverenost [...] Otkud ženi ta pokornost?“ (Bovoar 1983: 14). Analizirajući istorijske događaje, De Bovoar navodi da su postojali periodi kada su jaki potčinjavali slabe, većina manjinu, jedna kategorija uspevala da zavlada drugom, ali i da neka situacija nastala vremenom može da se izmeni u drugom periodu, te da ni istorijska stvarnost (smatram da bi više odgovarao termin društvena stvarnost konstruisana na osnovu istorijskih saznanja – prim. aut.), ni priroda nije nepromenljiva datost. „Ako se žena postavlja kao nebitnost koja se nikada ne preobraća u bitnost, znači da sama ne radi ništa za taj preobražaj“ (Bovoar 1983: 15). Žene se i dalje ne postavljaju autentično kao *subjekat*. Paralela se može povući i sa ženama u novinarstvu jer, i kada se javno izjašnjavaju kao ravnopravne sa muškarcima, i dalje sebe ne vide kao subjekat, već se postavljaju podređeno u odnosu na profesiju, čije su okvire, pravila i funkciju postavili muškarci, koji su godinama bili gotovo jedini u novinarstvu. Žena ne traži svoje pravo kao subjekat jer za to nema konkretnih mogućnosti, dok, sa druge strane, žene gotovo bez sumnje prihvataju pravila ukrojena po modelu muškaraca. De Bovoar piše da u trenutku kada žene počinju da učestvuju u izgrađivanju sveta, taj svet, budući stvoren na istorijskim osnovama koje su pisali muškarci, još pripada muškarcima. Ona postavlja tezu da se žena zapravo često dobro oseća u

svojoj ulozi *drugog* jer odbiti da se bude *drugi*, odbiti da se sarađuje sa muškarcem za ženu bi značilo odreći se svih koristi koje savez sa „višom kastom“ može doneti. Takođe, na taj način se izbegava „rizik“ slobode, jer put „pasivne, otuđene, izgubljene individue, žrtve tuđe volje lišene svake vrednosti“ jeste lak u odnosu na „patnju i napetost egzistencije autentično primljene“ (prema Bovoar 1983: 17). Za novinarke, barem deo onih koje su obuhvaćene istraživanjem, može se reći da su istrajne u zalaganju i borbi za slobodu, ali ne ličnu, slobodu sebe kao žene, jer je to nešto što se doživljava kao manje vredno i nedovoljno društveno opravdano u odnosu na slobodu novinarske profesije. Novinarke sebe doživljavaju kao objekat u odnosu na novinarstvo, a ne kao subjekat novinarstva.

Drugi deo *Drugog pola*, koji je posvećen doživljenom iskustvu Simon de Bovoar, počinje rečenicom „Žena se ne rađa, žena to postaje“, sa idejom da je žena kao i muškarac vrlo složena konstrukcija različitih društvenih činilaca u sadejstvu s procesima prihvatanja ili odbijanja interiorizacije onoga što ti elementi društva nude, nameću, predlažu, što se smatra jednom od najuticajnijih i najznačajnijih postavki savremenih feminističkih teorija (prema Duhaček 2014: 254–255). U pregledu feminističkih orientacija (Milojević, Markov 2011) Simon de Bovoar navodi se kao najuticajnija autorka egzistencijalističkog feminizma, jer se ženska podređenost povezuje sa definisanjem bića i bivstvovanja i egzistencijalističkim razumevanjem polne razlike, jer egzistencija prethodi esenciji, odnosno „univerzalno žensko“ se pripisuje iskustvu kasnije (isto: 125). „Par je osnovna zajednica čije su dve celine spojene jedna sa drugom i nije moguće nikakvo cepanje društva na polove. To je ono što suštinski karakteriše ženu. Ona je Drugo usred totaliteta, čija su dva činioca neophodna jedno drugom“ (Bovoar 1983: 16). Međutim, smatrujući da „ne može da se svede na egzistencijalističku ideju o protivrečnosti čovekovog položaja u svetu, bačenost u predmetnost i imanenciju“, Eva Bahovec *Drugi pol* postavlja na „raskršće egzistencijalistički presvućenog hegelovstva, fenomenološke deskripcije i rađajućeg strukturalizma“ (Bahovec 2011: 119, 122). Kategorija žene kod Simon de Bovoar je paradigma *drugog*, koja znači dihotomiju između onog što je dato i jeste po „prirodi“ i onoga što jeste istorijsko, kulturno i po „navici“. U njenom fokusu je žena određena društveno-istorijskim konstruktima, gde nenadanu povezanost događaja uređuje slučajnost istorijskog trenutka kako bi se mogla raz-

graničiti žena od svih drugih područja drugosti, što, međutim, ne isključuje neke druge slučajnosti. Bahovec smatra da upravo ta slučajnost ukazuje na njenu revolucionarnost i približava je strukturalizmu ili poststrukturalizmu. Struktura je, prema začetniku strukturalizma, Klod Levi-Strosu (Claude Levi-Strauss), sama granica između prirode i kulture. Stara ideja o „većtom ženskom“ tako odslikava jednu realnost koja nije ni biološki utemeljena ni društveno konstruisana (prema Bahovec 2011: 110–111).

Sociološkinja Žarana Papić krajem sedamdesetih godina pokreće pitanje zašto žena koja je bila ikona svoga vremena i osvojila svoju nezavisnost i pravo na alternativnost nije uzmakla patrijarhalnim očekivanjima i nadanjima u samoj sebi (Zaharijević, Ivanović, Duhaček 2012: 51). Iako je Simon de Bovoar za razliku od savremenica pokazivala čvrstinu u izgradnji principa kojim bi život podredila sopstvenim ciljevima i sebe smatrala „ostvarenom“ osobom koja je izbegla teret „potlačenosti“ koji analizira u *Drugom polu*, uspostavljajući superiorni stav prema ženama koju su živele kao „zavisne“ osobe, ona ipak ističe i zasniva Sartrovu (Jean Paul Sartre) superiornost, uspostavljajući odnos u kome je Sartr (njen životni saputnik – prim. aut.) uvek bio ispred. „Prepostavljajući Znanje kao netaknuto vrednost, prihvatajući intelektualizam koji uspostavlja razliku između ljudi po njihovom znanju, tj. opredeljujući se za istovetnu hijerarhizovanu strukturu vrednosti, Simon de Bovoar je zapravo u toj jednakosti morala da prizna da je Sartr zahvaljujući svojoj istorijskoj prednosti otišao ‘dalje’ od nje“ (Papić 1978 u Zaharijević, Ivanović, Duhaček 2012: 58–61). Žarana Papić konstatiše da je navedeno još jedna potvrda da žena još uvek svoj identitet određuje tek unutar nekog unapred postavljenog okvira i da ne postavlja ravnopravno osnovne principe, niti određuje oblik aktivnosti u njemu (isto: 65). Novinarke su svesne problema rodne neravnopravnosti u društvu, ali je doživljavaju kao još jedan (vrlo važan) vid povrede ljudskih prava, te borbu za bolji položaj žena stavljuju kao profesionalni zadatak, ali je teško vide i prihvataju kao lični problem.

Teoretičarke drugog talasa feminizma poput Kejt Milet (Kate Millett), Šulamit Fajerstoun (Shulamith Firestone), Monik Vitig (Monique Wittig) i Džudit Batler (Judith Butler) kao ključni tekst u razvijanju svoje teorije navode *Drugi pol* i analizu položaja žene datu u njemu (prema Duhaček 2014: 256). Feministkinje Simon de Bovoar kritikuju zbog mizoginije, jer se njeno

neprijateljstvo prema ženi vidi u odnosu prema svemu što je specifično ženskom telu – menstruaciji, porođaju, dojenju, ženskoj požudi, svemu što uzima kontrolu nad sopstvenim telom i smešta je u područje neslobode, neautentičnosti i pasivnosti (Bahovec 2011: 120). Kod novinarki koje se bave informativno-političkim novinarstvom takođe se mogu pronaći elementi minimalizovanja značaja svega što je žensko u smislu da se o ženskim specifičnostima retko priča jer se one smatraju nebitnim. Eva Bahovec smatra da, ipak, mizoginija nije nikakva predrasuda „nedovoljno feminističkih“ pretvodnica (Meri Vulstonkraft, Simon de Bovoar), koje nisu bile u stanju da se suoče s vlastitom ženskošću jer ako društvo ne bi bilo mizogino i ako slika žene ne bi odgovarala tom društvu, onda ni mizogini feminism ne bi bio potreban (Bahovec 2011: 122).

Postmoderni teoretičari (Michel Foucault 2006, Jacques Derrida 2000), smatrajući da ne može postojati jedan privilegovani diskurs, jedno privilegovano znanje i istina te zagovorajući mnoštvo diskursa, znanja i istina, kritikuju pojmovne parove koji strukturišu zapadnu misao poput subjekat-objekat, racionalno–iracionalno, priroda–kultura budući da oni ne uvode načelo jednakosti, već prepostavljaju hijerarhiju u kojoj je jedna strana uvek privilegovana u odnosu na drugu. Feministkinje ovome dodaju bitnu komponentu da su po hijerarhijsko strukturisanom mišljenju žene tradicionalno tretirane kao manje vrednovan pojmovni par (prema Blagojević, Lončarević 2011: 203–204). Jedna od osnovnih prepostavki postmodernosti jeste ta da je realnost diskurzivno konstruisana, odnosno da subjekat nikada nije isti i identičan sa samim sobom jer je uvek proizveden odnosom sa drugim. „Ovaj aspekt razumevanja kategorije subjektivnosti, ali i politike koja se na to oslanja podrazumeva „drugi pol“ kao konstitutivni momenat svake subjektivnosti i upravo to predstavlja jedno od ključnih mesta za razumevanje savremenih feminističkih postmodernih prepostavki“ (Blagojević, Lončarević 2011: 204).

Prema Fukou, ne postoji jednostavna definicija diskursa, on umnožava značenje te reči „čas je to opšte područje svih iskaza, čas grupa iskaza koja se može individualizovati, čas pravilima uređena delatnost koja se odnosi na izvestan broj iskaza (Fuko 1998: 88). Fuko ukazuje na to koliko su diskursi društveno relevantni jer način na koji govorimo o svetu oblikuje naše ponašanje i vrstu sveta koji želimo da stvorimo. Kroz diskurs konstruišemo

ono što doživljavamo kao realnost i čim naučimo da mislimo i govorimo o realnosti, na izvestan način više nije lako ili je čak nemoguće da o njoj govorimo na bezbroj drugih načina (Aničić u Fuko 2006: 188). Novinarke u svojim pričama konstruišu stvarnost na osnovu sopstvenog iskustva proživljenih društveno-istorijskih događaja, međutim u procesu autorizacije dolazi do značajnog skraćivanja teksta (o čemu će više govoriti u delu analize), što ukazuje na naučenost o poželjnoj realnosti koju žele predstaviti javnosti.

Postmoderne feminističke teoretičarke rodni identitet vide kao višestruko uslovljen: jezički, kulturno, društveno, ideološki i politički. Džudit Batler navodi da se rod ne uspostavlja uvek dosledno u različitim istorijskim kontekstima jer se ukršta sa rasnim, klasnim, etničkim, seksualnim i regionalnim vidovima diskurzivno uspostavljenih identiteta, te da je njega nemoguće razdvojiti od kulturnih i političkih ukrštanja u kojima se proizvodi i održava (Batler 2010: 50). Različito je iskustvo novinarki iz različitih etničkih zajednica koje su rođene, žive i rade u istom regionu (Vojvodina), ali ih karakterišu i određene lokalne (porodične) specifičnosti u najvećoj meri izražene u periodu detinjstva, koje se kasnije najviše manifestuju na polju doživljaja rodnog i profesionalnog identiteta, a potom i sopstvenog medijskog uticaja i moći.

Džudit Batler raspravu *Nevolje sa rodom* otvara navodom Simon de Bovoar „Žena se ne rađa, ženom se postaje“, pri čemu prihvata konstruktivnost roda, ali i kritikuje odvojenost roda i pola. Ona kritikuje što je telo predstavljeno kao puki *instrument* ili *medij* s kojim je skup kulturnih značenja samo spolja u vezi, smatrujući da je pol po definiciji zapravo sve vreme rod. Da li će rod ili pol biti fiksiran ili ne, zavisi od granica diskurzivne analize roda kojima se unapred određuju i predupređuju mogućnosti zamislivih i ostvarivih rodnih konfiguracija u kulturi. Navedeno ukazuje na ograničenja diskurzivno uslovljenog iskustva roda (prema Batler 2010: 60–61). Među postmodernim teoretičarkama i teoretičarima postoji različita mišljenja o politikama identiteta (Judith Butler, Elisabeth Grosz, Wendy Brown, Seyla Benhabib), međutim većina njih se slaže da politike identiteta moraju usvojiti usredsređenost na lokalno i pojedinačno. „Uprkos činjenici da opresije deluju na makroplanu, njihove posledice se očituju na mikroplanu u kontekstu konkretno proživljenih iskustava pojedinačnih bića“ (Blagojević, Lončarević 2011: 210).

1.3.2. Rod i mediji

Mediji su ogledalo društvene stvarnosti, ali i njeni primarni projektanti koji definišu naše živote, modele ponašanja i vrednosne sisteme. Kroz politiku medijske reprezentacije mogu se rasvetliti paradigmatične predstave o ženama, kao i „simbolički kapital“ koji se prenosi patrijarhalnom matricom i inkorporira u njihova delovanja, uloge i tela (Višnjić, Miroslavljević 2008: 249). Prema kulturološkom obrtu medijskih istraživanja (studije kulture nastale krajem šezdesetih godina 20. veka – prim. aut.), uticaj medija na publiku ne završava se kratkoročnim efektima, već se ispoljava kroz dugo-ročan i stalno prisutan medijski rad u osmišljavanju realnosti. „Mediji i njihovi sadržaji nisu ‘uzrok’, niti izazivaju ‘efekte’ neposredno vidljive u ponašanju pojedinaca. Oni ‘rade ideološki – promovišu i preferiraju izvesna značenja sveta, rasprostiru jedna značenja a ne druga i služe nekim društvenim interesima bolje nego drugim“ (Milivojević 2009 u Milinkov 2014: 175). Stuart Hol smatra da mas-mediji ne mogu da nam utisnu svoja značenja, budući da nismo mentalno *tabula rasa*. Ali oni imaju integrativnu, pojašnjavajuću i legitimišuću moć da oblikuju i definišu političku stvarnost (Hol 2013: 58). Teorija uspostavljanja dnevnog reda (*agenda setting*) polazi od tvrdnje da mediji definišu koje će se teme u nekom vremenskom periodu smatrati važnim za društvo. Upravo određivanje značenja koje se pojedinim temama pripisuje u medijima utiče na njihovo značenje u javnosti, a posredno i na ponašanje publike u odabiru tema. Iako se ovom teorijom medijima ne pripisuje svojstvo da mogu da utiču šta će se misliti, oni, ipak, određuju o čemu će ljudi razmišljati (prema Drašković 2011: 48).

Odnos roda i medija naučnu pažnju zadobija sedamdesetih godina prošlog veka, a pojavom feminističkih medijskih studija i povezanošću sa emancipatorskim i ženskim pokretima izgrađen je poseban odnos između akademskih i rodnih pitanja (Krijnen, Alvares i van Bauwel 2011: 221). Feminističke medijske studije kako liberalnog tako i radikalnog i socijalnog feminizma bave se temama koje proizilaze iz triju istraživačkih polja: 1. sterotipima i socijalizacijom ukazujući na medijsku praksu isključivanja žena (pomenimo samo neke od istraživačica: Betty Friedan, Barbara Tuchman, Rana Kabbani, Margaret Gallager); 2. ideologijom u okviru kritičkih komunikoloških i kulturnih studija (Angela McRobbie, Nancy Julia

Chodorow) i 3. poronografijom kao seksualnim nasiljem nad ženama (Laura Lederer, Andrea Dworkin, Catharine MacKinnon) (Valić-Nedeljković 2011: 448–449).

Feminističke medijske studije karakteriše postmoderno razumevanje nauke utemeljene na osnovu društvenih iskustava svojih stručnjaka i stručnjakinja. Prema mišljenju Lisbet van Zunen (Liesbet van Zoonen), feminističke medijske studije blisko su povezane sa kulturnim studijama, naročito kada je reč o simbolizaciji i reprezentaciji jer je zastupljenost žena u medijima uvek bila važna oblast za feminizam. Početkom sedamdesetih godina prošlog veka istraživanja masovnih medija iz feminističke kritičke perspektive usmereno je na stereotipe i ideologiju o ženama koju mediji stvaraju u javnosti (prema Van Zoonen 1994: 5–12). Komparirajući feminističke medijske studije pre i nakon digitalnih promena, Van Zunen navodi da su sredinom osamdesetih godina istraživanja medijskih tekstova (reč je o tradicionalnim medijima: štampi, radiju i televiziji – prim. aut.) – bez obzira na to da li su sprovedena metodom analize sadržaja, semiotičkom, narativnom ili diskurs analizom – ukazivala na stereotipe, mušku dominaciju, predstavljanje žena kao vizuelni spektakl. Akademski i aktivistički feminism bio je čvrsto isprepletan projektima monitoringa i lobiranja medijske industrije. Prema Van Zunen, kriza nastupa pojavom interneta, koji, uz komercijalnu televiziju, pojedini istraživači i istraživačice smatraju zabavnijim od starih medija, o kojima se, kako smatraju, sve zna (na primer, stereotipizacija žene, marginalizacija žena zaposlenih u medijima). Oni smatraju da novi digitalni mediji pružaju sredstva za transformaciju aktivnih značenja u realne medijske proizvode ili barem mogućnost da se otrgnu od granica dihotomije rodnog diskursa. Van Zunen zaključuje da su promene u starim medijima ipak mnogo manje spektakularne u odnosu na one koje internet unosi na svakodnevnoj osnovi. Pitajući se „Zašto?“, ona konstatiše da se njena knjiga (*Feminist Media Studies*) iz 1994. godine, koja se bavi starim medijima bez interneta, i dalje koristi na rodnim i medijskim studijama, jer iako se svet drastično promenio u poslednjoj deceniji, ne samo zbog digitalizacije i komercijalizacije već i zbog pada Berlinskog zida, masovnih migracija, ali i 11. septembra i njegovih posledica, polje feminističkih medijskih studija ostaje stabilno. Van Zunen smatra da se uz normalizaciju interneta i konvergenciju of-lajn i on-lajn kultura – vraćaju stara pitanja koja predstavljaju kombinaciju tradicionalne i digitalne kulture.

naciju klasičnih tema sa novim kulturnim i društvenim uslovima i novim inovativnim metodama, kao što je, na primer, jednakost zaposlenih u medijima, žene, mediji i politika (teme koje su uvek dobijale manje pažnje nego što je njihov stvarni društveni značaj) ili rodni identiteti (prema van Zoonen 2011: 1–5).

Dubravka Valić-Nedeljković navodi četiri osnovne uloge žene u medijima: 1. 'autorka' medijskih sadržaja 2. 'akterka' društveno-političke prakse koja je dobila prostor za prezentaciju svojih ideja i stavova u medijima 3. žena u medijima prikazana isključivo kao 'objekat' 4. žena 'akterka' koja u određenim medijskim sadržajima menja ulogu u autorku i obratno – novinarke koje su u određenim situacijama predstavljene kao akterke društveno-političke i kulturne sfere (Valić-Nedeljković 2011: 455).

Medijske teorije i istraživanja uglavnom se bave uticajem medija na publiku (žene kao konzumentkinje medijskog sadržaja) i politikom reprezentacije (slika žene u medijima) a manje, pogotovo u Srbiji (među retkim je rad Matović 2013), novinarskom profesijom, ženama kao delu medijske sfere u smislu njihovog položaja u novinarstvu. Istraživanja, u svetu i u Srbiji (Morna 2007; De Bruin & Ross 2004; Vochocova 2008; Milivojević 2011) pokazuju da bez obzira na podjednak broj žena, rodnu ravnotežu u novinarskoj profesiji i dalje odlikuje horizontalna i vertikalna segregacija, jer žene nailaze na *stakleni plafon*, što znači da je gotovo nemoguće da dođu do samog vrha u profesiji (prema Torkkola, Ruoho 2011: 203–204). Horizontalna segregacija postoji kada muškarci i žene imaju tendenciju da *biraju* različite karijere ili im se *dodeljuju* različite novinarske aktivnosti i zadaci – na primer, muškarci su informativno-politički i sportski novinari, a žene novinarke u kulturi ili se bave temama iz oblasti zdravstva i obrazovanja. Vertikalna segregacija nastaje kada muškarci u istom zanimaju dominiraju na bolje plaćenim pozicijama kao što su uredničke, menadžerske, direktorske i vlasničke strukture u medijima, dok žene uglavnom ostaju na novinarskim i nižim uredničkim funkcijama, koje su slabije plaćene. Jedna od teza koja se pojavila poslednjih godina jeste i da žene manje zarađuju jer biraju poslove koji su slabije plaćeni i da to nema nikakve veze sa stanjem u društvu i na tržištu rada (Hakim 2011: 11–12), što je neprihvatljivo iz ženske perspektive jer navedeno sem što potvrđuje podređen položaj žene, donosi i zaključak da je to činjenično stanje zapravo njen izbor.

Smatrajući da je feministička perspektiva neophodna da bi se u potpunosti moglo razumeti novinarstvo, rodnom prirodom novinarske kulture bavi se Margareta Melin uvodeći pojam *gendered journalism cultures* (termin nije do sada prevoden na srpski jezik a jedan od mogućih prevoda je: *rodno određena novinarska kultura*, koji se i koristi u ovom radu – prim. aut.). Prema Melin, **novinar** je osoba koja priznaje profesionalni identitet kao novinar, profesionalni život je stekao kroz neki formalizovan proces učenja koji podrazumeva internalizovanje ideala, vrednosti, etike, kodeksa ponašanja i prakse kulture novinara kojoj on/ona pripada, dok je **novinarska kultura** (*journalism culture*) ono što novinar/novinarka oseća, misli, deluje i jeste u istorijskom trenutku i predstavlja stvaranje i ponovno stvaranje značenja realnosti, neprestano pregovaranje, određenu moć, kao i zajednički pogled na svet zagrupu novinara (Melin 2008: 208–209). Margareta Melin dalje navodi da je uverenje šta je novinarstvo, kako se pravi novinarstvo i kako biti novinar, stvorila dominantna grupa na terenu, odnosno elita koju čine uglavnom muški novinari, beli, srednje klase, protestanti. Kao vid odbrane od opasnosti ulaska nove grupe na „teren“ stvorili su nekoliko strategija: **dnevna rutina** (usled kojih su žene često prinuđene na izbor: karijera ili porodica), **socijalni bankari** (*gatekeepers* – čuvari oblasti koji utiču na to ko može da uđe u profesiju), **društvene mreže**, zatim **esencijalizam** kao rodna logika novinarstva *soft* (ženske) – *hard* (muške) vesti, žensko novinarstvo, **obrazovne institucije**, **maltretiranje** različite vrste i **stakleni plafon** kako bi se spričilo da se neželjeni/e popnu na lestvici karijere. Međutim, postoji nekoliko neželjenih grupa (žene su među njima – prim. aut.) koje su uspele da uđu u društvenu oblast novinarstva. Da bi dobile mogućnost i prostor da rade i bore se u svakodnevnom radu, ove grupe koriste niz taktika, donoseći sa sobom ili stičući obrazovni kapital te koristeći tercijarne novinarske kurseve mimo redakcija ili stvarajući sopstvene društvene mreže (prema Melin 2008: 218–222).

Studije rodnog novinarstva bave se i složenošću karijere. De Bruin (De Bruin & Ross 2004: 2–6), prema *teoriji socijalnog identiteta*, govori o razlikama između tri kategorije: rodnog, profesionalnog i organizacionog identiteta. Organizacioni identitet postoji kao kolektivni konstrukt i kroz neprestano pregovaranje među članovima organizacije. Za razliku od njega, profesionalni identitet ne potiče iz određene medijske grupe već iz novinarske za-

jednice i njenog razumevanja profesionalnih uloga, funkcija i vrednosti. Rodni identitet pak ne shvata se kao statički žensko-muški polaritet već kao kategorija višestrukih identiteta uz neprestanu konstrukciju i pregovaranje. Povećanje broja žena na višim pozicijama ne mora da dovede do raspada rodno određene novinarske kulture, te se kao potreba i izazov nameće istraživanje preduslova i faktora koji utiču na promenu koncepta novinarstva, liderstva i kulturnih očekivanja da bi se na taj način došlo do promovisanja rodne ravnopravnosti (prema Torkkola, Ruoho 2011: 204–205). Još 1989. godine Lana Rakov (Rakow) postavila je pitanje zašto se žene kroz obrazovanje za novinarstvo pripremaju samo da zauzmu svoje mesto, a ne edukuju se da promene svet komunikacija i na taj način utiču na promenu društva. Prema njoj, ono što se pejorativno naziva feminizacija obrazovanja i medija moglo bi da dobije pozitivnu političku konotaciju ukoliko bi se žene koje ulaze u novinarstvo „obavezale“ na kolektivne društvene promene. Lana Rakov ukazuje na značaj prepoznavanja činjenice da su novinarstvo i obrazovanje za novinarstvo u osnovi muške i političke institucije. Međutim, ona ističe da ne treba zaboraviti da živimo u hijerarhijski piramidalno ustrojenom društvu sa malim brojem mesta na vrhu i da, ako i oharbruju novinarkе da se nađu тамо i zauzmu mesta belih muškaraca srednje klase, promene u društvu ne mogu biti tako velike jer je vrlo moguće da posle njih na tom mestu i dalje bude bela srednja klasа, ali sada predstavljena ženom (prema Melin 2008: 43–44).

Istraživanje sprovedeno u Finskoj¹⁰ pokazalo je da je rodna specijalizacija uočljiva u novinarskoj kulturi i praktičnoj rutini gde muškarci i žene nemaju jednakе šanse za sticanje kvalifikacija i napredovanje u karijeri. Muškarci misle da rade bolje u tradicionalno ključnim oblastima novinarstva gde su naglašeni racionalnost i objektivnost, koji se smatraju „muškim“ atributima. U konkurenциji za iste pozicije novinarkе moraju da pokažu posebnu stručnost u oblastima novinarstva koje imaju mušku etiketu (*hard news*). Rodno novinarstvo ne predstavlja rodnu podelu novinarstva, niti muške prakse već čitav društveno-istorijski koncept novinarstva. Drugim rečima, povećanjem broja žena na uređivačkim pozicijama u medijima ili

---

¹⁰ Istraživanje je sprovedeno u okviru projekta Equality, Journalism and Career Development among Finnish Women Journalists (2007–2009).

promenom rutine novinarske prakse moguće je promovisati rodnu ravno-pravnost, što, međutim, ne mora da menja prirodu novinarstva kao rodne institucije (Torkkola, Ruoho 2011: 216–217).

2.0. PREDMET I CILJ ISTRAŽIVANJA

Istraživanje se bavi profesionalnim statusom žena u medijima iz perspektive rodnih studija. Većina istraživanja koja se bave pitanjima roda i medija fokusirana su na reprezentaciju žene u medijima, dok je mali broj onih koji se bave položajem žena zaposlenih u medijima u Vojvodini, njihovim obrazovanjem i uopšte položajem novinarki u društvu. Istraživanje o položaju žena u novinarstvu u Vojvodini rasvetljava uticaj i ukrštanje različitih faktora, kao što su rod, profesija, obrazovanje, etnička pripadnost i društveni položaj na formiranje identiteta novinarki.

Cilj istraživanja je da pokaže na koji način formalno i neformalno obrazovanje utiče na formiranje rodnog identiteta, koji je u saodnosu sa profesionalnim identitetom. Takođe, cilj je da prikaže proces feminizacije novinarske profesije u kontekstu društva, porodice, obrazovanja i medija, a na osnovu životnih priča novinarki u Vojvodini.

2.1. Hipoteze

Prva hipoteza je da formalno akademsko obrazovanje ima značajan uticaj na kvalitetan profesionalni rad novinarki, ali nedovoljan za rodno osetljiv pristup.

Druga hipoteza je da neformalno obrazovanje u smislu celoživotnog usavršavanja doprinosi profesionalnjem radu novinarki, naročito u istraživačkom novinarstvu, kao i rodno osetljivom medijskom izveštavanju.

Treća hipoteza je da veći broj žena na pozicijama moći u medijima ne dovodi nužno do rodno osetljivog pristupa, te da na taj način ne doprinosi promeni sistema vrednosti koji bi vodio ka ravnopravnijem položaju žena u društvu.

Četvrta hipoteza je da kod žena u novinarskoj profesiji dolazi do potiskivanja rodnog identiteta u odnosu na profesionalni.

3.0. METODOLOŠKI PRISTUP ISTRAŽIVANJU

3.1. Metod životne priče

Reinharz i Davidman (1992) naglašavaju da je biografski rad bio uvek važan deo ženskog pokreta, jer on izvlači žene iz anonimnosti, daje mogućnosti da se „poprave“ istorijski zapisi i pruža mogućnost za ženu u ulozi čitaoca ili pisca da se identifikuje sa predmetom. Metod usmene životne priče objedinjuje podatke iz privatnog i javnog života i zato je jedan od važnih metoda kojim se premošćuje dualnost (podvojenost) privatnog i javnog života i događanja. Za feminističku praksu je privatno javno i u tom pogledu metod istraživanja treba da afirmiše podatke takvog načelnog stava. Predmet istraživanja jeste profesionalni uspon žena u odnosu prema privatnom (braku, porodici, deci) novinarki, političarki, profesorki univerziteata, muzičarki...

Pričajući tok događaja od detinjstva do zrelog doba, one odabiraju u narativni tok one događaje za koje procenjuju da mogu biti od koristi u datom kontekstu za sagovornika i za potrebe datog istraživanja. Otuda je životna priča konstrukt žene koji ona formira tokom naracije, na osnovu sećanja, odabirajući one događaje za koje procenjuje da su važni u tom trenutku sa tim sagovornikom (prema Savić 2015: 504).

U istoriji su češće opisivani životi muškaraca i oni su predmet analize naučnika koji koriste pisane podatke. Biografija i životna priča imaju potencijal prikazivanja uloge žena u istoriji kao i uvođenje ženskog iskustva u pisana dokumenta. Ovaj oblik istraživanja tako revidira istoriju, u smislu da nas primorava da izmenimo prethodno objavljene događaje koji ne uzimaju u obzir postojanje ženskog iskustva (Reinharz, Davidman 1992).

Životne priče su predmet interesovanja različitih naučnih disciplina, poput psihologije, istorije, sociologije, političkih nauka, književnosti i antropologije, koja od svojih disciplinarnih početaka koristi ovaj metod u proučavanju. Osnovna ideja je da je individua nosilac i kreator kulture kojoj pripada, a pretpostavka je da je „životna priča neke individue, kroz životni ciklus o kome pripoveda, reprezentativna za pripadajuću kulturu i društvo,

te je izbor obično padaо na 'tipične' predstavnike grupe" (Kovačević, Antonijević, Trebešanin 2013: 946). Međutim, beleženje istorije iz perspektive svakodnevice, odnosno ličnih priča (*personal history*) takozvanih običnih ljudi doskora se smatralo istorijski manje važnim i naučno neutemeljenim svedočenjem o događajima, ličnostima i pojivama iz prošlosti. U nastojanju da se rekonstruišu pojave i događaji koji su imali presudan uticaj na živote mnogih, činjenica da su njihove posledice najneposrednije uticale na živote pojedinaca, kako muškaraca tako i žena i dece, najrazličitijih ličnih svojstava i životnih iskustava – donedavno je bila u drugom planu istorijskih istraživanja (Subotićki 2014: 4).

Metod životnih istorija počeli su da koriste etnografi početkom 20. veka u Americi, dok su tridesetih i četrdesetih godina antropolozi unutar pravca „kultura i ličnost“, inspirisani psihoanalitičkim studijama, počeli da proučavaju autobiografske izveštaje i životne priče u proučavanju detinjstva i socijalizacije. Nakon Drugog svetskog rata sledila su antropološka istraživanja ličnih priča pripadnika radničke klase, siromašnih, migranata, etničkih manjina i marginalnih grupa. Krajem sedamdesetih godina 20. veka feministička antropologija i etnografija zainteresovane za predstavljanje ženskog iskustava u različitim kulturnim kontekstima, prikupljajući životne istorije, daju glas običnim ženama, koje postaju socio-kulturni i istorijski subjekat u njihovim ličnim ispovestima. „Nisa: The life and Words of a !Kung Woman“ Marjorie Shostak u okviru feminističke antropologije najčešće je pominjana studija bazirana na životnoj priči (Kovačević, Antonijević, Trebešanin 2013: 947–948).

Jedan od razloga za različite nazive za metod životne priče (*oral history, life story, personal history* – prim. aut.) taj je što se nalazi(o) na marginama društvenih nauka. Sociolozi ne nalaze vrednost u studijama pojedinača koje se oslanjaju na subjektivnost i iz tog razloga savremene društvene nauke ne uzimaju u obzir rezultate dobijene ovom metodom. Metod životne priče nije uzet u obzir ni u istraživačkim metodima istorijskih tekstova. Istoričarka Radina Vučetić tu činjenicu obrazlaže konstatacijom da su sećanja savremenika varljiva. „U svedočenjima ljudi o prošlosti kvalitet činjenica uglavnom određuje kvalitet njihovog subjektivnog doživljaja, a ne njihova objektivna vrednost“ (Vučetić 2012: 21–22). Suprotno tome, istoričar Džeјms Hjupes (James Hoopes) smatra da usmena istorija može da ispunи svoju

misiju kao važan resurs humanističkih istraživanja samo ukoliko postane deo opšteg istorijskog istraživanja. Prema njegovom mišljenju, nije ključno kritičko pitanje da li je ispitanik rekao istinu, već šta se može saznati na osnovu sagovornikovih reči o njegovom stvarnom iskustvu i o njegovoj percepciji tog iskustva (Hoopes 1979:123). Doprinos feminističke naučne metodološke prakse jeste oživljavanje i uvođenje ove metode u mejnstrim društvene nauke. Istoričarka Suzan Armitidž (Susan Armitage) piše da životna priča nije jedinstven metod, ali se oslanja na metodologije istorije, psihologije i sociologije. Istovremeno, životna priča i kritikuje ove discipline. Iz tog razloga, ona veruje da je važno prepoznati interdisciplinarnu prirodu feminističke životne priče (Reinharz, Davidman 1992: 144).

Interdisciplinarnе Rodne studije afirmišu metod istraživanja životne priče (pored drugih metoda) kao 'svoј', u znatno širem obimu (i varijantama) nego što to čine druge društvene nauke, poput etnologije, antropologije, etnolingvistike (prema Savić 2015: 504). „Odbijajući da budu i dalje smatrane istorijski bezglasnima, žene sada stvaraju novu istoriju – koristeći sopstvene glasove i iskustva. Time izazivamo tradicionalno poimanje istorije, onoga što je 'od istorijske važnosti', i tako potvrđujemo da naši svakodnevni životi jesu istorija. Koristeći se usmenom tradicijom, starom koliko i ljudsko sećanje, rekonstruišemo sopstvenu prošlost... Životne priče mogu biti jako značajne za proširivanje našeg znanja i obnavljanje naše istoriografije“ (prema Adams 2011: 5).

Postupak beleženja životnih priča predstavlja relacioni metod koji podrazumeva poseban međusoban odnos između učesnika: kazivača/kazivačica i istraživača/istraživačica. „Životna priča je priča koju je neka osoba izabrala da ispriča o svom životu, iskazana što je moguće potpunije i iskrenije o onome čega se ta osoba seća i o čemu želi da i drugi znaju“ (Tierney, Clemens 2012 u Kovačević, Antonijević, Trebešanin 2013: 950). Prema Džudi Adams (Judy Adams), ovaj proces predstavlja značajno iskustvo ne samo za istraživačicu nego i za pripovedačicu. „Ženska životna priča je potom i feministički susret, čak i kada sama pripovedačica nije feministkinja. Ona je nova vrsta materijala o ženama u nastajanju; ona je potvrda ženskog iskustva, komunikacija među ženama iz različitih generacija, otkrivanje naših sopstvenih korena i razvijanje kontinuiteta koji nam je spočitan u tradicionalnim istorijskim izvorima“ (Adams 2011: 5). Odnos inter-

vjuerke i sagovornice može se posmatrati kao svojevrstan antipodni odnos: intervjuerka sluša u sadašnjosti, sagovornica govori o prošlosti; intervjuerka ima posredan doživljaj onoga što čuje, sagovornica je proživila ono o čemu govori; intervjuerka je nosilac naučene (istorijske) istine, sagovornica ima svoju emocionalnu istinu; intervjuerka treba da se povuče, sagovornica treba da je u prvom planu; intervjuerka će povodom *druge* reći nešto o sebi (makar u protokolu), sagovornica će najčešće povodom sebe govoriti o drugima (ocu, suprugu, sinovima...); intervjuerka se saživljava sa sagovornicom (doživljava *drugu* kao jednu od mogućih sebe), sagovornica se sa vremenske distance seća sebe kao neke *druge* (mlađe, energičnije, ambicioznije, jače) (Čanak 2008: 12–19).

Marša Rajt (Marcia Wright) bavi se razlikama između feminističke usmene istorije i drugih srodnih metoda, intervjuja, autobiografije i biografije, u smislu koliko subjekt kontroliše i oblikuje tekst. Ona smatra da je linija između autobiografije i životne priče suptilna. Autobiografija podrazumeva retrospektivno kazivanje priče koja prenosi šta je važno u razvoju osobe, koja je uređuje i ponavlja događaje koji dovode do njenog vrhunca. Životna istorija je proizvod neprekidnog razgovora između istraživača i pojedinca, dvosmisleno autorizovana i može biti više ili manje aktivno sačinjena od strane posrednika koji dogovara svedočenja. Biografija često proističe iz političkog interesa, dovodi do izražaja komentatora koji portret obično zasniva na različitim izvorima i njegov cilj nije samo da obelodani nego i da sudi (prema Reinhartz, Davidman 1992: 130). Mogu se navesti tri faze prikupljanja podataka koje proizilaze iz tri vrste sećanja koja su predmet beleženja: autobiografska sećanja uobličena u životne priče, zatim sećanja na lično iskustvo dobijena dubinskim intervjuom te oralna istorija, u kojoj se ispitanici sećaju istorijskih, društveno-ekonomskih i kulturnih događaja u prošlosti (Kovačević, Antonijević, Trebešanin 2013: 960).

Budući da se u medijima, pa i u zvaničnoj istoriografiji, na ovim prostorima retko mogla čuti ženska priča, projektom beleženja sećanja žena različitog društvenog, etničkog, klasnog i profesionalnog statusa, koje je u okviru novosadskih *Ženskih studija i istraživanja* pokrenula profesorka emeritus Svenka Savić, data je mogućnost da se sagleda uticaj društveno-političkih dešavanja na svakodnevnicu, privatni život, koji budući da je u patrijarhalnom okviru predodređen ženama, nije bio jednako vrednovan

kao što je bila javna – muška sfera (Milinkov 2014: 181–182). U okviru projekta *Ženskih studija i istraživanja „Životne priče žena u Vojvodini“*, od 1998. do 2015. godine, zabeleženo je preko 300 životnih priča žena iz različitih nacionalnih zajednica, savremenica koje su živele i žive u 20. i 21. veku. „Za patrijarhalni pristup u kojem se žena suočava sa dominacijom muškaraca u društvu, svaka životna priča žene je za istraživačicu jedinstvena, neponovljiva i istinita, te posvećujemo puno poverenje i onome što je rekla i onome što je podrazumevala“ (Savić 2001: 9).

U okviru ovog metoda postoji nekoliko faza samog postupka: 1. osmišljavanje programa/projekta u okviru kojeg će se primenjivati metod životne priče (određene društvene grupe); 2. intervjuisanje i snimanje razgovora sa izabranim sagovornicama/sagovornicima; 3. transkribovanje; 4. završna obrada teksta (redakcija) i propratne dokumentacije i materijala (protokol – način na koji je intervju obavljen, biogram – hronološki uređeni biografski podaci i sažetak – suština životne priče); 5. autorizacija teksta od strane sagovornice/sagovornika; 6. korišćenje priređenog teksta (u istraživačke svrhe); 7. priređivanje konačne verzije teksta (publikovanje). Razgovor traje po nekoliko sati i često se ponavlja više puta.

Polustrukturirani intervju u nekim aspektima razlikuje se od standar-dizovanog intervjuja jer je pristup tokom sakupljanja životnih priča otvoreni, manje restriktivan u postavljanju usmerenih pitanja i saosećajniji, čime se stvara intimnija komunikacija i opušten odnos sa kazivačem. Iako se neki delovi tako vođenog intervjuja ne koriste dalje za naučnu analizu, oni su neophodni u kreiranju dobre komunikacije u osetljivoj situaciji kakvo je beleženje nečijih ličnih sećanja, emocija, stavova i iskustva. To je i jedan od ključnih razloga zbog čega se životne priče ne javljaju kao doslovno transkribovan razgovor, već je rezultat pisani tekst koji je hronološka i tematska prerada dijaloga po principima klasičnog naučnog diskursa (prema Kovacević, Antonijević, Trebešanin 2013: 951–952).

Transkripcija predstavlja proces pretakanja govorenog materijala u pisaniu formu – tekst (Savić 1993). Transkript bi trebalo da odgovara onome kako je i šta je govoreno u audio- zapisu, te se za taj proces koriste određeni znaci kojima se signaliziraju tipične govorne osobine, kao što su ponavljanje, zastajkivanje, govorenje uglas, tiho, glasno, brzo itd. Kako bi transkribovani materijal dobio standardno jezičku formu koja može da se publikuje,

potrebno je da prođe kroz proces *redakcije*, koja podrazumeva primenu osnovnih pravopisnih pravila (pisanje velikog slova, interpunkcijski znaci, pisanje stranih ličnih imena i prezimena, brisanje uzrečica itd.), ali uz dobru dozu čuvanja osobina razgovornog diskursa. Prema pravilima redigovanja uspostavljenim u okviru projekta „Životne priče žena u Vojvodini“, prva faza u procesu redakcije je da se prvo pročita transkript neke životne priče, a potom se prave tri prateća dokumenta: protokol, biogram i sažetak. Treba praviti razliku u redakciji dveju različitih vrsta tekstova: prvi se odnosi na tekst transkripta, koji treba da pređe u oblik standardnojezičke norme, ali da čuva govorne osobine, dok se drugi odnosi na prateća dokumenta uz njega i ima osobine enciklopedijske jedinice.

Navedeni metodološki pristup naglašava moralnu odgovornost istraživača koji sakuplja, beleži, transkribuje lične priče, analizira i interpretira dobijenih podataka. Naučna analiza društvenog, istorijskog, političkog i ekonomskog konteksta, jeste ono što ličnu priču pretvara u životnu istoriju (prema Kovačević, Antonijević, Trebešanin 2013: 951–952).

Usmene životne priče žena predstavljaju dokumentaciju kojom se mogu posvedočiti različiti društveni, politički i kulturni procesi na određenoj geografskoj teritoriji, u ovom slučaju u višenacionalnoj, višekonfesionalnoj i višejezičkoj Vojvodini u drugoj polovini 20. i na početku 21. veka. Važno je istaći podatke o odnosu emotivnog i istorijskog kod individue zbog toga što ovaj metod, i kasnija interpretacija podataka, vodi računa ne samo o događajima nego i osećanjima ljudi, iz uverenja da su i osećanja deo istorijskog sećanja društva. Ova nijansa nije bila deo naučnih pristupa drugih metoda, pa u tom smislu treba shvatiti i odrednicu metoda kao feminističkog (Savić 2001: 15).

Novinarke i novinari nisu samo posmatrači već i kreatori društvene realnosti, jer medijska reprezentacija podrazumeva simboličko uključivanje i isključivanje, marginalizaciju, (ne)stereotipno predstavljanje i normalizaciju određenih vrednosti, predstava i uloga, pregovaranje značenja, rušenje ili očuvanje dominantnih vrednosti u društvu (prema Matović 2013: 98). Imajući u vidu ulogu koje bi novinarstvo trebalo da ima u pokretanju društveno značajnih tema (pored sećanja novinarki na detinjstvo, mladost, školovanje, početak profesionalnog rada, materinstvo, društveno-istorijske događaje i dr.), postavljena su i pitanja koja se odnose na njihove stavove i mišljenje o

položaju žena u novinarstvu, statusu žena u društvu, rodno osetljivom jeziku, što ukazuje na to da je dubinski intervju kao istraživačka metoda usmeno životne priče proširen i pitanjima koja karakterišu standardni istraživački intervju, jedan od osnovnih kvalitativnih metoda prikupljanja informacija.

3.2. Korpus istraživanja i jedinica analize

Odabрано je ukupno 16 novinarki prema nekom od sledećih kriterijuma:

1. novinarke koje su u novinarskoj profesiji dugo (duže od dvadeset godina);
2. novinarke za koje u društvenoj i profesionalnoj zajednici postoji konsenzus da su ostvarile značajan profesionalan doprinos i podizale ugled novinarstvu;
3. novinarke koje rade (ili su radile) u različitim medijima (štampa, radio, televizija), kako onim na jezicima većinskog naroda tako i onim na jezicima nacionalnih zajednica u Vojvodini;
4. novinarke koje su dobile društvena i profesionalna priznanja (organizacija, institucija i novinarskih udruženja) u Vojvodini;
5. novinarke različitog uzrasta koje su pripadnice većinskog naroda i različitih nacionalnih zajednica u Vojvodini.

Ukupno trajanje audio-zapisa iznosi 21 sat i 22 minuta, što predstavlja 332 stranice transkribovanog teksta, odnosno 325 stranica redigovanog i 311 autorizovanog teksta pripremljenog za istraživanje na jeziku većinskog naroda. Novinarke pripadnice manjinskih zajednica odabrale su jezik većinskog naroda za razgovor sa istraživačicom, koja je i sama iz većinskog naroda i po profesiji novinarka. Stepen poznatosti među istraživačicom i 16 novinarki je različit.

Ukupno postoje tri jedinice analize. Tekst razgovora priređen za analizu ima dve celine: 1. pitanja istraživačice i 2. odgovore novinarke. U okviru odgovora jedinica analize je paragraf, skup rečenica (klauza) objedinjenih temom (prema Savić 1993). Osnovna jedinica analize je rečenica (klauza), gramatička jedinica koja mora imati predikat (Savić 1991: 58).

Tbl. 1. Dokumentacioni podaci o životnim pričama žena u novinarstvu

Br.	Ime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Snimanje	Transkripcija	Redakcija
1.	I. H. K.	1944.	Ruski Krstur	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
2.	V. Š.	1948.	Novi Sad	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
3.	G. Š. T.	1948.	Feketić	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
4.	Z. R.	1949.	Novi Sad	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov
5.	J. Z.	1952.	Stanišić	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
6.	Ž. S.	1953.	Temerin	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov
7.	V. L.	1954.	Kusić	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
8.	M. S.	1965.	Kikinda	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
9.	M. F.	1968.	Novi Sad	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
10.	B. D.	1970.	Zenica	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov
11.	B. D. S.	1973.	Nemačka	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
12.	L. O.	1973.	Kula	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov
13.	I. S.	1977.	Bačka Palanka	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
14.	J. Č. G.	1981.	Novi Sad	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
15.	T. S.	1983.	Novi Sad	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov
16.	N. K.	1985.	Novi Sad	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov

4.0. REZULTATI ANALIZE

4.1. Komponente rodnog identiteta novinarki iz Vojvodine¹¹

Prema modelu identiteta američkog psihologa Dena Makadamsa (McAdams), „životna priča je identitet osobe koja životnu priču priča. Životne priče su psihosocijalni konstrukti nastali u koautorstvu same osobe i kulturnog miljea u čijim okvirima je život osobe utemeljen i u čijim okvirima mu se pripisuje značenje“ (McAdams 2001: 101).

Kako bi se shvatio proces konstrukcije profesionalnog i rodnog identiteta novinarki iz Vojvodine, neophodna je analiza različitih faktora kao što su mesto i godina rođenja, nivo obrazovanja, zanimanje, početak profesionalnog bavljenja novinarstvom, porodični život (bračni status i broj dece), maternji jezik, jezik profesije, odnos prema rodno osetljivom jeziku. Ukrštanjem navedenih komponenti nastaju različiti, višestruki identiteti žena (ćerke, sestre, majke, supruge, partnerke, udovice, novinarke, građanke, Vojvođanke, pripadnice manjinske nacionalne zajednice i dr.), od kojih se profesionalni izdvaja kao specifičan, zajednički identitet. Rezultati analize ukazuju na identičnost pojedinih faktora kao što su društveno-ideološki kontekst (socijalizam) i kulturno-geografski prostor (Vojvodina) u kojem se rađaju, odrastaju, obrazuju i žive i profesija (novinarstvo) kojom se bave.

Prema Makadamsu, „životne priče odražavaju kulturne vrednosti i norme, uključujući pretpostavke o rodu, rasi i klasi i razlikuju jednu od druge osobe na isti način kao i druge konvencionalnije psihološke karakteristike, kao što su crte, motivi, inteligencija i drugo“ (McAdams 2001: 101). I novinarke u svojim životnim sećanjima konstruišu stvarnost na osnovu sopstvenog iskustva proživljenih društveno-istorijskih događaja. Međutim bitno je istaći da u procesu autorizacije dolazi do skraćivanja teksta što ukazuje na izraženu svest novinarki o težini javno izgovorene reči, ali i na naknadno promišljanje poželjne realnosti koju žele predstaviti javnosti. Pojedi-

---

¹¹ Tbl. 2. Komponente identiteta novinarki u Vojvodini (1944–1985) nalazi se u Prilozima 7.2.

ne novinarke su u procesu autorizacije brisale segmente iz privatnog života, i to najčešće žene čiji se način života ne uklapa u tradicionalne norme i očekivanja, pošto nisu u bračnoj zajednici i da nemaju decu. Može se zaključiti da su tokom usmenog intervjeta žene bile slobodnije, otvorenije i neformalnije dok su govorile o ličnim iskustvima, dok je prilikom naknadnog čitanja i autorizovanja teksta bila presudna svest da ostavljanjem pisanog traga priča iz privatne prelazi u javnu sferu.

4.2. Detinjstvo i mladost novinarki iz Vojvodine¹²

Istraživačkim korpusom obuhvaćene su novinarke pripadnice različitih generacija koje su rođene u periodu od četrdeset godina, od kraja Drugog svetskog rata pa do polovine osamdesetih godina prošlog veka (I. H. K. rođena je 1944. godine, a N. K. 1985). Specifičnost društvenog konteksta je da su se njihovo detinjstvo a potom i mladost odvijali u državi kojoj je tri puta promenjeno ime: Federativna Narodna Republika Jugoslavija po Ustavu iz 1946. sastavljena od šest republika (Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora i Makedonija) i dve autonomne pokrajine (AP Kosovo i AP Vojvodina); Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija po Ustavu iz 1963. i nakon raspada SFRJ od 1992. godine Savezna Republika Jugoslavija (SRJ), kada je sem naziva smanjena i teritorija jer su državu činile Republika Crna Gora i Republika Srbija sa dve pokrajine (Kosovo i Vojvodina). Najranije detinjstvo novinarki pripadnica starije generacije (I. H. K. 1944, V. Š. 1948, G. Š. T. 1948. i Z. R. 1949), kao i detinjstvo i tinejdžersko doba novinarki mlađe generacije (I. S. 1977, J. Č. G. 1981, T. S. 1983. i N. K. 1985) obeležile su posledice ratova: Drugog svetskog i ratova vođenih devedesetih godina na teritoriji nekadašnje SFRJ.

Lepa sećanja, životopisna, prelepa, idilična, sjajno detinjstvo, osećaj sigurnosti i emotivne stabilnosti, humanije i sretnije društvo, reči su kojima novinarke opisuju detinjstvo i mladost. Kao što su u životnim pričama žena iz različitih profesija, recimo, političarki (Subotički 2014) i profesorki u akademskoj dijaspori (Sedlarević 2016) sećanja na detinjstvo lepa i topla, i intervjuisane

---

¹² Tbl. 3. Komponenta identiteta: detinjstvo novinarki nalazi se u Prilozima 7.2.

novinarke imaju lepa, nostalgična i emotivna sećanja na period detinjstva, pa čak i one koje su odrastale u siromaštvu prvih godina nakon završetka Drugog svetskog rata. U odnosu na novinarke rođene krajem sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, one koje pripadaju starjoj i srednjoj generaciji više pažnje posvećuju sećanjima na period detinjstva i mladosti. Navedeno se može obrazložiti činjenicom da su odrastale u različitim društveno-istorijskim okolnostima, starije i srednje generacije u periodu izgradnje, razvoja i stabilnosti nove socijalističke države (SFRJ), a mlađe u periodu njenog raspada i građanskih ratova devedesetih godina. Starije novinarke više pažnje posvećuju i sa više detalja pričaju o događajima, ljudima, geografskim pojmovima, ustavovama i pojavama koje su deo socijalno-političke istorije kao što su, pomenuće samo neke, agrarna reforma, nacionalizacija, kolonizacija, studentski protesti '68, okupljanja i akcije na Tribini mlađih u Novom Sadu, progon anarholiberala, ratne devedesete, što pokazuje da su, bez obzira na to što iznose lične priče, novinarke svesne koliko svojim sećanjima doprinose ilustrovanju bitnih istorijskih događaja. Kod većine novinarki uspomene imaju jugonostalgičan ton, koji se očitava u posebnom naglašavanju pozitivnih strana života u socijalističkoj Jugoslaviji (domovi kulture, đačke i studentske stipendije, letovanja, lična i materijalna bezbednost i sigurnost, prijateljstva različitih etničkih grupa). Važno je napomenuti da se novinarke ne osvrću na aktivnosti ženskih organizacija i feminističkog pokreta ni u Vojvodini, niti u čitavoj SFRJ, kao što to ne čini ni zvanična istoriografija.

4.2.1. Odrastanje u SFRJ

S obzirom na to da je reč o ženama koje su rođene u vremenskom rasponu od cele četiri decenije druge polovine 20. veka, u sećanjima novinarki na detinjstvo i mladost može se uspostaviti i pratiti hronološki redosled budući da pominjudogađaje od prvih godina nakon Drugog svetskog rata pa do početka ratova devedesetih. Najstarija novinarka, I. H. K., rođena je krajem Drugog svetskog rata (septembra 1944. godine), a pošto joj je otac bio u zarobljeništvu u Rusiji nakon što se predao kao desetar iz mađarske vojske, sa majkom i sestrom je živila kod bake. Odrastanje u seoskom do-

mačinstvu u Vojvodini (Ruski Krstur) označava zemljoradnički način života.

Kad je došao, to su već ljudi pisali agrar. Dabome nije bilo dovoljno mesta u ataru, nije bilo oranice dovoljno koliko je bilo bezemljaša. Tako da sam ja u socijalističkoj državi, u kojoj je kao socijalizam, živila u porodici zemljoradnika bezemljaša (I. H. K. 1944).

Novinarka I. H. K. (1944) pominje podelu zemlje onima koji je nisu imali, bezemljašima, kao sastavni deo tadašnje „agrarne reforme“, koja je podrazumevala i oduzimanje imovine i zemlje onima koji imaju više, kao što je to slučaj sa poznatom vojvođanskom porodicom Dunderski, o kojoj govori i G. Š. T. (1948)

Kada je tata odslužio vojsku, iz Feketića smo se odselili u Kulpin na ekonomiju. To je bilo, mislim, imanje Dunđerskog i, koliko sam ja shvatila, ni-smo puno tu ostali, a posle sledi Srbobran, tačnije van gradića je bilo svinjogojshtvo I i II, gde su počeli sa uzgojem svinja i tata je tu bio raspoređen (G. Š. T. 1948).

Pored imovine i zemlje predratnih veleposednika, deljena je i ona sa koje su nakon 1945. proterani Nemci (Perović 2015) koji su pre rata živeli u Vojvodini. Već novembra 1944. „jugoslovenska provizorna vlada AVNOJ-a odlučila da je oduzme svu imovinu licima nemačke narodnosti osim onih koji su se borili na strani Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda“, a u junu 1945. doneta je odluka da svi Nemci budu iseljeni u Nemačku, tako da je sredinom šezdesetih nemačka manjina svedena na nekoliko desetina hiljada (Čalić 2013: 222, 223). Nakon iseljavanja većine Nemaca iz Vojvodine, ostale su prazne kuće i J. Z. (1952) seća se da su živeli u staroj nemačkoj kući, ali i da su u susedstvu živeli pripadnici svih nacionalnosti.

Tu su isto živeli Nemci, Hrvati, Srbi, mislim da je bilo i Mađari... u svakom slučaju, ni tada a ni kasnije nikada nisam shvatila zašto se neki ljudi toliko fasciniraju i zanose nacionalnim identitetom. Moja prva asocijacija na Krndiju je sećanje na predivnu, meku, baršunastu, debelu, toplu letnju prašinu, onu koja vas miluje dok vam prolazi kroz sve prste na bosim nogama... Mi smo živeli u jednoj staroj nemačkoj kući. Moj otac nije imao auto, ali je, kao upravnik poljoprivrednog dobra, imao vozača koji je vozio konjsku zapregu (J. Z. 1952).

Vojvodinu naseljavaju i kolonisti, koji nakon rata uglavnom dolaze sa teritorije Bosne i Hercegovine. Te dane I. H. K. pamti kroz nepravdu koja je

učinjena Rusinima, kojima je ponuđena lošija zemlja dalje od rodnog kraja, za razliku od „prednjaka“, koji su bili u boljem položaju.

Ne znam čija je bila politika jer je do našeg sela, do Krstura bio i Kruščić, tadašnji Veprovac i nekoliko mesta iz kojih su otišli Nemci. Znači, moglo se samo proširiti bukvalno atar koji su Rusini i obrađivali ali, eto, tu su došli kolonisti, a tamo, na tu pustaru, naši ljudi su otišli od svojih ljudi, i to je desetkovalo našu naciju... Tamo je uslovljeno i da znaš mađarski, i to je jako, jako, umanjilo to rusinsko jezgro. Uglavnom, to je sasvim logično, ti prednjaci koji su vodili to iseljavanje su bili odmah smešteni negde po kućama, a ovi drugi po štalamu, po nekim kolibama. To se tati, kao mladom junosi, nije dopalo, i on se vratio (I. H. K. 1944).

Odrasla sam u porodičnoj kući u Nakovu koju je moja porodica Vukobrat nakon kolonizacije, a naročito zbog ratnih zasluga, dobila kao jednu od najvećih u selu. Porodica Vukobrat je partizanska (M. S. 1965).

Prvih poratnih godina, pogotovo na teritoriji ravnicaarske Vojvodine, izgradnja socijalizma bila je u znaku osnivanja zemljoradničkih zadruga. O čestim selidbama svoje porodice – budući da su joj oca, koji je upravljao zadrugama, često prebacivali iz jednog mesta u drugo – svedoči G. Š. T.

Tata je bio premešten u Temerin, bio je direktor zemljoradničke zadruge SRZ (Seljačka radna zadruga) „Novi život“... Sećam se bilo mi je kako teško da se prilagodom, zbog čestih selidbi, zato što nemamo kuću, a meni se tada činilo, da ko ima kuću taj je jako bogat. Čak i kad ima onu najmanju, ali ta kućica vezuje za zemlju, za određenu sredinu (G. Š. T. 1948).

U toku perioda obnove socijalističke Jugoslavije donet je Zakon o petogodišnjem planu (1947), koji je favorizovao razvoj industrije (Stojaković 2012: 68), a sa ciljem da se „zemlja preda seljacima a fabrike radnicima“ 27. juna 1950. godine donet je Zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima, što označava početak samoupravljanja (prema Petranović 1982: 180). Novinarka J. Z. takođe pamti česte selidbe jer je, kako navodi, bilo malo obrazovanih ljudi kojima je bilo povereno da uspostave sistem.

Tada je postojao državni petogodišnji plan na osnovu kojeg su ljudi dobijali posao i tačno znali gde će i koliko raditi. Bilo je vreme obnove i izgradnje zemlje ali malo fakultetski obrazovanih mladih ljudi pa su moji roditelji premeštani iz mesta u mesto, po poljoprivrednim dobrima, zadrugama i

gde god je trebalo uspostaviti savremen način poljoprivredne proizvodnje a to je gotovo svuda bilo potrebno (J. Z. 1952).

Za vreme rata i u prvim posleratnim godinama pa sve do ukidanja Antifašističkog fronta žena (1953. godine osniva se Savez ženskih društava), njegove su članice aktivno učestvovale u obnovi i izgradnji zemlje, društvenom i privrednom razvoju, opismenjavanju i obrazovanju žena. Mada je 1948. godine od 400.000 žena, koliko ih je bilo u Vojvodini, oko 340.000 bilo u AFŽ-u (prema Stojaković 2012: 44), ova organizacija se ne pominje u sećanjima novinarki. One uglavnom govore o očevima koji su bili u zadugama, dok su majke bile uz decu, vodile računa o domaćinstvu ili radile na njivi.

Moja mama kad je rodila, uvila dete, ustala i išla da kopa (I. H. K. 1944).

Mama je u ono vreme bila domaćica (G. Š. T. 1948).

Detinjstvo prvi poratnih godina proticalo je u siromaštvu, pa se I. H. seća da je odeća prepravlјana od vojnih uniformi i narodnih nošnji. Osnovne životne namirnice nabavlјane su se pomoću bonova i tačkica.

Ali koliko smo mi sirotinjski išli u školu, svi smo imali prepravljenie kapute od očevog šnjela. Mama nešto farbala pa nam šila kaputiće, sreća što je od neke tetke dobila iz švapske kuće mašinu... Moji su još nosili široke sukunje, pa dobila mašinu karikahajos, znam da je tako pisalo, valjda iz nemačke kuće ali mađarski je pisalo. I onda je nama od svojih širokih sukunji prepravlјala i mi smo se onda baš lepo nosile... Nismo imali više tih bonova i tačkica (I. H. K. 1944).

Jesenji i zimski dani pamte se po hladnoći i mokrim nogama, jer pedesetih godina nije bilo sredstava za kvalitetniju obuću i odeću. Igračke su imala samo pojedina deca.

Mi smo imali krimke... to su platnene cipele, na šniranje, dole je bila samo guma... gacam po blatu, kad je sneg, po snegu. Tebi noge mokre... I onda smo izmislili igru... Isteraju nas iz učionice jer je učionica zadimljena. Onda neko od nas stane tako u ugao, recimo, tu je stepenište, ulaz u školu, i tu iza stepeništa, tako fino čošak i u taj čošak stane i viče – „Što više, što više!“ I onda se mi skupimo okolo, kao one pčele u klupko, i tako smo se grejali (I. H. K. 1944).

U kući koja se dvorištem graničila sa našom bila je jedna devojčica sa kojom sam se igrala. Ne bih znala da je Nemica da nije redovno od rođaka iz Nemačke dobijala igračke o kakvima smo mi samo mogli da sanjamo. Bile su to nakindurene lutke, neki šarenici svetlucavi papiri sa crtežima životinja. Za ostalu

decu je to sve bilo neverovatno i ona je zato bila najpopularnija, bila je – glavna!
(J. Z. 1952)

Život na selu podrazumevao je da i deca odmalena učestvuju u obradi zemlje, rade na njivi, polju, vinogradu, bašti, a radni dan je počinjao sa izlaskom sunca. Novinarke smatraju da su se na taj način deca učila odgovornosti prema poslu.

Jedva smo čekali berbu grožđa u dedinom vinogradu, čak i radovi preko raspusta su nas zblizavali. Prirodno je bilo i to da moramo raditi, naročito kad sam išla u srednju školu. Sezona je počinjala branjem višanja, sledilo je kopanje kukuruza, dva puta, pa berba kukuruza... Ali to je bilo u ono vreme karakteristično u porodicama na selu. U našoj porodici je bilo prirodno da nešto moramo dodatno raditi pored učenja da se na neki način priviknemo na rad, da čovek ima i drugačije obaveze (G. Š. T. 1948).

Moj život je značajno obeležio i taj seljački način života, odnosno nužnost da od malih nogu učestvujem u radu. Ne želim da kažem da sam zato što sam i kao dete morala raditi imala „težak život“, jer su prosto sva deca u porodicama na selu tada imala takve obaveze. Mi smo najviše radili u polju i u bašti, i ja sam sve to doživljavala kao najnormalniju stvar, a sada verujem da mi je to помогло да изградим odnos prema radu i obavezama. Svuda u vojvodanskim selima je tako bilo, posao se morao odraditi... U mojoj porodici je to značilo da se, recimo, u pet sati kreće na kopanje, ni minut kasnije, prava nemačka disciplina (V. L. 1954).

Školske obaveze i zemljoradnički poslovi nisu ostavljali puno prostora za čitanje, zato se, što je zajedničko novinarkama koje su odrastale na selu, svaki slobodan trenutak posvećivao knjigama.

Znalo se da sam iza vrata zašuškala se i igrala... Kad je zauzeto: „Irina negde čita u veceu“, ja odem s papirićem, čitam. I tako to su ta sećanja iz detinjstva (I. H. K. 1944).

Ja sam, recimo, volela puno da čitam, a za to nisam imala mnogo slobodnog vremena. Sećam se da mi je pravo zadovoljstvo bilo da, kada dođemo sa njive na ručak, držim knjigu iznad tanjira (V. L. 1954).

Za razliku od novinarki rođenih na selu, čije je detinjstvo obeležio rad na njivi i u čijim sećanjima se oslikava siromaštvo tadašnjeg društva, njihove vršnjakinje koje su živele u gradu imaju „bezbrižnije“ uspomene.

Dok je trajalo, verovala sam da je bilo srećno. Da li je to neka mistifikacija, jer nisam znala šta znači kada nisi srećan, ali zaista mi se čini da je to najlepši period mog života. Ne u smislu nekakve apstraktne sreće, već bezbrižnosti, sigurnosti ili je to iluzija o svakom detinjstvu (Z. R. 1949).

Mislim da manje-više svi imamo tu sličnu emociju jer detinjstvo po prirodi stvari, je l', ti je nešto što te asocira na neku vrstu emocionalne stabilnosti i osećaja sigurnosti, lepog raspoloženja, vezanosti (Ž. S. 1953).

U Subotici sam se suočila sa sasvim drugačijim načinom života. Bio je to gradski, građanski život, sličan ovome kao i danas, ali u ono vreme možda još izrazitiji. Za mene je sve to bilo novo, ali sam se dosta brzo uklopila u novu sredinu. Na jedan lep način smo učeni da zavolimo pozorište. U srednjoj školi smo dobijali karte za predstave, uglavnom glavne probe Narodnog pozorišta (G. Š. T. 1948).

Život u gradu, samim tim što je bio oslobođen zemljoradničkog posla koji podrazumeva rad od jutra do mraka, nudio je više slobodnog vremena za čitanje i sve ostalo što predstavlja kulturnu nadgradnju društva, što je bilo podsticajno okruženje za decu. Pošto su joj roditelji bili zaposleni u novinarskoj i medijskoj profesiji, Ž. S. se seća odrastanja u kući koja je uvek bila puna ljudi, otvorena za različite diskusije i mišljenja.

I ono što mi je, onako, asocijacija na detinjstvo i ranu mladost to je da je to uvek bila jedna puna kuća, da je bilo puno ljudi, da se dolazilo, da se odlazilo, da su puno sedeli, pričali, družili se. Dakle, ta neka vrlo intenzivna komunikacija i druženje i beskrajni razgovori, prosto to je bio način života te kuće, pa mi je u tako lepom sećanju ostalo. I mislim da mi je bila jako dragocena ta neka vrsta otvorenosti te kuće, ne samo da bi dolazili tvoji prijatelji i sedeli kod tebe nego da se sedi i da se razgovara, bez obzira na generacijske razlike (Ž. S. 1953).

Mada su sve intervjuisane novinarke rođene u socijalističkoj državi, a većina njih iz starije i srednje generacije odrastale uz vladajuću komunističku ideologiju i sećanje na partizansku borbu i antifašizam, jedino M. S. pomnije levičarske ideje kada govori o svom detinjstvu.

Moji stričevi i tetka završili u partizanima, borili se, iz rata izašli sa činovima i odlikovanjima. U antifašističkom i partizanskom duhu sam i odrastala. Ni su svi bili članovi partije (moj tata, na primer nije) ali je vera u jednakost i jugoslovensku ideju bila nešto sa čim sam odrastala i to je bilo utkano u

moje buduće poglede na svet. Dakle, levičarske ideje i jugoslovenstvo su obeležili moje odrastanje (M. S. 1965).

I ono što je za moju porodicu bilo veoma važno, ženskoj deci se ukazivala pažnja i mi smo odrastale ravnopravno sa našom braćom. Trebalo je mnogo vremena da prođe da spoznam da u drugim kućama to nije tako. Verujem da je partizanska i komunistička ideja koja je stalno lebdela u vazduhu, pre-sudno doprinisala „ideologiji ravnopravnosti“ u kući (M. S. 1965).

Bez obzira na to da li je reč o selu ili u gradu, u tadašnjem društvu je postojanje i funkcionisanje doma kulture i bioskopa predstavljalo osnovu za razvoj kulturne nadgradnje, što potvrđuju sećanja dveju novinarki.

Dakle, u tom domu kulture sam osetila kako sam zapravo „sretno balkansko dete“ jer sam najveći deo života proživila u mnogo humanijem i sretnijem društvu od ovog u kojem danas živimo. Međutim, bitno je to što je tada u vreme, u socijalističkoj Jugoslaviji, svako selo čak i tako jedno malo selo imalo dom kulture i u takvim uslovima je daleko veći nivo svesti mogao da se razvija kod ljudi nego što je to danas (J. Z. 1952).

U tom smislu je bilo lepše živeti u gradu, jer je to uvek podrazumevalo da roditelji imaju redovna primanja, a deca manje nekakvih obaveza. Ipak, tadašnje vojvodansko selo je imalo neke kulturne sadržaje – imali smo, recimo, bioskop, te smo mi (imam još brata i sestru), kao deca svakog vikenda dobijali džeparac i odlazili redovno da gledamo filmove (V. L. 1954).

Veliki značaj za socijalizaciju dece i omladine, pogotovo u manjim sredinama, imala su kulturno-umetnička društva, koja su negovala igre iz svih krajeva Jugoslavije.

Sredinom šezdesetih godina je obnovljen rad Kulturno-umetničkog društva „Ady Endre“, gde sam bila naratorka voditeljka i, kada sam imala vremena, čak sam isla i na probe, tako da sam povremeno, uskakala i u folklorne igre. Sestra je igrala u folkloru, ja sam bila kao ispomoć, po potrebi. Sve sam isto tako naučila igrati kao stalni/e članovi/ce. Na repertoaru društva su bile sve igre naroda tadašnje Jugoslavije. KUD je saradivao sa kulturno-umetničkim društvima iz Mađarske (G. Š. T. 1948).

U prvim godinama posle rata, u komunističkoj Jugoslaviji, umesto Božića uglavnom se proslavljala Nova godina, mada, bez obzira na državno proglašovani ateizam, nije bilo zabranjeno obeležavanje verskih praznika u okviru porodice.

Sećam se, mi smo bili maltene jedini u našoj velikoj porodici koji nismo slavili Božić u onom tradicionalnom smislu... Kitili smo i mi jelku, u zavisnosti kada je Deda Mraz dolazio u zabavište, kasnije u školu, ako je došao pre Božića, tada je bila okićena jelka za Božić i kod nas, kući. Mada nismo slavili Božić, ipak smo isli da čestitamo našim rođacima, prijateljima najveći praznik hrišćanske porodice, a za Novu godinu su oni dolazili kod nas da čestitaju. U ono vreme su se tradicionalno slavili imendani u Feketiću, a i šire u toj reformatskoj sredini. U našoj porodici je tatin rodendan bio taj dan kada bi se kod nas okupili rođaci i prijatelji (G. T. Š. 1948).

A pri tome smo uspeli da slavimo i Božić i Uskrs. Znači, nekako normalno bez nekih pritisaka za odlazak u crkvu, ali kao neki lepi praznici kad smo se okupljali. Znam da je bio problem da kažem drugaricama i drugovima kad je Božić da taj dan neću ići na klizanje (M. F. 1968).

Koliko se spoljna državna politika reflektovala na svakodnevni i porodični život građana, može da posvedoči sećanje G. Š. T. (1948), pripadnice mađarske nacionalne zajednice. Odnosi Jugoslavije i Mađarske – koja je od 1944, kao i ostale države Istočne Evrope i Balkana (Laker 1999: 101), bila pod okupacijom Sovjetskog Saveza, sa kojim se Jugoslavija razilazi nakon sukoba Josipa Broza Tita i Josifa Staljina 1948. i svog izbacivanja iz Komunističkog informacionog biroa (Informbiro) (*Ibid* 209) – bili su zategnuti, što su najviše osetili Mađari koji su živeli u Vojvodini.

Što se naše šire porodice tiče, i s tatin i sa mamine strane, imamo veliku rodbinu u Mađarskoj, jer kako se granica menjala posle I i II svetskog rata, jednostavno su s poslom ostali тамо. U prvim godinama posle rata s velikim poteskoćama su uspeli da održavaju kontakte i tek posle revolucije '56. smo učestalije održavali naše veze, uglavnom pismima (G. Š. T. 1948).

U detinjstvu M. S. praznični dani su bili kada se skupi velika familija i stričevi koji su kao vojna lica bili na službi u različitim krajevima Jugoslavije.

Moje slike iz detinjstva su gotovo idilične. Ja često sanjam svoje detinjstvo i danas imam te dobre slike i duboke, tople emocije... Naime, po završetku rata deo mojih stričeva se opredelio za karijeru „u uniformi“ i oni su bili raspoređeni po bićevoj Jugoslaviji. A leta i zimski raspusti su služili da se svi okupimo (M. S. 1965).

Za razliku od idiličnih i nostalgičnih sećanja novinarki, prema Jani Baćević, sredinom šezdesetih godina 20. veka jugoslovensko društvo izgleda kao socijalistički san koji se pretvorio u noćnu moru. Kontradikcije između ideje i prakse postaju sve očiglednije, a neuspeh privredne transformacije dodatno naglašava razlike među klasama, starim i novim. Akumulirano nezadovoljstvo prvo će naći izlaz u društvenoj grupi koja je u tom periodu najosetljivija na promene: studentima. Oni su grupa koja će pokrenuti verovatno najveći protest protiv socijalističke vlasti do marta 1991: studentski protest koji je počeo u junu 1968. (Baćević 2006: 106).

Tada nam je bio vrlo bitan hipi pokret, studentski pokret levičara u Francuskoj u kome je učestvovao Žan Pol Sartr, drugi studentski nemiri. Ta zbivanja, buđenje studentskog pokreta nisu nas zaobišla. Zbivanja 1968. u Jugoslaviji, prvenstveno studentski protesti u Beogradu, imala su direktnog odraza i na moj lični život. Imala sam 17 godina i tada sam se zabavljala sa Milanom, studentom filozofije iz Beograda i jednim od vođa tog studentskog pokreta. On je sa drugovima dolazio u Novi Sad i u centru grada delio Student, časopis studenata Beogradskog univerziteta, koji je bio i zabranjivan i, kako je situacija sa studentskim protestom kulminirala, sve je više raslo interesovanje za studentsku štampu (J. Z. 1952).

O zabranjivanju studentskih časopisa piše Dušan Đurić kada govori o pojavi generacijskog pluralizma: 1968. omladinski i studentski listovi štampani i umnožavani na šapirografu izmiču ispod „osnivačke kontrole“, zbog čega dolazi do zabrane rasturanja sa obrazloženjem da propagiraju „tuđa shvatanja“ (Đurić 1997: 169). Novinarke J. Z. i Ž. S. su bile srednjoškolke u vreme studentskih protesta, ali su, zahvaljujući starijim prijateljima, bile i deo tog pokreta.

Zato sam počela često da bežim iz škole, pobegnem i odem u Beograd sa Milanom na studentske skupove na Filozofskom fakultetu... To je bilo vreme kada je Mira Trailović pripremala mjuzikl „Kosa“ u Ateljeu 212, mislim da je to bila prva predstava u svetu nakon pojave istoimenog filma... Isla sam sa Milanom i njegovom ekipom sa faksa na te probe i to je bilo fascinantno (J. Z. 1952).

Imala sam dosta prijatelja koji su bili i nešto stariji od mene, tako da su u vreme buntovničkih godina, ne znam '68. bili studenti i naravno da je to bila žestoka tema... Sedimo u mojoj sobi i moj tata sedi sa nama i sad njega zanima šta zapravo hoće taj mladi svet, šta mu se ne dopada, pričamo šta se

dešava na fakultetima, pa te rasprave. Eto u tom smislu mislim da je bilo jako zanimljivo i dobro da razgovaramo (Ž. S. 1953).

Kao „posledica“ otvaranja Jugoslavije prema zapadu nakon sukoba sa Sovjetskim Savezom a kao rezultat studentskih demonstracija 1968. početkom sedamdesetih mladi se u Novom Sadu okupljaju na Trbini mlađih, koja postaje simbol avangarde u tadašnjoj Jugoslaviji.

To je bila druga polovina šezdesetih godina, vreme kada je, po mom sudu, u čitavom svetu bio vrhunac osvojenih sloboda, najviši stepen i ličnih i opštih ljudskih sloboda... Sve te promene su i se i kod nas osećale, imali smo utisak da dišemo punim plućima i to se najviše videlo u kulturi. Konkretno, u Novom Sadu je „buknula“ Tribina mlađih, dolazile su avangardne predstave, performansi od kojih nam je dah zastajao, izložbe, koncerti... ludilo (J. Z. 1952).

Koliko je komunistički sistem bio krut i zatvoren za slobodu mišljenja i delovanja, svedoče i hapšenja umetnika koji su bili aktivni na Tribini mlađih, među kojima su bili Slavko Bogdanović i Božidar Mandić.

To je bilo jedno od kulturnih mesta ne samo u Novom Sadu već i u bivšoj Jugi. Tu su se dešavale sjajne stvari. Dolazile su razne predstave iz svih republika i to one prevashodno avangardne. Vrlo provokativne izložbe. To je mesto gde je Slavko Bogdanović recitovao onu svoju čuvenu pesmu pa je završio u zatvoru. Braća Mandić takođe, stariji Mandić je isto zaglavio nekoliko meseci u zatvoru. I tada nekako refleks te cele priče iz Beograda oko postavke „Kose“ preneo se i ovde i mi smo na Tribini mlađih počeli da radimo našu „Kose“ (J. Z. 1952).

Bez obzira na to što već sedamdesetih godina u pojedinim političkim i intelektualnim krugovima dolazi do nacionalističkih tenzija (Hrvatsko proleće 1971), koje državno rukovodstvo pokušava da suzbije, u životu mlađih, po sećanju novinarki, pripadnost različitim nacijama je doživljavana kao kulturno bogatstvo a ne razlog za sukobe.

Beograd je tada bio centar mnogo veće, i kulturno i nacionalno mnogo šarolikije države, naša prijateljstva su zaista bila međunarodna. Moja prva cimerka je bila Hrvatica, bilo je u tim krugovima Crnogoraca, Slovaka, Makedonaca, Bosanci, Madara, i, začudo, nalazili smo mnogo toga zajedničkog. Niko i nije postavljao pitanje nekakvih razlika, različitost je za nas postojala samo kao lična karakteristika pojedinca. – Marija meta kitrina, Nights In White

Satin, Solčence zahaja, ili pak Rjabinuška, bile su melodije koje su pripadale svima nama... (V. L. 1954).

Prema Volteru Lakeru, nakon privrednog uspona u prvim decenijama nakon Drugog svetskog rata, sedamdesetih dolazi do laganog pada koji se pretvara u sunovrat tokom osamdesetih i akutne krize devedesetih godina prošlog veka. Sedamdesetih godina Istočna Evropa napravila je ogromne dugove na Zapadu koje nije mogla da otplaćuje, što je izazvalo nesolventnost i gubitak poverenja. Jugoslavija, Mađarska i Poljska pokušale su da nađu ekonomske mehanizme koji bi racionalizovali privrednu, na primer, veći naglasak na materijalnoj podršci. S gledišta potrošača, reforme su donele skroman napredak u Jugoslaviji, međutim, ubrzo dolazi do galopirajuće inflacije (prema Lakeru 1999: 528, 529). „Rezultati privredne reforme iz 1965. (trebalo je da obezbede samoupravno-plansku robnu privredu) bili su pomalo paradoksalni. Naime, stopa rasta društvenog proizvoda u društvenom sektoru pala je sa 9,6%, koliko je iznosila pre reforme (1954–1965), na 6,0%, koliko je iznosila u periodu od 1966. do 1970. Stoga, u periodu reforme dolazi do istovremenog pada društvenog proizvoda, povećanja produktivnosti rada, i – smanjenja zapošljavanja“ (Baćević 2006: 105). Iako se sedamdesetih i osamdesetih godina socijalistička Jugoslavija nalazi u ekonomskoj krizi, te počinju i politička previranja, koja su pojačana nakon smrti Josip Broza Tita 1980, sećanja novinarki na detinjstvo i mladalačke dane provedene u tom periodu „lepa“ su, „živopisna“.

Muslim kao i svakog ko je krajem šezdesetih rođen ili je zahvatio još možda nekoliko godina ranije, to je neko lepo detinjstvo u bivšoj Jugoslaviji pod Titom. Čula sam da neki ne vole Tita, ali meni sa toliko godina uopšte to nije bilo jasno... Moji nisu bili članovi komunističke partije, ali nisu nešto govorili ni protiv Tita... Nameštaj smo obnavljali onako, čak da se i ja setim u nekom svom detinjstvu, dvaput možda, znači, što nije retko. Nikad se ne sećam nekih velikih oskudica.... sve se to nekako normalno odvijalo, živeli smo super, pristojno i imali smo neki auto stojadin... Eto tako sve neka lepa sećanja (M. F. 1968).

Detinjstvo mi je bilo sjajno zato što sam ga uglavnom provela na ulici i uglavnom sa dečacima, tako da sam se naučila fer ponašanju jer su dečaci uvek bili fer, za razliku od devojčica, koje su volele da ogovaraaju. A dečaci su bili otvoreni, dobri, igrali smo fudbal, vijali se, igrali se partizana i Nemaca, i uglavnom to je to, detinjstvo mi je prošlo lepo (L. O. 1973).

Prelepa. Bio je to potpuno drugačiji život, u odnosu na današnji. Bilo je puno druženja, igre, putovanja od Rijeke do Dalmacije... Igrali smo fudbal svi zajedno, i devojčice i dečaci... (B. D. S. 1973).

Lepa i živopisna! Za razliku od perioda mladosti koju su mi upropastili rat i izbeglištvo, detinjstvo mi je bilo sadržajno i veselo i rado mu se vraćam u mislima... Stan nam je, inače, prilično bio prometan. Prava bosanska kuća, otvorena od jutra do mraka. Kad tata ode na posao, od sedam ujutro, prvo krenu dokone komšinice, a onda svi ostali, mušterije su dolazile na probe, moje i bratovljevo društvo (B. D. 1970).

Pošto je velika razlika po godinama, brat je zaživeo i bolja vremena tog najranijeg detinjstva. Sećam se da negde do te '89. bilo je jako lepo, znači, slagali smo se, nismo bili problematična porodica. Normalno je da dođe do neke nedoumice i nekih sitnih prepirki, ali uglavnom bili smo složna porodica srednjeg staleža iz uglednih familija (J. Č. G. 1981).

O životnom standardu u tadašnjoj državi može da posvedoči i činjenica da posedovanje vikendice nije bila privilegija povlašćenih već obeležje srednjeg staleža Jugoslovena.

Kao i većina tadašnjih Jugoslovena gradili smo vikendicu, tako da je sva uštedevina ulagana u nju. I taman kad smo je izgradili, došle su ratne devedesete, tako da je više nismo mogli koristiti (B. D. 1970).

I šta mi je još obeležilo detinjstvo da je deda kupio neku parcelu negde između Begečke Jame i Begeča i tamo smo zidali na stari način od valjaka vikendicu, u stvari to je vinogradarska kućica, i tamo sam provodila uglavnom to vreme dok nisam krenula u vrtić (J. Č. G. 1981).

U vreme detinjstva novinarki srednje generacije, novinarke rođene u prvim posleratnim godinama krajem sedamdesetih i osamdesetih godina nalaze se u mladalačkom dobu. Bez obzira na to što su u ono vreme bile kritične prema „jugoslovenskom socijalizmu“, taj period u sećanju novinarki ostaje kao bezbrižan i siguran.

Sada mi se čini da se tu i završio taj period mog (našeg) bezbrižnog života. Mada sam u to vreme verovala da će, kada diplomiram, tek tada moj život postati bezbrižan. Ispostavilo se da je drugačije, i da je takav bezbrižan život, u stvari život koji je nudio jednu sigurnost, bio završen ne samo za mene, nego za čitavo društvo. Iako sam u to vreme, kao i mnogi moji prijatelji, bila veliki kritičar socijalizma, tzv. Titovog režima, jer smo smatrali da život može biti bolji, da ima dosta nepravdi... Imali smo uzore u zapadnim zemljama. Ali, kako se kasnije ispo-

stavilo, mi smo i bili vrlo blizu nekih zemalja zapada, pogotovo kad je reč o socijalnom aspektu i svakodnevnoj bezbednosti građana. Sećam se da su neke moje kolege umele noć da provedu u parku. Zapiju se u kafani i prespavaju u parku, a da im na pamet nije palo da se bilo šta neprijatno može desiti (V. L. 1954).

Odrastanje u Jugoslaviji podrazumevalo je redovna letovanja, uglavnom na hrvatskom primorju, dok su putovanja u inostranstvo značila odlazak u zemlje u komšiluku (Mađarska, Slovačka, Rumunija, Italija), ali ne i obilaske nekih daljih turističkih destinacija

Tradicionalno smo svake godine išli na letovanje u Baške Vode. Tatina firma je imala tamo odmaralište (B. D. 1970).

Iako nisu bili u partiji, išli smo i na more i na skijanje (M. F. 1968).

Odlazili smo redovno na letovanje, imali smo dosta rođaka u Slovačkoj – to su Slovaci koji su sticajem okolnosti opet otišli tamo posle Drugog svetskog rata. Znači, dosta smo proputovali Slovačku, redovno letovali na hrvatskoj rivijeri, crnogorskoj, znači sve u sklopu Jugoslavije (J. Č. G. 1981).

Što se standarda tiče, znam da je naš studentski kredit, bar nas studenata iz Vojvodine, bio u visini prosečne plate, i sa njim si mogao ušteti i letovanje na moru. Svakoga leta smo sestra i ja odlazile na more... (V. L. 1954).

Svedočenje B. D., koja je detinjstvo provela u Zenici, pokazuje da je država brinula da deca koja odrastaju u zagađenim sredinama provode više vremena na planini ili moru.

Isla sam i sa školom na more tokom letnjeg i zimskog raspusta. Pošto smo živeli u najzagađenijoj sredini u bivšoj Jugoslaviji, onda smo imali duže zimske raspuste od svih ostalih osnovaca i srednjoškolaca u zemlji i bilo je poželjno da napustimo grad u periodu kad nas je smog bukvально gutao. Imali smo tu pogodnost da nešto simbolično plaćamo i na rate (B. D. 1970).

Iako roditelji kao pripadnici srednjeg sloja nisu bili u mogućnosti da finansiraju turistička putovanja, zahvaljujući angažovanju u kulturno-umetničkim društvima i pozorišnim trupama, mladi su mogli da putuju po evropskim zemljama.

U periodu detinjstva nikada nismo zajedno putovali u inostranstvo. Putovali smo odvojeno. Ja sam prvi put putovala sa pozorištem. Sećam se, išla sam 1987. godine u Nemačku sa tadašnjom Dečijom scenom Narodnog poz-

rišta u Zenici, čiji sam bila član. Igrali smo predstave u tri nemačka grada (B. D. 1970).

S druge strane, mi, učenici kojima je glavni instrument bila harmonika, svi rali smo u orkestru KUD „Sonja Marinković“... Mi smo putovali po celoj Evropi, išli smo na razna takmičenja, od Ženeve do Nemačke. Redovno smo odlazili u Pulu. Tamo je bilo veliko jugoslovensko takmičenje i taj orkestar je uvek osvajao prve nagrade. Pored toga, u Pulu su dolazili orkestri iz raznih gradova Jugoslavije, mladi ljudi sa kojima smo se družili, zabavljeni, ludovali po pulskim diskotekama, a bilo je i zaljubljivanja... To je bilo veoma značajno za sticanje samopouzdanja, osamostaljivanja u tom pubertetskom i ranom mladalačkom uzrastu. I drugo, putujući po inostranstvu, upoznavali smo te zemlje, druge kulture, mlade ljudi u Francuskoj, Švajcarskoj i drugim evropskim zemljama (J. Z. 1952).

Bilo je i nekog amaterskog pozorišnog života, sa školom smo odlazili na ekskurzije, mislim da je to čak bilo izvodljivije nego sada, i sa te strane ne mogu se žaliti na periferijsku kulturnu atmosferu (V. L. 1954).

Sećanje B. D. o muzici koju je slušala krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih može da posvedoči da je, osim pop i rok muzike sa Zapada, i alternativna muzika kao što je pank, bila dostupna mladima u Jugoslaviji.

Sećam se, prva ploča koju sam samostalno stavila na gramofon još kao devojčica od sedam godina bila je Greatest hits od Leonarda Koenia (Leonard Cohen)... U to vreme je u Jugoslaviji bio veoma popularan taj „meksičana“ period, tokom kojeg su domaći pevači obučeni kao marijači pevali o Mama Huaniti, sombrerima i ostalim meksičkim motivima. Tako da je u našoj kućnoj fonoteci bilo raznih nekih singlica sa izvođačima narodne i meksičke muzike u blizini gramofona, ali me to nekako nije privlačilo. Dakle, kao dete bila sam izložena različitim muzičkim uticajima, ali može se reći da sam počela da gradim svoj muzički ukus, ipak, sa onim muzičarima koje je moj brat tada slušao i čije je ploče kupovao, on je na neki način direktno, ali i indirektno uticao na mene i na moj intelektualni razvoj. Recimo, Nil Jang (Neil Young), Džoni Mičel (Joni Mitchel), Cepelini (Led Zepellin), Dorsi (The Doors), Bob Dilan (Bob Dylan) itd...

Krajem sedamdesetih pod uticajem britanskog i američkog panka i u Jugoslaviji se pojavio „novi val“ (*new wave*), koji se kritički odnosio i prema društvu i prema dotadašnjoj muzičkoj sceni.

Početkom osamdesetih sam počela da se osamostaljujem i da polako skupljam svoju kolekciju ploča. Prvu ploču koju sam kupila bili su „Filigranski pločni-

ci" od Azre. Imala sam 12 godina. Mnogo sam volela Štulića, iz njegovih pesama sam dosta toga i naučila, LP „Paket aranžman“ je bio takođe bila važna u tom trenutku. Sa domaće scene najviše su me tih osamdesetih općinjavali Rundek i Haustor, Milan Mladenović i EKV itd... Od stranih izvođača bilo je mnogo više autoriteta kojima sam se klanjala u mladosti, ali eto među prvima su bili Ramonsi (Ramones), Kleš (The Clash), Dejvid Bouvi, Nik Kejv (Nick Cave), Tom Vejts (Tom Waits) (B. D. 1970).

Novosti i informacije o dešavanjima na muzičkoj sceni, domaćoj i stranoj, mogle su se pronaći u specijalizovanim muzičkim časopisima.

Početkom osamdesetih sam čitala Džuboks, kupovao ga je moj brat. Za moju generaciju bio značajan Ritam, koji je izlazio krajem osamdesetih i početkom devedesetih. Što se tiče knjiga, u osnovnoj sam uglavnom čitala školsku lektiru, a kao srednjoškolka sam volela da čitam Hesea (Herman Hesse), Henrika Milera (Henry Miller), Bukovskog (Bukowski)... Od domaćih pisaca sam volela da čitam u to vreme Mešu Selimovića i Andrića (B. D. 1970).

Čitali smo Zagora, Marka, Bleka Stenu... a kasnije i Alana Forda (B. D. S. 1973).

Novinarka J. Z. (1952) seća se da su u Beogradu organizovani koncerti svetski poznatih umetnika poput dirigenta Zubina Mehte, kao i da su mogli da priušte odlazak na sve događaje koje su želeli da isprate.

Posebno je bilo sjajno vreme provedeno u Beogradu i taj period pamtim po jednom fenomenalnom koncertu, gostovanju Filharmonije iz Los Andelesa, posebno zbog dirigenta Zubina Mehte. To je bilo za naježiti se!... Uglavnom, mi smo tada harali po raznim koncertima, Kolarac, Dom sindikata, Dom omladine za rok muziku... taj period je bio sjajan. Imali smo vremena, imali smo para, isli na razna mesta i uživali (J. Z. 1952).

4.2.2. Detinjstvo i mladost devedesetih godina 20. veka

Prema MakAdamsu (McAdams), ljudi imaju tendenciju da prizovu u sećanje disproportionalno veći broj autobiografskih sećanja na događaje iz perioda od 15. do 25. godine jer su preokupirani formiranjem identiteta (Fitzgerald 1988, prema McAdams 2001: 110). Nakon bezbrižnog detinjstva provedenog u socijalističkoj Jugoslaviji, novinarke rođene početkom se-

damdesetih godina mladost provode u ratu ili bežanju od rata devedesetih godina.

Tokom četvrtog srednje je krenuo sav taj cirkus u Jugoslaviji. Tad smo počeli da gledamo Dnevnik i komentarisali smo međusobno, u neverici. Sećam se i da smo mi spremali neki ekološki performans zbog zagađenja u Rijeci, naivno misleći da će to nekom tad biti važnije od te nacionalističke retorike... To je bila 1991. Počeo je rat, do Zadra se nije moglo prići, sve je bilo blokirano. Tad sam otišla u Novi Sad (B. D. S. 1973).

To je bilo prvo gorko suočavanje sa absurdnošću života u ratu. I danas čuvam sve te dokumente i propusnice sa kojima sam mogla da se krećem kroz te male nacionalne torove omeđene barikadama i naoružanim vojnicima i teritorijalcima... Bilo je mučno, ti mlad, u naponu snage, sediš u nekom mraku, nemaš vode da se opereš, gladan si, žedan si, željan si svega. Kada dođe struja posle tri četiri dana na par sati, to je bio doživljaj, odmah otpunjš muziku da se osetiš bar malo živim. Bilo je jezivo, osećala sam se kao u затvoru. Mama i tata su insistirali da ponovo krenem pošto sam svakim danom sve više gubila volju i želju za životom. Postigli smo dogovor da probam ponovo da izadem, ali ovaj put na drugu stranu, ka Beogradu i da probam da nastavim studije... I tako sam krenula opet preko barikada, pod lažnim imenom i prezimenom, a pritom nisam baš najbolje znala ni gde ču, ni kuda ču stići (B. D. 1970).

Tokom devedesetih godina, iako se ratovi nisu vodili na teritoriji centralne Srbije i Vojvodine, već u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu, život u zemlji obeležilo je siromaštvo, inflacija, prazni rafovi u radnjama, redovi za kupovinu osnovnih životnih namirnica. Savet bezbednosti UN rezolucijom 757 30. maja 1992. uvodi potpuni embargo (trgovinski, naftni i avionski) SRJ (prema Gajicki 2006). Kada su počeli ratovi, V. L. je proživljavalta teške trenutke u Beogradu zbog nasilja prema onima koji su mislili drugačije od vladajuće politike. Seća se napada na intelektualce koji su se usuđivali da javno govore protiv rata.

Tada su krenulii ratovi i to je za mene bio jako težak period u Beogradu. Sećam se u jednom momentu bilo je opasno čitati Vreme u autobusu, ili na ulici. Ja sam do pokretanja Vremena čitala hrvatski nedeljnik Danas, bilo je to uoči raspada zemlje, i u jednom momentu je bilo neprijatno tražiti ga na trafici, a, bogami, dešavalo se i da vas prodavac odbije. Postajalo je sve opasnije biti protiv te nacionalne politike, nacionalne ideje uopšte. Ja sam tada krenula da obilazim razne tribine tražeći „malo vazduha“. Jedne nedelje, sećam se bilo je hladno,

mračno, zimsko veče, uoči tribine profesora Miladina Životića sa Filozofskog, koji je okupljaо te krugove opozicionih građana, upala je policija u Dom sindikata i prosto nas oterala, prilično grubo... Bila sam svedok onog meteža u Domu omladine kada je Mirko Kovač napadnut, zbog čega je na kraju i napustio Srbiju i Beograd (V. L. 1954).

To je bilo sa '92. na '93. godinu, bila je dosta teška situacija, sećaju se svi te velike inflacije, na fakultetu je bilo strašno pošto nije bilo grejanja, onda smo sedeli u jaknama na predavanjima, u jaknama smo izlazili na ispite... Tih godina se sećam kao jako ružnih, bilo je strašno voziti se autobusom, a nemaš novaca da platiš kartu, pa poneseš pfeninge da platiš kartu, pa nekad vozač uzme novac, a onda sledeći dan kad zna da će biti kontrola ne uzme novac, pa te onda kontrola uhvati i naplati neku kaznu koja je isto bila jako smešna (L. O. 1973).

Nisam imala ni 'leba da jedem, uvek to pričam, u jednom trenutku sam sedam dana jela samo palentu onako nasuvо... Beograd je tih godina bio mračna komora. Ja sam do fakulteta putovala skoro pet sati. Prevoz je bio horor, menjaš tri autobusa i čekaš satima po cиci zimi, a onda kada dočekaš taj autobus, crnjak – ne možeš da uđeš u njega. Sećam se da su ljudi visili iz autobusa. Otprilike su me dočekale iste one slike koje sam gledala na početku rata u Bosni, dakle prazne rafe u prodavnicama, nestaćica hleba, beda na sve strane (B. D. 1970).

Sa druge strane, istih ratnih devedesetih godina, stotinak kilometara dalje od Beograda, u selu nedaleko od Novog Sada, u sećanju ostaje zabeleženo bezbrižno detinjstvo.

Vrlo lepa sećanja iako su me zakačile te krizne godine devedesetih. Tad sam bila stvarno mala i recimo da sam krenula tek u školu kad je bilo ono najgore, ali ga se ja ne sećam kao nečeg strašnog zato što su se roditelji veoma trudili da imamo sve što nam je potrebno. I onda su mi tako neke scene ostale u glavi, ali ih se više sećam sa nostalgijom i kao nešto lepo, kako mama pravi hleb i kako nam mama peče domaću čokoladu. I kasnije kad sam shvatila zašto je mama to radila, zapravo više to nije bilo tako divno sećanje, ali je meni ostalo tako u glavi (N. K. 1985).

Mi smo bili, to moje društvene i ja, strašno vesela družina. Stalno smo se radovali životu. Izlazili, proslavlјali ma ne znam kao štrumpfovi... Potpuno nas ništa nije doticalo i nije imalo veze što nikad nismo imali para. I uvek su bili neki ratovi. '92. bio je rat u Vukovaru. Tada smo bili osmi razred. U Bačkoj Palanci tresao se asfalt, tresli se prozori. Sve vreme slušali smo nastavu i nekako smo na-

vikli na to. Čak smo bili evakuisani dva puta, pa smo bili premešteni brat i ja u Zrenjanin ili u Gajdobra; da nismo u Palanci, pošto je škola osnovna u Bačkoj Palanci bila pored Srpske pravoslavne crkve i onda su postojale neke indicije možda će i to biti gođano (I. S. 1977).

Svedočenja novinarki potvrđuju prethodne zaključke analiza ličnih priča žena u različitim profesijama (Subotički 2014, Savić 2015, Sedlarević 2016) koje o detinjstvu govore kao o najlepšem periodu bitnom za formiranje njihovih stavova o društvu. Bez obzira na to da li je reč o godinama siromaštva, ratova, društvenih previranja i kriza, sećanje na detinjstvo je gotovo idilično jer ga karakteriše bezbrižnost koju nosi to životno doba. Političko-istorijski kontekst i stepen razvoja društva u kojem novinarke odrastaju značajno doprinosi formiranju njihovog profesionalnog i rodnog identiteta, kao što je očit uticaj novinarske profesije na odabir događaja iz detinjstva i mladosti koji putem ličnih sećanja pomažu pisanju kolektivne istorije na teritoriji Vojvodine.

4.3. Porodični odnosi – paradigma položaja žena i muškaraca u društvu¹³

Važnu ulogu u formiranju identiteta ima odnos sa roditeljima. Empirijski podaci prikupljeni analizom ličnih priča, pokazuju da novinarke, sećajući se perioda detinjstva i mladosti, sa manje detalja opisuju roditeljsku porodicu, dok više pažnje posvećuju društveno-političkim događajima ili porodične doživljaje i odnose postavljaju u okvir tih događaja (na primer: podela zemlje bezemljašima, bonovi i tačkice, obnova i izgradnja zemlje, kolonizacija). Navedeno se može protumačiti kao podvojenost privatne i javne sfere, gde se porodični život ocenjuje kao manje važan, što ilustruje citat: *Ne bih baš puno da pričam o porodici pošto ne mislim da je toliko bitno za ovu priču* (B. D. S. 1973).

Većina roditelja intervjuisanih novinarki pripada srednjem građanskom sloju i ima završenu srednju stručnu spremu ili su visoko obrazovani,

---

¹³ Podaci o zanimanju roditelja nalaze se u Tbl. 4: Novinarke: zanimanje roditelja u Prilozima 7.2.

a samo tri od šesnaest sagovornica odrastale su u zemljoradničkoj porodici. Ne može se postaviti paralela u zanimanjima kojima su se roditelji bavili ili se i dalje bave, sem što su za razliku od pojedinih očeva (otac B. D. i M. S.). koji su se u posleratnom periodu, nakon osnivanja sopstvene porodice dodatno obrazovali, majke (V. Š., J. Č. G.) napuštale svoje profesije i posvećivale se porodici. Dve novinarke potiču iz porodica koje se mogu okarakterisati kao politička i intelektualna elita (otac V. Š. je bio visoki vojvođanski funkcijonjer, otac Ž. S. urednik i novinar, majka radijska spikerka).

Za razliku od podataka koje navode violinistkinje (Klem Aksentijević 2014) i kompozitorke (Konstadinović 2014), gde se očevi navode kao centralna figura, neko ko je provodio više vremena sa njima i uticao da se profesionalno bave muzikom, većina novinarki očeve pominje kroz njihovo odsustvo iz kuće i porodičnog života zbog obaveza na poslu. U tom smislu se može pronaći sličnost sa očevima profesorki u akademskoj dijaspori, za koje se konstatuje da se „nisu mnogo mešali u odrastanje svojih čerki“ (Sedlarević 2016). Samo dve od šesnaest novinarki govore o vremenu i pažnji koju su im očevi posvećivali, a karakteristično za ove dve priče je da su oba oca rano preminula, kada su čerke bile u dvadesetim godinama.

Jedan od pomenutih očeva bavio se novinarstvom i u tom slučaju se može govoriti o mogućem uticaju na odabir profesije kojom se čerka bavi. Takođe, bez obzira na to što očeve ne pominju u fazi odrastanja, dve novinarke navode koliko im je bila važna njihova podrška kada su počele da se bave novinarstvom.

Umesto odsutnih očeva, centralno mesto u pričama novinarki preuzimaju drugi muškarci u porodici (dede, stričevi, braća), koji se u sećanjima vezuju za trenutke igre, zabave ali i važnih razgovora značajnih za njihovo sazrevanje. Novinarke pridaju značaj majkama i bakama u smislu njihovog stalnog prisustva u kući i oslonca koje im pružaju, ali ih i jasno pozicioniraju u podeli porodičnih uloga, govoreći da su, dok su očevi na poslu, one zadužene da brinu o deci, domaćinstvu, pripremaju obroke. Samo dve novinarke govore o tome koliko je na njihovo odrastanje i formiranje kao ličnosti, kao i razvoj svesti o ravnopravnosti muškaraca i žena, imala baka.

Novinarke rođene za vreme i prvih godina nakon Drugog svetskog rata očeve, koje su tada retko vidale, pamte u vojničkim uniformama, bez

obzira na zanimanje za koje su se školovali i kojim su se bavili pre i nakon rata.

Otac u vojsci, u stvari tih meseci u zarobljeništvu u Rusiji jer se kao desetar iz mađarske vojske predao Rusima. Braći kao to... on je preveo svoju desetinu kod Rusa i tamo je bio u zarobljeništvu i kaže, to mu je najmirniji period života. Bio kuvar. Kada je došao iz rata, onda se rodila treća sestra, nas tri smo sestre. **I onda je on otisao u Jugoslovensku narodnu armiju i tako kroz maglu se sećam da je tata došao** (I. H. K. 1944).

Kada sam se rodila, tata je bio u vojsci, drugi put, tada u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, tako da smo živeli kod deke i bake sa tatinom starijom sestrom i porodicom. Tata je inače bio agronom, a mama je u ono vreme bila domaćica sve do početka šezdesetih godina, kada smo već živeli u Staroj Moravici, kada je bila primorana da počne da radi pošto sam ja krenula u srednju školu. Naša porodica se puno selila zbog tatinog posla. Tata je od početka bio aktivan kao mladić u SKOJ-u u Feketiću (G. Š. T. 1948).

Dve novinarke, M. S. (1965) i B. D. (1970), sećaju se da su se očevi dodatno školovali kada su već bili zaposleni, što je bilo podsticano od strane rukovodstva fabrike i preduzeća, dok su majke ostajale na osnovnoj ili srednjoj školi.

Moj tata je mašinac. Završio je prvo vojno-industrijsku školu u Beogradu, trideset šesto godište je... Dakle, školovao se posle Drugog svetskog rata i odmah posle srednje škole počeo je da radi u „25. maju“ u Rakovici. Posle nekoliko godina vratio se kući i počeo da radi u tada čuvenoj kikindskoj „Livnici“. Ubrzo se dodatno školovao, uz rad. Za to vreme i za fabriku u ekspanziji to je bilo uobičajeno, i podsticano je (M. S. 1965).

Moj otac je bio pravnik, mada je prvo završio zidarski zanat i zaposlio se u „Vatrostalnoj“, koja je bila jedna od jačih građevinskih firmi na prostoru bivše Jugoslavije. Onda mu se otvorila mogućnost i da dalje napreduje, te je upisao Pravni fakultet u Sarajevu. Tada su preduzeća ulagala u svoje radnike, za razliku od današnjih. To je bio početak šezdesetih godina, oženio je moju mamu, dobili su mog brata, tako da je mama sa tek rođenim detetom živela od njegove plate u Zenici, u stanu koji su, naravno, dobili od njegovog preduzeća, a on je studirao u Sarajevu. Uspeo je da završi i da pređe na bolje radno mesto (B. D. 1970).

Mama je išla u srednju ekonomsku školu, ali se zaposlila posle trećeg razreda. U „Trikotaži“ Kikinda, gde je provela čitav radni vek, veći deo na odgovornim poslovima u proizvodnji (M. S. 1965).

Budući da je otac bio političar, predratni komunista i mađarski narodni heroj iz Drugog svetskog rata, detinjstvo V. Š. obeležilo je njegovo odsustvo iz porodičnog života.

Bio mešani brak i to iz nekoliko generacija mešanih brakova tako da je nacionalnost bila nešto potpuno smešno [...] Mi smo znali da je tata Mađar, da se bavi Mađarima, da su, kako da kažem, iz današnje perspektive kada razmišljam, te neke mađarske kulturne i školske institucije koje su nastale u Vojvodini na neki način nastale zahvaljujući mom ocu (V. Š. 1948).

Visokoobrazovani radnici su odmah dobijali posao u zemlji, koja je bila u fazi izgradnje pedesetih godina prošlog veka.

Moji roditelji su bili generacija koja je odmah posle rata završila fakultet. Oboje su studirali u Zagrebu i oboje su bili inženjeri agronomije... Bilo je vreme obnove i izgradnje zemlje, ali malo fakultetski obrazovanih mlađih ljudi pa su moji roditelji premeštani iz mesta u mesto, po poljoprivrednim dobrima, zadrušama i gde god je trebalo uspostaviti savremen način poljoprivredne proizvodnje a to je gotovo svuda bilo potrebno. Roditelji su mnogo radili (J. Z. 1952).

Majka koja je radila kao inženjerka agronomije potvrda je navoda Gordane Stojaković da je osnov ženske ravnopravnosti bio u ekonomskoj samostalnosti žena, do koje se dolazilo obrazovanjem i uključivanjem žena u sve segmente života i rada (prema Stojaković 2012: 68). Poput roditelja J. Z. (1952), i majka i otac Ž. S. (1953) radili su u istoj struci, ali u njenom slučaju u novinarskoj, što je značilo rad u smenama ili bez tačno određenog radnog vremena.

Tata je bio novinar, majka je bila spikerka na Radio Novom Sadu i ceo krug njihovih prijatelja, porodičnih, su bili ljudi iz branše... prosto nisam ni odrasla u porodici koja je imala striktno određen porodični ili dnevni raspored. **Budući da moji roditelji nisu imali tu vrstu najčešćeg ili tada podrazumevanog dnevнog rasporeda u smislu radnog vremena.** Moja majka je radila po smenama pa je nekad išla ujutro u pet da čita vesti, nekada je završavala u ponoć (Ž. S. 1953).

Bez obzira na to što su i majka i otac radili u istoj profesiji sa nestandardnim radnim vremenom, u sećanju se beleži da je otac često bio odsutan, pamte se službena putovanja, dok se prisustvo majke u porodičnom životu podrazumevalo.

Otac je, s druge strane, kao novinar dosta odsustvovao iz kuće, putovao, to su neka zaista potpuno druga i naravno daleka vremena i u našoj profesiji kada se putovalo... U to vreme i saobraćaj i sve mogućnosti su bile druge. I inače se drugaćije, staloženje i sporije živelo. Ali to se znalo kad novinar ide na teren, ide. Niko ni ne pita kad se vraćaš... Hoću da kažem da je to bila jedan vrsta, pa ajde, ne baš uobičajenog, porodičnog, tog formalnog nekog rasporeda sa stalno puno ljudi u kući, sa puno druženja i mi smo svi odlazili, ali je nekako sve funkcionalo (Ž. S. 1953).

Za razliku od J. Z. (1952) i Ž. S. (1953), čiji roditelji su zbog posla često bili odsutni duže od propisanog radnog vremena, majka i otac M. F. (1968) kao komercijalisti imali su klasično osmočasovno radno vreme.

Moja mama je umrla '89. Bila je profesor nemačkog jezika. U školi je radila samo malo u Srbobranu dok se ja nisam rodila... I na kraju ono čega se ja najviše sećam to je bila „Vojvođanska banka“... Tata je radio u „Galenici“ kao komercijalista. **Tako da su oni bili, uslovno rečeno, odsutni od šest do dva odnosno od sedam do tri.** I nekako sam uvek žalila tu decu čiji roditelji nešto rade popodne... Dakle, imali su taj klasičan posao i ja sam se često igrala službenika (M. F. 1968).

Za razliku od porodica koje su živele u gradu, gde su se radne obaveze roditelja završavale sa izlaskom iz firme, život na selu podrazumevao je dodatne poljoprivredne aktivnosti. Sagovornica J. G. Č. (1981) kaže da obradivanje zemlje za Slovake predstavlja znak egzistencijalne sigurnosti.

Tata je bio zaposlen u mesnoj firmi AD „Staklenik“ to je, u stvari, staklena bašta koja je počela sa radom '72. godine, radio je na održavanju kotlarnice a bio je svojevremeno i šef... U principu, većina porodica što se tiče Slovaka, uglavnom ili dobiju nasleđem ili kupuju poljoprivredno obradivo zemljишte kao neku sigurnost. I tata je pored zanimanja uspeo da se delimično bavi poljoprivredom koja, u stvari, donosi još uvek neku zaradu (J. G. Č. 1981).

Mnogo je priča u kojima žena povodom sebe govori *kroz drugog ili o drugom* (o ocu, bratu, mužu, deveru, sinu, rođaku, komšiji, drugu). Često je žena koja se seća potpuno potisnuta, dok njena sećanja naseljavaju muškarci

koji su usmeravali njen život. Čak i kada ti muškarci više nisu deo njenog okruženja, oni bivaju prisutni u svom odsustvu, njihova dominacija i dalje traje (Čanak 2008: 12–19). Tako su stričevi kao bitne muške figure ostavili trag na odrastanje i sazrevanje M. S. (1965) i G. Š. T. (1948).

Jasno je da u kući u kojoj dominiraju borci, revolucionari, uvek postoji debata o politici i društvu... Moje odrastanje bio je jedan savršeni miks porodičnog gnezda, velike zaštićenosti, ali i izloženosti susretima sa različitim ljudima koji su u njega unosili različite ideje... Jedan od stričeva koga sam mnogo volela, Đuro, bio je, na primer, nekoliko godina u vojnoj misiji u Burmi i u UN jedinicama. Sa tih putovanja, iz dalekog sveta, stizali su egzotični pokloni za sve nas. I nekako... mi deca, osećali smo se drugačije od drugih (M. S. 1965).

U Feketiću naročito sam volela da budem kod strica, kod bakinog (s očeve strane) brata, koji je bio učitelj u penziji... Stric učitelj i strina vaspitacica možda su me zavoleli, jer im je sin bio daleko, ali možda i zbog toga što sam bila poslušna, i dala sam se lako vaspitavati, barem ja tako mislim... Puno mi je značilo to i tada, a tek kasnije sam shvatila koliko, kada sam samostalno organizovala svoj život, a godinama i život svoje porodice, sve se to nadovezalo. Kao u poslovici: Sve u svoje vreme... (G. Š. T. 1948).

Novinarke Ž. S. (1953) i J. G. Č. (1981) u svojim sećanjima poseban značaj daju očevima, a zajedničko ovim dvema ženama jeste to da su u periodu mladosti ostale bez njih.

Volela sam sankanje sa tatom, verovatno sam više okrenuta prema tati zato što je manje provodio vremena sa nama. Sećam se jedne zime... napravio je sneška za kojeg su mu bile potrebne merdevine od dva metra... Jako sam volela vreme koje sam provodila s njim, kad mi je čitao bajke, priče... Da naglasim, u mojoj porodici još uvek se daje veliki značaj knjigama. Imamo ih preko 3.000. Tu su i dečije na slovačkom, srpskom, nešto engleskom i nemačkom jeziku... Pošto je bio samouk na više instrumenata, u slobodno vreme tako smo pevali neke starogradiske, srpske pesme, slovačke u društvu uže išire familije (J. Č. G. 1981).

Kada Ž. S. (1953) počinje da se bavi novinarstvom, kojim se i njen otac profesionalno bavio, odnos otac–kći dobio je i dodatnu dimenziju pošto su postali kolege.

Svako će dete o svom ocu uvek prizvati najlepša sećanja ili najlepše reči i to što je on za mene sjajan otac i sjajan novinar, on je ipak bio moj... Ja '78. i profesionalno počinjem da se bavim novinarstvom, a on je '80. umro. Imao je 58 godina, dakle jednu manje nego što ja danas imam i sad o tom momentu želim da pri-

čam samo kroz tu vrstu odnosa prema njegovoj prisutnosti u profesionalnom smislu... Dakle, od onog trenutka kada sam ja i profesionalno stupila u novinarstvo i počela da radim u Borbi i gotovo je naš međusobni odnos nekako dobio još nešto dodatno, nas dvoje smo postali kolege... Nažalost, taj period je potrajanao samo dve godine... Znate ono, odjednom dobijete nešto što do juče niste imali, neki kvalitet i taman to dosegnete i taman krenete i onda... je l'... vraga (Ž. S. 1953).

Za razliku od muških članova porodice (očeva, stričeva, deda), kojima su pripadali trenuci igre, zabave ali i važnih razgovora značajnih za sazrevanje, majke i bake su bile zadužene da brinu o deci, kući, pripremaju obroke i sve ono što su patrijarhalno zadate ženske obaveze. U sećanju J. Z. (1952) ostala je zabeležena slika dede koji ume da priča lepe priče, dok baka za to vreme kuva ručak.

Roditelji su mnogo radili, a nas su čuvali baba Draga i deda Arsa. Baba je kuvala, brinula o nama, a deda je bio pravi Andersen, nepresušne mašte. Kad nam je on pričao priče, okupilo bi se pola ulice, slušali smo ga otvorenih ustava jer on istu priču nikada nije na isti način ispričao, uvek je nešto novo dodao, izmenio, izmislio... Tako i ja danas kuvam, nikada isto jelo ne bude isto. Nedeljom, kada su roditelji bili kod kuće, deda nam je najčešće pričao priče neposredno pre ručka... Jedino je baba slušala s pola uha završavajući ručak... (J. Z. 1952).

Mama je u to vreme bila u pozadini pošto, svojevremeno kad se rasformirao taj pokrajinski Zavod za statistiku, više nije ni tražila zaposlenje pošto je u to vreme mislila da je bolje da nam se posveti kao i nekim svojim hobijima. I onda se posvetila normalno porodici, održavanju tog domaćinstva i ima veliku još do danas ljubav prema vezu, znači ručni radovi, tipični, zna da kroji mislim čudo jedno – multipraktik je... Kad ovako razmišljam, nekako ne mogu da spojam moje sadašnje radno vreme i njeno i šta je u stvari sve mogla pored toga što su još obradivali nekih deset jutara te zemlje (J. Č. G. 1981).

Briga o domaćinstvu i porodici generacijski se prenosila sa majke na čerku, a u slučaju očeve smrti, starije čerke obavljale su i teže fizičke poslove.

Mama je imala drugačiju životnu priču. Bila je najstarije dete u porodici, imala je dva brata i sestru. Otac joj je poginuo za vreme rata i onda se nekako na nju svalio sav teret te porodice. Ostala je najduže uz majku, vodila je domaćinstvo. Uvek mi je, sećam se, kada sam joj se žalila kako imam uska, a ona lepa široka ramena, govorila „da si i ti sekla i nosala kroz šumu drva kao ja, možda bi se i tebi

lepo razvila ramena“. Imala je zlatne ruke, to su joj mnogi govorili, umela je savršeno da skroji i sašije bilo koji komad odeće i bez šnita. Dakle, bila je krojačica do kraja života, odgajala mog brata i mene i zapravo ceo životni vek, nažalost, provela u kući (B. D. 1970).

Tata je skoro stalno bio na njivi sa zemljoradnicima, rano je odla-zio od kuće, kasno bi stigao kući, a mama je bila zauzeta sa domaćin-stvom, sa baštom. Istina, mi smo joj pomagali kada bismo napisali domaći i na-učili lekciju (G. Š. T. 1948).

A mati mi bila domaćica [...] iako je i ona bila i partizanka i borac, ali posle rata, kad se rodio moj brat '45. godine, ona je ostavila sve i bila je potpuno posvećena porodici, kući i nama (V. Š. 1948).

Za razliku od vremena provedenog sa ocem, koje, iako je bilo kraće u odnosu na to koliko su majke bile uz decu, u sećanjima poprima gotovo romansirani značaj, odnos sa majkom je bio na relaciji tzv. ženskih tema i razgovora. Majka se pamti po ljubavi koju je pružala, kao savetnica i životni oslonac.

I sa mamom sam provodila lepe trenutke. Posebno su mi drage neke ženske sfere kao oblačenje, šminkanje, svaki trenutak je bio jedinstven. Učila me poštenu i još uvek mi je veliki oslonac, podrška, savetnik i još uvek mi ispu-njava želje (J. Č. G. 1981).

Mama me je prilično kasno rodila, u četrdesetim godinama. Tako da je moj i njen odnos, zbog tog generacijskog jaza bio prilično složen, naročito kad sam ja ušla u pubertet, a ona u klimaks. Bilo je dosta varničenja, ali svu ljubav ovog sveta sam imala od nje i mislim da me je mnogo čemu naučila. Bila je osobena i mudra. Svi ti njeni saveti koje mi je davala, ali i vrline koje mi je indirektno usa-divala kroz primere svog plemenitog i humanističkog ophodjenja prema svetu bili su zaista dragoceni za moje odrastanje! (B. D. 1970)

Mada na osnovu sećanja većine novinarki obuhvaćenim istraživanjem može da se sklopi slika uokvirena tradicionalno postavljenim porodičnim ulogama, pojedine majke se nisu uklapale u stereotipnu sliku domaćice jer su se bavile poslovima koji su zahtevali višesatno odsustvo, a brigu o deci preuzimale su bake.

Početkom pedesetih, žene koje su bile zaposlene kao moja mama, ni-su zbog porođaja dugo odsustvovale s posla. **Moja mati je bila oko dva meseca na bolovanju, morala je da radi tako da sam je odrasla na babi-**

noj kamilici. Mama je odlazila na teren, radila je na njivama i u štalama (J. Z. 1952).

Navedeno sećanje da u slučaju kada je majka i supruga i zaposlena, njene kućne obaveze preuzima druga ženska osoba (baka, čerka, tetka) – potvrđuje navode da se u socijalističkoj Jugoslaviji, bez obzira na zvanično propagiranu političku podršku ekonomskoj nezavisnosti žena, malo radilo na promeni porodičnih uloga (Stojaković 2012, Vilenica 2013), odnosno muškarci nisu preuzimali ili su vrlo retko preuzimali tzv. ženske poslove.

Prema podacima koje navodi Gordana Stojaković, od 400.000 žena u Vojvodini 1948. godine oko 50.000 je bilo zaposleno u preduzećima, od čega ih je 6.348. bilo na funkcijama u sindikatu (prema Stojaković 2012: 44). Od 16 intervjuisanih novinarki samo M.S. (1965) pominje majčinu aktivnost u sindikatu i društveno-političkom životu.

Osim toga je bila „ljuta sindikalka“. Ona je bila komunistkinja, za razliku od tate. Uvek je bila društveno angažovana i to je za nju bilo jako važno. Moj mlađi brat i ja smo veći deo detinjstva provodili sa tatom, i sa bakom i dedom, naravno (M. S. 1965).

Bez obzira na to što su bile poluškolovane i što su životni vek provele kao domaćice, bake M. S. (1965) i J. Z. (1952) u sećanju unuka ostale su kao žene snažnog karaktera koje su mudrim savetima doprinele osvećivanju mlađih članova porodice o ravnopravnosti muškaraca i žena u društvu.

S obzirom na to da je moja porodica iz Krajine, da je baka, očeva majka, Ličanka, mislim da je snaga i britak um tih žena, gorštakinja, činio da one drže stvari pod kontrolom... to su žene kao stene, nepobedive... Moja pokojna baka je imala običaj da kaže: „Šta bih ja sve znala da vam napišem, kad bih znala tu vašu gramatiku“... Dakle, nakon rata, i naše bake i majke htele su da mi postanemo „nešto u životu“, da ne budemo domaćice (M. S. 1965).

S druge strane, mislim da je unutar moje porodice najveći uticaj na mene, moju sestru i brata imala naša baba. Imala je i neverovatno samopouzdanje po pitanju odnosa među polovicima i na nas je to prenosila tako da nikada ni sestra ni ja nismo imale uobičajene patrijarhalne stavove pa smo normalnim smatrali da su žene i muškarci ravnopravni i tako smo se i ponasale, slobodno, otvoreno, iskreno. Koliko god nas to posle košalo... Sećam se jednog od njenih živopisnih saveta: „Znaš šta? Vas dve zakažete momcima sastanak tamo kod Miletića, obučete mini-suknje, doterate se, stanete negde iza čoška i

čekate da dođu na sastanak, a onda se ne pojavljujete već gledate kako vise kolusteri dok vi ne dođete (J. Z. 1952).

Mada je novinarstvo početkom sedamdesetih godina prošlog veka i dalje bilo dominantno muška profesija, roditelji se nisu protivili odabiru tog zanimanja, u čemu se posebno ističe očeva podrška, što može da ukaže na to čije mišljenje je bilo važno, odnosno ko je imao moć odlučivanja u porodici.

Nisu branili, štaviše tata je voleo da sam se odlučila za taj poziv, više me je hrabrio i podržavao od mame, možda je to i razumljivo. Tata je sa velikim interesovanjem pratio čak i moje prve pokušaje što su bili objavljeni još u dečjem listu, a i kasnije kada sam već pisala o ozbiljnijim temama. Tata je '91. dan pre Nove godine preminuo, šest meseci posle brata, miris baruta već se uveliko osećao u vazduhu... Mislim da je tata bio ponosan, a i mama je sa strepnjama duško u svojoj duši, ipak, priznala ispravnost moga nastojanja, i pomirila se kad je doživela rađanje svojih unuka, radovala se njihovom odrastanju jedanaest godina (G. Š. T. 1948).

Pritisci na novinare i novinarke koji u vreme ratova devedesetih nisu pristajali na režimski podoban način izveštavanja bili su vrlo izraženi, međutim M. F. (1965) kaže da je, bez obzira na opasnost, otac podržavao njen rad.

Mama je umrla, ali tata je bio tu, on je samo rekao: „Pazi se“, naravno ko i svaki roditelj ali nikad mi nije rekao da sad zbog ovih pritisaka moram da napustim posao ili ne znam da se bavim nečim drugim... Nikad nije voleo Miloševića, bio je protiv toga, protiv rata i svega. Dakle, nismo imali taj generacijski jaz u političkom smislu... tako da mi je to bilo super. Tako da sam imala podršku unutar te, tada male, porodice (M. F. 1968).

Koliko je i dalje prisutno mišljenje da novinarski posao zbog neodređenog radnog vremena i stresa nije primeren ženama, svedoče i komentari oca T. S. (1983), koja je u novinarsku profesiju ušla u prvoj dekadi 21. veka, kada su već brojne žene koje rade u medijima.

Tata me je samo u nekoliko navrata opomenuo: „Pazi, ovo je težak posao, pogotovo za jednu ženu, nikad nisi kući, non-stop si u kontaktu sa ljudima.“ Ja sam i dosta, imajući u vidu da sam žensko, osjetljiva na kritike. „Morat ćeš da ojačaš, morat ćeš da ideš pravo, pa šta bude, bude, treba da si dosta radoznao, da te zanimaju razne teme, razne stvari, poneki put i da se svađaš sa ljudima ako

treba.“ Ja sam rekla „Probaću.“ I eto, probala sam i vidim da se dosta dobro snalazim (T. S. 1983).

Na osnovu empirijskih podataka o roditeljskoj porodici i međusobnim odnosima otac–dete–majka, zaključujem da je reč o tradicionalno postavljениm porodičnim ulogama gde se muškarci (očevi) vezuju za javnu sferu (posao), dok su žene predodređene privatnoj sferi (kuća), te da primeri novinarki potvrđuju i ilustruju navode koliko se u socijalističkoj Jugoslaviji, bez obzira na zvaničnu političku podršku ekonomskoj nezavisnosti žena, malo radilo na promeni porodičnih uloga (Stojaković 2012, Vilenica 2013), u pravcu formiranja drugačijeg identiteta ženske dece. Nijedna novinarka ne govori o direktnom uticaju bilo kojeg člana porodice na kasniji odabir profesije, ali naglašavaju važnost podsticajne atmosfere u porodici, koju su, sem u slučaju dve bake, stvarali muškarci (stričevi, dece, braća). Dakle, ne postoji eksplicitan primer da su se roditelji posebno angažovali oko buduće profesije svoje dece, više je taj važni izbor u životu bio prepušten samim novinarkama ili društvenim okolnostima.

4.4. Obrazovanje i obrazovanje za novinarsku profesiju – formalno i neformalno¹⁴

Kada je reč o formalnom visokom obrazovanju, 11 od 16 intervjuisanih novinarki je završilo fakultet, šest Filozofski fakultet u Novom Sadu ili Filološki fakultet u Beogradu (I. H. K., Z. R., V. Š., I. S. i V. L. završile su književnost, M. F. srpski jezik), B. D. S Pravni fakultet. Tri novinarke su završile novinarstvo, dok je jedna (J. Z.) nakon što je diplomirala na beogradskom Fakultetu muzičke umetnosti, upisala i studije novinarstva na zagrebačkom Fakultetu političkih znanosti. Novinarstvo su završile i B. D. (Fakultet političkih nauka u Beogradu), N. K. (Filozofski fakultet u Novom Sadu) i T. S. (Fakultet žurnalistike u Temišvaru). Četiri novinarke su upisale fakultet: Ž. S. nemački jezik, M. S. filozofiju, G. Š. T. mađarski jezik i L. O. rusinski jezik, ali ga nisu završile, dok je J. G. Č. upisala Višu medicinsku školu u Zemunu,

¹⁴ Podaci o formalnom i neformalnom obrazovanju novinarki nalaze se u dve tabele: Tbl. 5: Ukupni podaci o formalnom obrazovanju novinarki u Vojvodini: (1944–1985) i Tbl. 5a: Ukupni podaci o neformalnom obrazovanju novinarki u Vojvodini: (1944–1985) u Prilozima 7.2.

koju nije završila. Jedna novinarka (B. D.) nakon osnovnih studija magistralala je lingvistiku na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, dok je J. Z. upisala master program Rodnih studija na Univerzitetu u Novom Sadu.

Za razliku od profesorki u akademskoj dijaspori, koje su sve završile gimnaziju (Sedlarević 2016), kod novinarki je nešto šarolikija lista srednjih škola koje su pohađale, mada je i u ovom slučaju većina, njih 11, završila gimnaziju, dok su ostale išle u srednju muzičku, ekonomsku, pedagošku i tehničku školu. Tri novinarke, rođene u periodu od 1965. do 1970, pohađale su deveti i deseti razred, a potom srednje usmereno obrazovanje (gimnazija i pedagoška škola). Poput univerzitetskih profesorki, koje pohađanje devetog i desetog razreda kritikuju kao loše sistemsko rešenje u obrazovanju (Sedlarević 2016), i novinarke *obrazovanje u Šuvarem srednjoškolskom eksperimentu* doživljavaju kao beskorisno jer se obnavljalo gradivo iz osnovne škole (*ne sećam se da sam išta pametno naučila*).

Koliko je u socijalističkom društvu vrednovano obrazovanje, govore i podaci da se i u porodicama koje su se bavile zemljoradnjom podrazumevalo da će se nakon srednje škole nastaviti studije. Tako su sve novinarke upisale fakultet, a samo njih četiri nisu diplomirale. Devojke su podsticane da studiraju, ali to su uglavnom bili humanistički ili lingvistički smerovi na Filozofskom i Filološkom fakultetu, za koje se smatralo da su primerenije ženama, što potvrđuju i primeri novinarki koje su studirale književnost, filozofiju, srpski jezik, nemački, mađarski i rusinski jezik. Značajan preduслов za nastavak školovanja svakako predstavljaju stipendije koje su davane na različitim institucionalnim nivoima (zemljoradničke zadruge, pokrajinska vlada, medijske ustanove). Činjenica da od pet novinarki koje govore o stipendijama, tri pripadaju manjinskim nacionalnim zajednicama koje žive u Vojvodini (mađarska, rusinska, rumunska) – ukazuje na posebnu brigu tih zajednica o visokom obrazovanju.

Empirijski podaci pokazuju da je kod većine novinarki visoko obrazovanje i fakultetska diploma važan preduslov za ulazak u profesiju. Navedeno potvrđuje iskustvo žena koje su počele da se bave novinarstvom sedamdesetih godina, koje kažu da su ugovor o zaposlenju dobile nakon što su diplomirale, kao i motivaciju i finansijsku podršku medija u kojima su radile da završe fakultet (na primer *Televizija Novi Sad* i *Ruske slovo*). Izkustvo novinarki koje pripadaju starijim generacijama pokazuje da je značajno

formalno visoko obrazovanje, ali da završene studije žurnalistike nisu presudne za profesionalni rad. U tom slučaju naglašavaju mentorski rad iskusnijih kolega, kao i neformalno obrazovanje u vidu seminara i novinarskih kurseva. Dve novinarke rođene osamdesetih godina, koje su završile novinarstvo, ističu značaj praktičnih predmeta koje su pohađale tokom studija, te da su zahvaljujući znanju dobijenom na fakultetu bile u prednosti u odnosu na kolege i koleginice iz redakcija koje nisu studirale novinarstvo. Ipak, bez obzira na formalno obrazovanje, i one su morale dodatno da se edukuju kako bi mogle da primenjuju nove programe i način rada u informativnim redakcijama, budući da se danas od novinara očekuje da samostalno finalizuje medijski proizvod, za razliku od vremena od pre svega jedne decenije, kada je taj posao timski obavljalo više ljudi (snimatelj, montažer, novinar, lektor).

4.4.1. Osnovno i srednje obrazovanje novinarki

Ukoliko se ima u vidu kontekst patrijarhalnog, agrarnog društva kakvo je Srbija bila s početka 20. veka, kada je samo 17% devojčica išlo u osnovnu školu i kada je naspram 15% pismenih muškaraca bilo svega oko sedam odsto pismenih žena, kao i činjenica da se rodna ravnoteža u obrazovanju u tadašnjoj Jugoslaviji i Srbiji uspostavlja tek posle Drugog svetskog rata (Popović 2014: 125–126), jasno je da žene tek šezdesetih godina češće pojavljuju u novinarstvu, koje je do tada važilo za pretežno mušku profesiju. Za vreme Drugog svetskog rata i u prvim posleratnim godinama tekstove u novinama potpisuju aktivistkinje AFŽ-a (Stojaković 2012).

Iako je u Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata vladala komunistička ideologija, koja je propagirala jednakost svih slojeva društva, I. H. K. (1944), sećajući se prvih školskih dana pedesetih godina prošlog veka, govori o povlasticama koje su imala *gazdačka* deca, kao i da je to uticalo na to da i svoju decu kasnije vaspitava da se ne ističu kao najbolji da se ne bi izdvajali iz sredine kao *drugaciji*. Koliko je u to vreme bilo malo školovanih učitelja i učiteljica na selu, govori podatak da je decu podučavala sveštenikova žena, popadija.

A učiteljica je verovatno imala prebukiran razred, različito, tada se još jako pazilo ko je ko u selu, to se zna gazdačka deca. Tako da je ona mene

stavila negde u zadnju klupu. Nju je valjda već i mrzelo, imala je svoje šestoro-sedmoro dece, popadija bila. Kad je ona, mlada, mene otkrila, izvukla iz zadnje klupe i od onda sam ja opet bila nepoželjna dojučerašnjim favoritima. I to me je naučilo da ja mojoj deci nikad nisam tražila da budu najbolji, jer si odmah drugačiji. Tu svoju 'drugačijost' treba da neguješ, ali ne na način da povređuješ druge (I. H. K. 1944).

Ja se školovanja sećam kao najzahvalnijeg perioda u životu. Ja sam u školu išla kao na izlete, zato što tad nije bilo radija, nije bilo televizije, nije bilo ni knjiga kolko hoćeš. U školi je svega toga bilo (I. H. K. 1944).

Naše selo, recimo, ima školu koja je izgrađena čini mi se početkom XIX veka (mada se kao ustanova škola pominje još u XVIII veku), koju su pohađali i moj deda, i baka, i otac i mi. Dok sam bila dete, škola je imala svoju biblioteku, iz koje sam redovno uzimala knjige (V. L. 1954).

Deca čiji su roditelji bili angažovani u zemljoradničkim zadrugama pedesetih godina često su menjala osnovne škole jer se porodica selila u različita mesta u Vojvodini i Slavoniji, zavisno gde su, najčešće očevi, dobijali premeštaj.

Zbog čestih selidbi, zato što nemamo kuću... Tako da mi je početak đačkog doba bio težak, međutim tata nas je pripremao, sa sestrom zajedno da uvežbamo azbuku, skoro svako veče da pišemo slova ili brojeve... Krenula sam u četvrti razred kada su seljačke radne zadruge prestale sa radom. Tek sam kasnije shvatila zbog čega smo morali ponovo da se selimo (G. Š. T. 1944).

Nakon nekoliko godina provedenih u Slavoniji vraćamo se u Vojvodinu, doselili smo se u Bačku Topolu. Već sam krenula u obdanište i tamo smo živeli dok nisam završila prvi razred osnovne škole... Kasnije, u Novom Sadu, dok sam bila u osnovnoj školi, imala sam slične obraćune sa dečacima i to redovno kada su bili nasilni i maltertirali slabije (J. Z. 1952).

G. Š. T. pamti da je u periodu kada su zbog očevog posla živelii na sašu, do škole pešaćila nekoliko kilometara. Takođe zbog problema udaljenosti i putovanja I. H. K. (1944) nakon prvog razreda morala je da promeni srednju školu. Bez obzira na teškoće, hladnoću, blato, dugo pešačenje, uspomene na školske dane, koji kao sastavni deo detinjstva i mladosti asocijaju na sigurnost, bezbrižnost, toplinu, deo su lepih sećanja, što može da ukaže na činjenicu da se radi o idealizovanim i romansiranim sećanjima.

Tu smo ostali do sedmog razreda, a onda smo se preselili u Orom, centar sašarskog života... Naša porodica je živela u Novom Selu, tako da smo zajedno sa sestrom i drugim đacima pešačili tri kilometra do škole u Oromu, i zimi i leti. Za mene je to bilo posebno interesantno, barem kako sam ja to doživela (G. Š. T. 1948).

Ali ja sledeće godine nisam nastavila gimnaziju. Inače sam bila isto odlična taj prvi razred, ali se otvorila srednja ekonomski škola u Kuli, što je bilo za deset kilometara bliže. Pa sam ja to mogla nekoliko meseci biciklom, da ne pravim troška roditeljima. Pa sam ja prešla, ali opet od prvog razreda. Znači, unatraške sam išla... I bila sam đak putnik i to školovanje mi je bilo baš onako, baš se svega lepo sećam (I. H. K. 1944).

Prilikom odabira srednje škole, bilo je značajno očeve mišljenje, što može da ukaze na to da je važne odluke u porodici donosio otac, odnosno da je on imao moć odlučivanja.

Crtanje je bilo na prvom mestu, a i nastavnica likovnog Otilia Nad (Otilia, Nagy) me je hrabrla da se opredelim u tom pravcu. Čak se i zainteresovala za srednju školu primenjene umetnosti u Novom Sadu, međutim tata nije htio ni da čuje o tome, rekavši da od umetnosti ne može da se živi... Tata je prvo htio medicinu, međutim ja sam imala otpor prema krvi... Tako sam ja dospela u Tehničko-hemijsko-tehnološku školu, grana hemija u Subotici... (G. Š. T. 1948).

Porodicama sa više dece bilo je teško da svu iškoluju, što ukazuje na to da, ipak, nisu svi slojevi jugoslovenskog društva bili u jednakom položaju.

Na nas su gledali kao da smo iz drugog sveta, zato što je tata bio na rukovo-dećim mestima. Naročito u manjim sredinama, npr. u tom salašarskom svetu, ili dok je tata bio direktor, što je bio najviši položaj u njegovom životu, a posle je bio uglavnom agronom, međutim, i mi smo jako skromno živeli naspram njegovog položaja. Čak, kako sam napomenula, bilo je pitanje kako će naša porodica snositi troškove školovanja troje dece. A kada sam počela sa studijama, molila sam za stipendiju, jer je tata rekao: „Snađi se“ (G. Š. T. 1948).

Nakon studentskih demonstracija 1968. i nacionalističkih istupa u Srbiji i Hrvatskoj (Maspok, Hrvatsko proleće 1971), sa idejom decentralizacije i dovođenja u red poremećenog socijalnog mira i uklanjanja klasnih razlika, sprovodi se rekonstrukcija obrazovnog sistema poznata kao usmereno obrazovanje. Zakon o usmerenom obrazovanju donet je 1974. godine, početni koncept ostvarivan je od školske 1975/6. u Hrvatskoj i Vojvodini, a

postojao je dogovor da se u ostale republike i pokrajine uvedu najkasnije do 1979/80. Idejni tvorac koncepcije Stipe Šuvar najobuhvatnije je izneo i obrazložio svoju zamisao u knjizi „Škola i tvornica: u susret reformi odgoja i obrazovanja“ (1977). Osnovna ideja reforme bila je da se obezbedi funkcionalniji odnos između tipa stečenog obrazovanja i zapošljavanja. Dotadašnja prva dva razreda srednje škole reformisana su u „zajedničku osnovu“, koja je učenicima trebalo da obezbedi dovoljno početnih i opštih znanja da bi mogli da nastave dalje usavršavanje prema izboru zanimanja. Nakon druge godine, odnosno završene zajedničke osnove, učenici su se opredeljivali za obrazovni profil, odnosno struku (prema Baćević 2006: 112–113). Novinarke M. S. (1965) i M. F. (1968) pripadaju generacijama koje su pohađale deveti i deseti razred, a potom srednje usmereno obrazovanje.

Pripadam generaciji koja je pohađala tzv. „zajedničko srednje“. Imala sam priliku da se, među poslednjima, obrazujem u Šuvarevom srednjoškolskom eksperimentu. Išla sam u deveti i deseti razred... to je bilo zajedničko srednje. Posle toga sam odabrala pedagoški smer, koji je u to vreme bio neka vrsta modifikovane gimnazije (M. S. 1965).

E onda sam otišla deveti i deseti, ja sam ta Šuvarova generacija, to smo nešto po difoltu mi iz „Žarka Zrenjanina“ išli u medicinsku. Obnavljali smo zapravo celu osnovnu školu i ni ne sećam da sam išta pametno naučila i onda smo morali da se opredelimо šta čemo posle te dve godine usmerenog. I ja sam opet, tako nekako, po inerciji otišla u Jovinu gimnaziju, matematički smer jer je trinaestoro nas iz osnovne škole otišlo tamo (M. F. 1968).

Pripadam generaciji koju je zakačila ona čuvena Šuvareva reforma o usmerenom obrazovanju. U zeničkoj Gimnaziji je bilo dosta smerova, od programera i matematičara preko saobraćajaca, do prevodilačkog i kulturološko-prosvetnog smera koji sam ja pohađala. Srednje škole se, inače, sećam onako kao kroz maglu. Nisam je baš volela, a ni često posećivala (smeh). Planovi za bežanje sa časova su se stalno razradivali (B. D. 1970).

Zajedničko za pet intervjuisanih novinarki jeste to da one već u školskim danima pokazuju sklonost ka pisanju i počinju da sarađuju sa nekim nedeljnicima i omladinskim magazinima.

Profesori su nas i onda usmerili tako da sam ja uglavnom učestvovala na tim takmičenjima iz literature. Književnik, novinar i urednik 7Napa (tadašnjeg nedeljnika, danas Hét Nap), Zoltan Devavari (Zoltán, Dévavári), vo-

dio je to u ono vreme jako uspešno tako da sam se polako orijentisala ka tome a crtanje je ostalo malo u senci (G. Š. T. 1948).

Naime, za naš školski list Naša reč napisala sam tekst gde sam detaljno obrazložila razloge protesta, opisala kako se nastavnica ponaša i sve to na duhovit način, pomalo ironično. Tema je bila: zašto mi imamo problem sa nastavnicom istorije?... Uglavnom, mi smo uspeli sa tim protestom, izgurali smo naše zahteve i Miladinka je morala da promeni ponašanje (J. Z. 1952).

Pokazalo se da imam dara za kratku priču i poeziju i profesor Milan Uzelac je insistirao da se u tom pravcu razvijam. U tom periodu sam zapravo i počela da objavljujem (M. S. 1965).

U omladinskom časopisu sam počela da pišem u srednjoj školi, mislim negde u trećem razredu. Pisala sam i za srednjoškolski časopis (J. Č. G. 1981).

Od osmog razreda sam počela da sarađujem sa časopisom za mlade Tinerecea (T. S. 1983).

Radijska novinarka I. S. prvo iskustvo pred mikrofonom stekla je još u osnovnoj školi.

Milan Srđić, moj drug, počeo je honorarno da radi u Radio Bačkoj, neku tinejdžersku muzičku emisiju. A Radio Bačka je u Baču, dvadesetak kilometara od Bačke Palanke. *Mi smo tada bili osmi razred i vodio je i mene* (I. S. 1977).

4.4.2. Formalno i neformalno obrazovanje za novinarku profesiju

U obrazovnom procesu devojaka bila je vrlo značajna, gotovo presudna, spremnost porodice da podstiče njihovo školovanje na fakultetima. Svedočenje M. S. (1965) ukazuje na to da je za školovanje devojaka u njenoj široj porodici bila značajna kolonizacija iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu.

I ta okolnost, da su iz krša i siromaštva doselili u Vojvodinu, za ženski deo porodice bio je veliki podsticaj i šansa. I sve smo se obrazovale, i starije sestre od stričeva koje su bile deset i petnaest godina starije od mene. Sve smo podsticane da se obrazujemo, da budemo odlične učenice. To je bilo veoma važno (M. S. 1965).

Bez obzira na to što su se bavili zemljoradnjom i što sami nisu izučili visoke škole, roditelji su školovanje i obrazovanje dece postavljali kao prioritet.

Bili smo dobri učenici i možda su zbog toga naši roditelji imali stav da se treba školovati... Za učenje je, u stvari, uvek bilo vremena, i tokom školske godine obaveze na njivi i u bašti su bile na drugom mestu. Roditelji su nam, kada je trebalo odlučiti o profesiji, ostavljali potpunu slobodu u izboru zanimanja, bolje reći, nisu ni imali pravi savet za nas, i ja sam odabrala književnost (V. L. 1954).

Devojke su podsticane da studiraju, ali to su, kako je to već rečeno, uglavnom bili društveni ili lingvistički smerovi na Filozofskom i Filološkom fakultetu, za koje se smatralo da su primerenije ženama, što potvrđuju i primjeri novinarki koje su studirale književnost, filozofiju, srpski jezik, nemачki, mađarski i rusinski jezik. Raspodela po fakultetima/profesijama imala je izrazito rodnu dimenziju: prirodne i tehničke discipline studiralo je do 35% žena, društvene i humanističke 60% (Popović 2014: 126).

Bilo je više devojaka – kružio je tada vic da cure dolaze na Filološki da bi se bolje udale, sa diplomom (V. L. 1954).

Iako se studije novinarstva u Jugoslaviji otvaraju krajem šezdesetih godina u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu (Đurić 1997), prve novinarke obuhvaćene istraživanjem upisuju žurnalistiku tek krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina (J. Z. 1989. godine na zagrebačkom Fakultetu političkih znanosti i B. D. 1991. na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu a od 1993. u Beogradu).

Budući da su, kada je reč o obrazovnoj strukturi zaposlenih, u medijima najveći broj činili oni sa završenom srednjom školom (Popović 1985), a u skladu sa obrazovnom politikom socijalističkog društva gde se fakultet podrazumevao kao nastavak školovanja, i medijske kuće prepoznaju potrebu visokog obrazovanja zaposlenih te ih tih šezdesetih godina podstiću da završe fakultet. O tome govori i novinarka rusinskog nedeljnika *Ruske slovo* I. H. K. (1944), koja u novinarstvo ulazi tako što ta rusinska novinska izdavačka kuća preuzima dug stipendije zemljoradničke zadruge koja je obezbeđivala sredstva za srednju školu.

I onda su ljudi iz Ruskog slova, koji su jako uticali i opredelili me da se bavim time s čime se celog života bavim i nije mi žao, govorili pa šta tu ti je Filozofski fakultet, tebe literatura interesuje nek se ekonomijom bavi onaj ko ima smisla za zaradivanje [...] I tako sam ja ostala u Ruskom Slovu i završila fakultet mogu da kažem baš u redovnom roku vanredno (I. H. K. 1944).

Sedamdesetih godina ne presudan, ali važan uslov za ulazak u novinarsku profesiju bio je završen fakultet, o čemu svedoči i novinarka Z. R., koja u to vreme počinje da radi u omladinskoj redakciji *Radija Novi Sad*. U tadašnjoj redakciji svi su imali fakultetsku diplomu, međutim bili su malobrojni oni koji su završili novinarstvo.

Dakle, ja sam '72. u januaru diplomirala. Uslov je bio da niko ne može bez diplome da se zaposli i moj urednik je sačekao da diplomiram i donešem radnu knjižicu. I to je redakcija u kojoj smo svi bili diplomirani. Naravno, samo je jedan kolega završio Fakultet političkih nauka u Beogradu, kasnije još jedan, a svi ostali smo bili sa književnosti, sociologije i ostalih društvenih nauka (Z. R. 1949).

Školovanje kolega i koleginica koji su radili na *Radiju Novi Sad* sedamdesetih godina stipendirala je ta medijska kuća, tako da je, kada je počelo emitovanje televizijskog programa, već postojao visokoobrazovani kadar.

Još dok je Televizija bila u osnivanju, ranih sedamdesetih, mnoge moje radijske kolege bile su stipendisti te kuće. Ja nisam i među poslednjima iz te generacije sam prešla na TV (Z. R. 1948).

Završivši Filološki fakultet, V. L. počinje da radi kao korektorka, a potom kao lektorka u *Privrednom pregledu*, međutim shvata da je obrazovana više nego što je taj posao zahtevaо i počinje da se bavi novinarstvom.

*Ubrzo sam, međutim, postala nezadovoljna tim poslom, uvidevši da je za njega dovoljno srednjoškolsko znanje, prosto osnovna pismenost, pa sam tako uskoro pokušavala i da pišem, saradivala sam sa nekim medijima, i nakon nekoliko godina 1981. i u *Privrednom pregledu* počela raditi kao novinar (V. L. 1954).*

*Tokom rada u *Privrednom pregledu* trudila sam se da se što više edukujem u sferi koju pratim, ali sam imala prostora i za ličnu edukaciju. Usput sam se zainteresovala za transakcionu analizu i završila osnovno obrazovanje za TA savetnika analitičara (V. L. 1954).*

Za razliku od prethodno navedenih novinarki, Ž. S. i G. Š. T. su počele da rade pred kraj studija i nikad nisu ni diplomirale.

Moram priznati da sam imala ozbiljnu dilemu jer sam bila pri kraju studija, udata i imala sam već jednu crku... Time neću da kažem da je to nespojivo i da je nemoguće, ali ispostavilo se da ja to nisam uradila, zbog čega mi je

unatrag uvek bilo žao, ali moram priznati i da su ipak to bila druga vremena (Ž. S. 1953).

Ja sam od '72. bila zvanično u radnom odnosu a i redovan student... Apsolvirala sam posle osmog semestra, međutim nisam stigla do diplomskog. I dandanas razmišljala zašto da to ostane nezavršeno, bez obzira što bi imalo samo moralnu vrednost, i samo za mene značilo puno (G. Š. T. 1948).

U novinarskoj profesiji tada je više vrednovana svakodnevna novinarska praksa nego visoko medijsko obrazovanje, o čemu svedoči Ž. S.

I inače u našoj profesiji, u tim godinama, preovlađivao je stav da više vredi, sada je, naravno, vrlo uslovno sve ovo što govorim, četiri godine prakse, rada i iskustva u profesiji nego da učiš nešto na nekoj visokoj školi. I ja sam tada donela odluku da je to prilika koju ne bih želela da propustim i primljena sam kao pripravnik u Borbu, ali nužalost nikad nisam zbog toga diplomirala (Ž. S. 1953).

Podatak da su, u nedostatku visokoobrazovanih novinara, medijske kuće kao vid neformalnog obrazovanja organizovale novinarske škole (Popović 1985), ilustruje i priča G. Š. T. o obuci mladih novinara u *Magyar Szó-u*.

Ja sam počela raditi u zlatno doba Magyar Szó-a kada je bio Geza Vukovič (Géza, Vukovics) glavni urednik, a Jožef Serenčeš (József, Szerencsés) zamenik glavnog urednika. Oni su organizovali novinarske škole za mlade novinare (G. Š. T. 1948).

Ta praktična obuka umnogome je olakšala naš rad, naročito što se tiče novinarskih žanrova, gradacije raznih tekstova od vesti, informacije, crtice, komentara, feljtona, kao i stila, jezika, čak i pravopisa. Bilo nam je čast da možemo biti polaznici novinarske škole, što je naša redakcija redovno organizovala tokom više godina. Time je na neki način bila premošćena praznina između potreba novina i mađarske katedre, jer uprkos pokušajima, nije otvoren odsek za žurnalistiku. Ja sam novinarsku školu završila 1972. godine. Skripte Novinarske škole Novinarskog saveza Mađarske što smo dobijali ja sam dala povezati u tri toma. Ponekad ih prelistam i danas (G. Š. T. 1948).

Novinarke ističu koliko je za profesionalni napredak važan mentorski rad iskusnih urednika sa mlađim kolegama.

Urednik je tada bio Slobodan Arežina, za mene jedan od najprofesionalnijih urednika. On je bio poput kapetana broda, koji vodiu određenom smeru, a vaše je da odradite taj mornarski posao koji treba (V. L. 1954).

Pa dovoljno je ako kažem da sam imala privilegiju da radim u listu kojem je Staša Marinković bio glavni urednik, onda je mislim sve jasno... Naravno, u početnim danima imala sam urednika koji je bio zbilja sjajan urednik koji me je ganjao do bola, šarao tekstove pa sam ih prekucavala ponovo, ali mislim da je i to bila srećna okolnost što sam mogla sve to da iskoristim (Ž. S. 1953).

U početku mi je novinarski posao izgledao prestrašno, a onda sam, zahvaljujući kolegama i samo kolegama, jer ja nikada novinarsku školu učila nisam, naučila kako se radi i kako se biva dobar novinar – znači ne samo nazvati nekog, postaviti nekoliko pitanja i napraviti vest, nego smisliti temu, naći problem, sagledati ga sa svih strana, u početku je bilo teško, ali s godinama čovek ili zavoli ili odustane, a ako zavoli, onda više nije teško (L. O. 1973).

Inače u ono vreme to je bila stalna praksa da sa početnicima na dogadaje idu stariji novinari. Upućivali su nas bez obzira što smo prethodno prošli te pripravnice kurseve, bili angažovani na raznim rubrikama i upoznali celu tehnologiju izlaženja lista (G. Š. T. 1948).

Ljerka Draženović je takođe u to vreme radila u Yutel-u, i Zaharije Trnavčević. Ja sam mnogo vremena trošila gledajući kako oni montiraju svoje priloge. Znači, to mi je bilo učenje. *Nisam imala mogućnost da idem na teren sa iskusnim kolegama, za to nije bilo ni vremena, ni mogućnosti. Učilo se kroz rad, u hodu.* Za mene je posmatranje procesa montaže bilo ključno – šta od onog materijala koji se donese s terena na kraju dobiješ. Kako „pakuješ“ to što imаш da kažeš (M. S. 1965).

Tada je 202 još uvek imala reputaciju važne „škole novinarstva“ i bila je dosta slušana (B. D. 1970).

Krajem osamdesetih godina diploma nije bila odlučujući faktor za ulazak u novinarsku profesiju, ali su ipak urednici nove, mlade novinare i novinarke tražili među studentima najčešće Filozofskog fakulteta, kao što je i slučaj s M. S., koja je studirala filozofiju u Beogradu (Milinkov 2015).

Na sreću sam, tragajući za prostorom za sebe u Beogradu, na četvrtoj godini dobila priliku da uđem u redakciju NIN-a. Pokojni Ljuba Stojić, koji je bio jedan od urednika, tih godina je formirao istraživački centar u okviru NIN-a i mi smo tamo radili različita mala istraživanja na aktuelne društvene teme. Istraživački tim se popunjavao tako što je Ljuba s vremenom na vreme dolazio na Filozofski fakultet i tragao za mladim ljudima koji bi želeli da rade (M. S. 1965).

Još kao srednjoškolka M. F. je počela da radi na televiziji, koja joj je kasnije od '87. stipendirala studije srpskog jezika na Filozofskom fakultetu, na kojem je diplomirala u maju '93. Prema njenim rečima, urednici su podsticали да se završi fakultet, ali to nije bio preduslov za zaposlenje.

I za taj moj diplomski, trudili su se profesori da ima neke veze sa televizijom, pa je bio „Konektori među najavama TV „Dnevnika“ ratnih devedesetih“... I mene niko od ljudi s televizije nije vukao za rukav da završim fakultet, da studiram. Dali su mi tu neku stipendiju, kao, ti budi naš stipendista, ali realno oni bi mene zaposlili, da je ostalo posle mira i svega, tu u televiziji... I ja sam taj fakultet završila, a potpuno je bilo nebitno šta završavam... Mama mi se već razbolela dok sam bila na fakultetu. Umrla je vrlo brzo i onda mi je to valjda ostalo da ispunim njenu poslednju želju (M. F. 1968).

Političke promene krajem osamdesetih, nacionalistička ideologija i ratovi na teritoriji bivše Jugoslavije početkom devedesetih, dovode do devastacije svih sfera društva, što se oseti u i obrazovnom sistemu (Milinkov 2015). „Neformalno obrazovanje se posmatra kao logičan odgovor na izrazito nepovoljne društvene okolnosti u kojima tradicionalni sistem formalnog obrazovanja ne može da zadovolji novonastale obrazovne potrebe i pomogne prilagođavanju na promene“ (Veselić, Popović 2008: 331). Značajne promene dešavaju se u medijskoj sferi jer tehnološki napredak i digitalizacija dovode do drugačijeg načina prezentovanja medijskog sadržaja, što pretežno teorijsko obrazovanje na studijama novinarstva nije moglo u potpunosti da isprati.

Mislim da sam imala pet-šest predmeta koji su bili usko stručni, a ovo sve ostalo su bili politikološki predmeti. A i na tim stručnim predmetima malo šta se radilo praktično. Opšte siromaštvo u zemlji ogledalo se i na fakultetu. Ni smo imali nikakvu opremu da bismo praktično radili vežbe iz stručnih predmeta. Nismo radili ni radijske, ni televizijske priloge, pisali smo samo tekstove. Snalazili smo se svako na svoj način kako ćemo doći do neke redakcije. Ja sam sa dvoje mojih kolega otišla na Radio202 (B. D. 1970).

Kao suprotnost nacionalističkoj i ratnoj propagandi medija koji su podržavali vladajući režim, devedesetih godina osnivaju se privatni mediji čiji rad se finansira sredstvima dobijenim projektnim konkursanjem kod stranih donatora koji su opredeljivali fondove za razvoj demokratije u Srbiji. U ovim medijima angažovani su uglavnom mladi ljudi bez obzira na njihov

obrazovni status i profesionalno iskustvo. Nedostatak formalnog medijskog obrazovanja nadoknađuje se kursevima u novinarskim školama, na kojima su kao predavači angažovani novinarke i novinari sa višegodišnjim profesionalnim iskustvom.

Pogotovo što smo mi među polaznicima imali najveći broj onih mladih ljudi koji su završili druge fakultete, ne novinarstvo. Dakle istoriju, književnost, koji su se već negde muvali po medijima i koji su imali potrebu da steknu nešto i od znanja i od tog zanata. I oni su zapravo najviše i dobili, oni su najviše i napredovali u tom periodu kada smo najviše radili (M. S. 1965).

I onda sam videla neki oglas na Otvorenom univerzitetu novinarska škola koji je vodio Slobodan Budakov. On je nekad bio direktor RTV-a [...] Uglavnom, završila sam tu novinarsku školu i onda me Budakov pitao da li bih radila negde (B. D. S. 1973).

Međutim, dok sam radila u tom butiku, bilo mi je dosadno, pošto sam završila fakultet, i htela sam još negde da idem, još nešto da učim... I upisala sam Novosadsku novinarsku školu, oni su to zvali Specijalističkim studijama iz novinarstva. Ja to, ovako, realnije zovem kurs... Uporedo sa tim mojim studijama koje su obuhvatale i pisano i elektronsko novinarstvo i koje su trajale godinu dana, Novosadska novinarska škola je imala još jednu studijsku grupu koja se bavila samo televizijskim novinarstvom i to dve godine (I. S. 1977).

U Novosadskoj novinarskoj školi¹⁵ (NNŠ postoji od 1996. a kao nevladina organizacija deluje od 1998. godine), budući da su projekte finansirali strani donatori (između ostalih Danmarks Medie-og Journalisthojskole, Konrad Adenauer Stiftung, Fridrich Ebert Stiftung i dr.), obuke za novinare su bile besplatne. Novinarka I. S. (1977) kaže da je snimanje televizijskih reportaža bila privilegija kakvu imaju samo pojedini novinari.

To su Danci finansirali. U Novosadskoj novinarskoj školi okupili su petoro nas. Ti drugi ljudi su već radili u medijima... Tako da smo mi imali to zadovoljstvo i tu privilegiju da radimo lepe i skupe stvari kao novinari koji su na zalasku karijere ili oni novinari koji se baš dobro ostvare u svom poslu, ili, pak, oni novinari koji imaju neka dobra leđa i u koje veruju neki ljudi koji su na pozicijama (I. S. 1977).

---

15 Opširnije o Novosadskoj novinarskoj školi u Tbl. 6: Novosadska novinarska škola: istorijat, struktura, program u Prilozima 7.2.

Sem obuka za novinarski posao (osnovni program je trajao godinu a specijalističke televizijske studije dve godine) u Novosadskoj novinarskoj školi mogli su se pohađati i programi za medijske trenere. Ta vrsta neformalnog obrazovanja joj je, prema rečima M. S., omogućila sticanje znanja i veština bitnih za novinarstvo ali i za oblast rodne ravnopravnosti.

Hvala Dubravki Valić što me je u jednom trenutku pozvala i omogućila mi da budem u grupi medijskih trenera Novosadske novinarske škole koja je pohađala trenerski program Danske škole novinarstva. Taj specijalistički program zainista je veoma doprineo mom novinarskom obrazovanju, a s druge strane, omogućio mi je znanje i veštine koje sam kasnije koristila i u oblasti rodne ravnopravnosti... Danska škola novinarstva je nekoliko godina, kroz program njihove vlade, ne samo podržavala nas da se obrazujemo i radimo kao treneri nego je podržavala dodatno obrazovanje novinara kroz osnovne i specijalističke studije. Imali smo, u tom periodu, projekte koji su bili namenjeni redakcijama. Tako smo obišli celu Vojvodinu (M. S. 1965).

Krajem 20. veka primetno je povećanje broja devojaka koje studiraju novinarstvo, ali i dalje je prisutna rodna dimenzija raspodele po fakultetima/profesijama, pogotovo kada je reč o profesorskom kadru.

Čini mi se da su dominirali muškarci. Sećam se samo nekoliko profesorica: Emine Kečo, Jelenke Voćkić, i još dve kojima se ne sećam imena. Jedna je predavala engleski, a druga fizičko vaspitanje. Čini mi se da smo i među asistentima imali više muškaraca. U to vreme su se novinarstvom više bavili muškarci (B. D. 1970).

Iako je prethodno diplomirala na beogradskom Fakultetu muzičke umetnosti, J. Z. 1989. godine upisuje Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, jer su se zbog posla njenog supruga tada nalazili u tom gradu.

Svi smo mi dugo već radili u medijima godinama, pozavršavali neke druge fakultete i došli da „overimo“ i novinarstvo... Naučila sam mnogo novih stvari, dobar deo toga se odnosio na stavove o vrlo „vrućim temama“, aktualnim političkim zivanjima, o čemu smo često raspravljali s profesorima. To je bio početak devedesetih, bura je bila na vidiku, profesori su otvarali teme u kontekstu etike, morala ali su ukazivali i na činjenice sa kojima se retko ko od kolega novinara sreo u praksi (J. Z. 1952).

Među studentima je bila ravnoteža, gotovo podjednak broj momaka i devojaka kao i u našoj „veteranskoj“ grupi. Među profesorima bar 80% od onih koji su našoj grupi predavali bili su muškarci, ali su zato neke od profesorki

bile posebno zanimljive ličnosti. Meni je posebno imponovalo što je većina njih bila leve orijentacije (J. Z. 1952).

Posle 2000. novinarstvo postaje jedan od studijskih programa gde su devojke u većini. Primera radi, prema evidenciji studentske službe od 25.9.2015. godine, od 70 studenata upisanih na prvu godinu Žurnalistike na novosadskom Filozofskom fakultetu, 48 su devojke. Na drugu godinu (podaci od 12.11.2015) upisano je 74 studenata, od čega je 50 devojaka, a od 65 studenata upisanih na treću godinu studija 53 su devojke.

Sad ne znam kakvo je brojčano stanje bilo stvarno, ali čini mi se da je bilo više devojaka. Pa, u stvari, u našoj ekipi sada ljudi sa kojima sam ostala dobra to je nas dvadesetak, recimo grupa, ali tu smo onako fifty-fifty. I svi su u novinarstvu i dalje, što je bitna stvar. Ali mislim stvarno, sad po sećanju onako iz amfiteatra da je bilo više žena, da (N. K. 1985).

Pa bilo nas je podjednako, možda malo više devojaka pošto nas je bilo malo. U početku nas je bilo nekih tridesetak jer je to bio privatni fakultet. Bilo nas je raznovrsnih, ja sam recimo '83. godište, ali je bilo i '80. ne znam '74, '75. koji su recimo već istaknuti novinari, ali su došli da bi imali diplomu (T. S. 1983).

Nakon što se povukla iz dnevnog novinarstva, Z. R. (1948) nekoliko godina predavala je na novosadskom Filozofskom fakultetu na Odseku za medejske studije, osnovanom 2004. godine. Predavačko iskustvo pokazalo je jasnu polarizaciju između studenata koji bi želeli da se bave profesionalnim novinarstvom i onih koji žele da budu medejske zvezde.

Bila sam predavač tri godine i imala sjajne mlade saradnike. Studentska populacija je bila polarizovana na one koji su tačno znali zašto su se opredelili za te studije i šta se od njih očekuje i na one koji su došli da bi bili „voditelji u rijalitijima“, „slikali se“, „postali poznati“. Svoju nepismenost, ne samo pravopisnu, jedna studentkinja je obrazložila opaskom: „Pa, valjda svuda ima lektor“ (Z. R. 1949).

Sećam se kad smo analizirali rad medija, da su devojke bile aktivnije, ali sam imala utisak da su momci više informisani, dok devojke hrabrije ulaze u teme. Jedan mladić, prozvan zbog neaktivnosti na času, objasnio je da se „ne javlja zato što se stidi“. U raspravi o tome ispostavilo se da se stidi – svojih koleginica (Z. R. 1948).

Reforma visokoškolskog obrazovnog sistema pa i studija novinarstva počinje nakon društveno-političkih promena 2000. godine. Nov način studi-

ranja, poznat kao *Bolonjski proces*, pokazuje tendenciju uravnotežavanja teorijskih i novinarsko-medijskih predmeta (Veljanovski 2013: 357).

Kao najznačajnije momente studija novinarstva N. K. (1985) i T. S. (1983) izdvajaju praktičan rad u različitim novinarskim oblastima.

Zanimljivi ljudi su nam predavali. Najviše sam volela njihova predavanja iz života. Na primer, kada nam Mita Boarov priča svoje događaje ili Jan Briza, njih dvojicu smo naročito voleli svi da slušamo. Em što su imali zanimljiv način priče, em što su to priče same po sebi koje imaju neku težinu... Onda druga stvar, sećam se praktičnih stvari sa kojima smo se prvi put sretali, a koje su nam bile isto jako zanimljive. Od tog radijskog novinarstva preko televizijskog, gde prvi put dobijes kameru pa nešto montiraš, pa nešto radiš, pa ti neko vrati kaže nije dobro ono moraš potpuno da ga prepraviš (N. K. 1985).

Mi smo, što mi je veoma drago, više pažnje posvetili praktičnom delu. Imali smo izuzetne profesore i naglasila bih, recimo, profesora Dan Ciurel, koji je predavao tehničko uređivanje. Mi smo radili danonoćno, taj Quark, toliko su nas cedili sa tim, interzvju kako mora da se uradi, koje su karakteristike, najbitnije osobine, kako treba slika da se uređuje, znači, naslov, nadnaslov, zaista, zaista su nas cedili (T. S. 1983).

Koliko je profesionalno iskustvo koje prenose priznate novinarke i novinari sa višegodišnjim stažom važno za mlađe generacije, može potvrditi i sećanje T.S. o predavanjima iskusnih rumunskih novinara jer se te lekcije nisu mogle naučiti iz knjiga.

Mogla bih da naglasim profesora Ion Davida, koji je bio inače dugogodišnji urednik novina Renașterea iz Temišvara i jako dobar novinar, onda novinarka Mariana Černikova, koja je izuzetna i ima tu dosta zvučnih imena koji su zaista u Rumuniji veoma poznate ličnosti. *Srećna sam što sam imala to iskustvo da ih upoznam i da upoznam drugu kulturu i da usavršim svoj rumunski jezik, jer ako ne poznaješ dovoljno dobro jezik, nikad ne možeš biti dovoljno dobar novinar pogotovo ako je reč o pisanim novinarstvu gde se vidi i primeti svaka greška, je l' tako?* (T. S. 1983)

Za razliku od devedesetih, kada fakultetska diploma nije bila presudna pri zapošljavanju novinarki i novinara, u prvoj dekadi 21. veka, visoko obrazovanje postaje formalan uslov za zasnivanje radnog odnosa, bar kad je reč o javnim medijskim servisima. Iskustvo N. K. (1985), koja nakon završenog fakultet počinje da radi na *Radio-televiziji Vojvodine*, pokazuje da su u

odnosu na starije kolege u redakciji zahvaljujući studijama novinarstva bili u prednosti kad je reč o profesionalnim standardima.

Sećam se kada smo došli kako su nas „prihvatali“ i imali smo velikih problema da radimo na onaj način kako smo učili na fakultetu [...] I to je sve trajalo neko vreme dok se nisu pojavili ljudi iz BBC-ja koji su došli da drže seminare, edukaciju novinarima RTV-a. Ispostavilo se da smo na tim seminarima upravo mi znali već sve to što su oni pričali i da smo bili prilično aktivni. I da su se ljudi oduševili i pitali nas odakle smo došli (N. K. 1985).

Poput svoje koleginice I. H. K. (1944), koja je u novinarstvo šezdesetih godina ušla tako što su joj školsku stipendiju obezbedile rusinske novine *Ruske slovo*, četiri decenije kasnije i T. S. (1983) zahvaljujući novinama *Liberatea*, koje izdaje Nacionalni savet rumunske nacionalne manjine, prvo završava studije novinarstva, a potom počinje da radi kao novinarka.

Ranije nisam razmišljala o tome, nikakvu ideju nisam imala da mogu biti novinar. I imajući u vidu da sam imala i stipendiju i siguran posao posle završetka fakulteta, odlučila sam da prihvatom. Dobila sam i dom u Temišvaru, nisam platila školovanje i naravno sve mi je to nekako bilo izazov, prihvati la sam i ne kajem se, naravno (T. S. 1983).

Koliko je celoživotno učenje i usavršavanje novih tehnologija neophodno za profesionalni rad u novinarstvu, pokazuje i činjenica da su u momentu kada dolazi do digitalizacije načina distribucije ali i proizvodnje medijskog sadržaja, novinarke koje su karijeru počele sedamdesetih i osamdesetih godina, kada se u potpunosti radilo analogno, uz pomoć radijskih i televizijskih traka, morale da savladaju nove tehnologije kako bi mogle kvalitetno da obavljaju novinarske zadatke.

To se sve prelamalo, slog je, kad sam počela da radim, bio još olovni. Znači slova su se na tabli slagala, pa kad se prospe, a ovi već čekaju da se štampa, jao! Pa onda olovni, vruć takozvani slogan, isto redovi, pa redovi, ako jedan izvadiš – sve pomeriš. Grešaka kolko voliš, je li, a to odmah deluje da si neozbiljan, da je aljkavo, kod čitalaca, i tako to. Mi smo fotografije nosili u Forum da nam se klišei rade pa onda donosili (I. H. K. 1944).

Da, ja sam zakačila taj period kada se još kucalo na mašinama i analognu eru u proizvodnji televizijskih sadržaja. Zapravo sam prve novinarske tekstove kucala na mašini, a prve priloge proizvodila na Beti i čak na Super VHS-u. To je bilo pre elektronskih kamera i digitalne montaže na kompjuterima.

Takođe, diktafoni su bili sa onim velikim kasetama, sećam se i onih glomaznih portabl kasetofona sa odvojenim mikrofonima. Rad na tim mašinama je dosta ograničavao u odnosu na danas, ali je istovremeno držao fokusiranim tvoje misli i ideje... Kad kucaš na mašini, ti nisi imao mogućnost da tu rečenicu vrtiš kao što danas možeš da vrtiš na sto načina na kompjuteru, nego si morao već u glavi da je dobro smisliš, dakle da poslažeš sve misli i da ih tim redosledom zapravo kucaš (B. D. 1970).

Recimo, tamo sam prvi put počela da radim na računaru. Počela je da se uvodi nova tehnika, ali sam zatekla trake i sve je bilo mnogo sporije nego danas. U radu si morao biti mnogo više posvećen. Ja se sećam u NIN-u, na primer, kako je bilo teško doći do telefona pojedinih ljudi koje želiš da kontaktiraš ili da do njih stigneš. I praktično su se ti novinarski „tefteri“ u kojima su bili telefoni važnih ljudi čuvali kao najveća dragocenost (M. S. 1965).

Radila sam sa super montažerima, sa fenomenalnim snimateljima. Nije ih ništa ni mrzelo. Imala sam ja tu raznih gluposti, kad sad pomislim... Raznorazne ludorije sam smišljala. Oni su to nekako hteli i ja sam se stvarno igrala. I pravi mi je užitak bio a taj momenat dobijanja para nije mi bio od presudne važnosti, kažem. Moji mama i tata nisu imali uopšte puno, ali su imali pristojno (M. F. 1968).

Bio je malo taj tehnološki problem kako sad to da radijski uradim kad ja sve vidim slikom, međutim bila je dobra ekipa i mogla sam da radim ono što vidim, da prenesem. Trebalo mi je malo da naučim. Duško Radulović je bio urednik tog malog biroa u Beogradu, samo što sam ja sve vreme samouko nekako učila. Znači, slušala sam kako ti drugi rade (M. F. 1968).

Zaista nije bilo lako da odmah savladam novu tehniku rada, uz nove kompjuterske audio-programe. Mada mi ni direktna uključenja nisu bila ništa lakša. Bilo je prilično traumatično (V. L. 1954).

Motivaciju za učenje i usavršavanje novinarke su pronalazile u profesiji koja ih je ispunjavala, koja je sve do devedesetih godina bila ugledna i dobro plaćena.

Dakle, sve do polovine devedesetih meni je novinarski posao donosio satisfakciju i svakodnevno učenje. Stalno sam se obogaćivala. Svaki dan sam bila bolja nego juče. I to je ono što me gonilo da se novinarstvom bavim. I s druge strane, kada sam ušla u novinarstvo, to je bila profesija koja je imala ugled i bila je pristojno plaćena. To nije bez značaja. Moji honorari u NIN-u, kao novinarke saradnice, bili su u rangu plate moje mame u tom trenutku. A ja sam još

uvek bila studentkinja. I prelazak na višu stepenicu je podrazumevao ozbiljniji prihod (M. S. 1965).

Dok je obavljala funkciju direktorke radijskog programa, J. Z. je zagovarala stalno usavršavanje, što je podrazumevalo pohađanje seminara, kurseva, studijske posete.

Dakle, pošto sam nakon 2000. bila direktorka programa 021, radila na rukovodećoj poziciji ali i svoje novinarske poslove, često sam išla na razne seminare i kurseve (doživotna edukacija!) u organizaciji raznih donatora i to na razne teme. Počev od ljudskih prava, i čitavog korpusa tema iz te oblasti, načina komunikacije do načina poslovanja komercijalne radio-stanice... Kad god bih došla sa nekog seminara, prvo bih napisala detaljan izveštaj i predložila plan na koji način da sprovedemo određene promene (J. Z. 1952).

Bez obzira na to što pripada generaciji koja se tokom studija školovala za rad u digitalnoj tehnologiji i kojoj su bliski elektronski mediji, prelaskom u balkansku redakciju televizije *Al Jazeera* u Sarajevu i N. K. je morala da savlada nove načine produkovanja medijskog sadržaja i montaže

Tu su specifični programi za njuz, znači za redakcije informativnog programa... Sve zavisi od tebe jer ti radiš bukvalno sve, od vesti koju napišeš do slike koju sam izmontiraš i postaviš preko potpisa, grafike koju treba da praviš, mape, sve praviš sam. Ja to ovde nisam radila na taj način i samim tim mi je bilo kao da na drugom nekom jeziku koji ne poznajem treba sad nešto da napišem, tako sam se osećala... Al' sam ja bila u fazonu: „Hoću, daj mi, nema veze, baci me odmah u vatru samo da sad moram nešto da se snađem.“ I stvarno, uspela sam da napravim (N. K. 1985).

Novinarka L.O., koja je iskusila rad i u štampi i na radiju i na televiziji, takođe smatra da je dodatna edukacija vrlo bitna za kvalitetan rad u novinarskoj profesiji.

Za novinare je jako važno da stalno uče i usavršavaju se, mora da se uči, nije dovoljno naučiti samo zanat, nije dovoljno samo pratiti kodeks i poštovati pravila novinarskog posla, važni su seminari i projekti na kojima se uče važne stvari, važno je učenje od starijih kolega, kako doći do informacije, obuka za montažu, obuka za snimanje, dikcija – sve je to važno i sve se to mora raditi, nikada ne možete reći da ste sve naučili, najstrašnije je završiti fakultet i reći ja sad sve znam (L. O. 1973).

Profesionalno iskustvo svih 16 novinarki pokazuje da je za kvalitetan novinarski rad neophodno celoživotno učenje i usavršavanje, pogotovo kada se ima u vidu činjenica da su tehničke i tehnološke promene najizraženije upravo u medijskoj sferi.

Empirijski podaci pokazuju da su različiti seminari i kursevi koje su u vidu neformalnog obrazovanja novinarke pohađale, u zavisnosti od ličnog afiniteta, oblasti kojom se bave ali i specifičnosti medija u kom rade. Vidovi neformalnog obrazovanja mogu se klasifikovati na specijalističke novinarske kurseve (Novosadska novinarska škola, novinarska škola na Novosadskom otvorenom univerzitetu, škola *Magyar szó-a*), obuke digitalne montaže i medijskog izveštavanja (na primer, BBC seminari), različiti seminare na temu medijske etike i ljudskih prava u organizaciji civilnih udruženja. Svega tri novinarke navode da su pohađale seminare na temu rodne ravноправnosti ili pominju učešće u aktivnostima Ženskih studija (polaznice ili saradnice). Zaključujem da formalno visoko obrazovanje predstavlja osnovno polazište za bavljenje novinarskom profesijom, da je za stepen razvoja profesionalnog identiteta vrlo važno konstantno neformalno obrazovanje, kao i da edukacija na temu rodne ravноправnosti značajno utiče na nivo ostvarenosti rodne novinarske kulture.

4.5. Profesionalni rad novinarki

Kada je reč o početku bavljenja novinarstvom, jedna sagovornica (I. H. K. (1944)) novinarsku karijeru započela je šezdesetih godina prošlog veka, njih pet (Ž. S. (1953), Z. R. (1949), V. Š. (1948), J. Z. (1952) i G. Š. T. (1948)) sedamdesetih, tri osamdesetih (V. L. (1954), M. S. (1965) i M. F. (1968)), dve devedesetih (B. D. S. (1973) i B. D. (1970)), dok su pet pripadnice mlađe generacije koje su počele posle 2000. godine (L. O. (1973), I. S. (1977), J. Č. G. (1981), T. S. (1983) i N. K. (1985)).

Za razliku od kompozitorki, muzičarki i profesorki univerziteta (Kostadinović 2014; Klem-Aksentijević 2016; Sedlarević 2016), čija je profesionalna karijera uslovljena i prati nivoe formalnog obrazovanja (niža, srednja muzička škola, umetnička akademija ili osnovne studije, magistratura, doktorat), kod novinarskog posla se ne može konstatovati ta vrsta uslovjenosti obrazovnog procesa i rada u struci. Bitno je napomenuti da su samo tri

sagovornice završile studije novinarstva, odnosno školovale se za zanimanje kojim se bave, dok su ostale studirale ili diplomirale na nekim drugim društvenim smerovima, uglavnom na Filozofskom ili Filološkom fakultetu u Novom Sadu ili Beogradu (književnost, filozofija, nemački jezik, mađarski jezik, teorija muzike). Pri tome većina nije predavala u školi, što im je osnovno zanimanje (sem dve žene koje su kratko predavale), nego u novinarstvo ulaze sticajem različitih okolnosti, kao što je, na primer, uticaj vršnjaka, pa tako tri novinarke karijeru počinju u istoj radijskoj redakciji kao što su pre njih i pojedine kolege i koleginice sa studija. Druge, opet, u nedostatku posla za koji su se školovale, a iz potrebe sopstvenog društvenog angažovanja prvo prolaze novinarske kurseve, a potom počinju i da rade u medijima. Bitno je napomenuti da većina njih svoje prve tekstove piše još tokom osnovnog i srednjeg obrazovanja u školskim i omladinskim časopisima, međutim ipak se ne odlučuju da studiraju novinarstvo. Jedan od mogućih razloga jeste taj što u Vojvodini sve do 2004. godine nisu postojale studije žurnalistike, te su na raspolaganju bili Beograd, Sarajevo i Zagreb.

Empirijski podaci pokazuju da žene počinju da se bave novinarstvom u svojim dvadesetim, dok je među njima samo jedna počela vrlo mlada, u 16. godini. Novinarke koje su studirale žurnalistiku počinju da rade u medijima već na prvoj ili drugoj godini studija. Početak novinarskog rada priпадnica marijinských nacionalních zájedníc v Juhoslávii je s medijími, ktorí sú osnivači súvetí národných zájedníc (*Libertatea*, *Magyar Szó*, *Ruske slovo*, *Hlas ľudu*) alebo medijími, ktorí informujú v viacerých jazycoch národných zájedníc (*Multiradio*).

Karakteristično za novinarke koje su se zaposlike za vreme socijalističke Jugoslavije jeste to da nisu menjale medije i uglavnom su ostajale u redakcijama u kojima su počele karijeru, sem u slučaju triju novinarki koje su počele na *Radiju Novi Sad* sedamdesetih godina i nakon kraćeg vremena prešle u druge medije (*Televizija Novi Sad*, *Magyar Szó*, *Privredni pregled*). Samo jedna od 16 sagovornica potiče iz novinarske porodice: otac je bio novinar, a majka spikerka na radiju.

Čitavo porodično okruženje, ne samo iz detinjstva, ja sam se dosta rano udala sa 22 godine, moj muž je isto iz novinarske struke, dakle praktično svi ljudi oko mene bili su nekako vezani [...] Tu je bila i moja sestra, koja je na kraju, ipak, završila u profesiji koja ima veze sa novinarstvom. Mene je prosto sama ta pro-

fesija povukla. I negde '77. ja više i ne znam tačno, nekako stigla je informacija da dopisništvo Večernjih novosti traži, ili me je neko pozvao, više se i ne sećam (Ž. S. 1953).

Onda je neko iz Novog Sada rekao „da li bi ti prešla na Radio Novi Sad, treba im muzički saradnik... Tako je bilo, bez filozofiranja, testiranja, CV-ja itd. **U ono vreme je bilo više slobodnih radnih mesta nego što je bilo kandidata** [...] I ja sam tako počela da radim na Radiju Novi Sad. To je bila '77 godina (J. Z. 1952).

Mnogi iz moje generacije, sa studija, honorarno su radili u Radio Novom Sadu, pa sam im se pridružila, a i stanovala sam preko puta Radija. Počela sam u Gradskoj hronici. Prvi urednik mi je bio nenadmašan entuzijasta Pavle Janković Šole, prvi sektor – gradska preduzeće Čistoća. Očekivala sam, u najmanju ruku da pišem književnu kritiku. Umesto toga sam biflala brošure o „strukturi otpada i sekundarnih sirovina“, a urednik me je oštro opomenuo da se kaže – đubre (Z. R. 1949).

Što se tiče okruženja, postojao je dvostruki odnos. **Jedan od njih je onaj moje rođake koja mi je rekla da „svima kaže da sam spiker, sramota je da kaže da sam novinar“.** U širem okruženju se smatralo da je to ili moćnija profesija nego što jeste ili „posao u kojem radiš što ti drugi kažu“. Matoš ima termin „kruho boračka žrtva žurnalističkog pečalbarenja (Z. R. 1949).

Učestvovala sam i na nadmetanju „Zlatni mikrofon“ Omladinskog programa na mađarskom jeziku Radio Novog Sada. Urednik Imre Pap (Imre, Papp) pokrenuo je to takmičenje za mlade sredinom šezdesetih godina. Ja sam se prijavila sa pisanom reportažom. Za radio pisana reportaža ne znači puno ali, ipak, i moj sastav je bio zapažen, a kada sam počela sa studijama, bila sam pozvana u Mađarsku redakciju Radio Novog Sada i uglavnom sam sarađivala u omladinskom programu. **U tadašnje vreme smo dobijali pristojan honorar za naš rad poređivši s tim šta danas dobijaju mladi volonteri, novinari.** Čak je i nominalna vrednost početne, pripravničke plate bila veća u ono vreme naspram današnje (G. Š. T. 1948).

Znači, mama sedi i čita Dnevnik i kaže jao vidi ovde ima neka audicija za voditelje, novinare omladinske emisije „Vama“ [...] Pa kaže što ne probaš onako [...] **I prime nas dvadeset i dvoje-troje i negde su ostali bili dosta stariji već sa završenim fakultetima.** I kao joj super primili me, ali i dalje moja škola i sve ostalo. I tu je Crnjanin bio urednik i Plendža s akademije reditelj. I radilo se još na filmskim trakama (M. F. 1968).

Iako su početkom sedamdesetih prve godine u novinarstvu provele na radiju, tri novinarke: Z. R. (1949), V. Š. (1948) i G. Š. T. (1948) kasnije prelaze na televiziju i u štampane medije.

Shvativši odgovornost za, u eter izgovorene reči, u sebi sam rekla da je papir „marljiviji“ prema meni, ume da „iščeka“ dok pronadem pravi sinonim, da sastavim rečenicu [...] Tako sam se opredelila za pisani reč, za papir, za novine (G. Š. T. 1948).

Profesionalno mi je odgovarao radio i danas mi je blizak taj medij, ali je televizija bila izazov kojem nisam odolela. TV redakcija je u svakom smislu bila mлада, tek osnovana, pre toga je kratko vreme na Novosadskoj televiziji postojala samo Redakcija na mađarskom jeziku a prilozi za emisije na srpskom jeziku su se pravili u Beogradu. I u Redakciji na mađarskom jeziku su bile sve mlade kolege i naša saradnja je bila više nego profesionalna. Nije se tada ni primećivala ni osećala bilo kakva etnička, rodna, ni politička različitost (Z. R. 1949).

U Zenici je 1991. godine pokrenuta prva privatna televizija u BiH Zetel. To je bio skraćeni naziv od Zenička televizija, a dobila ga je po ugledu na skraćenicu Yutel, tadašnju Jugoslovensku televiziju. Novinarski kadar je biran na audiciji. Krenuli smo sa eksperimentalnim programom krajem godine, snimali smo neke najave, imali kratku obuku i, taman kad smo ozbiljno krenuli da radimo, počeo je rat. Onda smo, naravno, svi morali da izveštavamo o sumornoj svakodnevničkoj koja nam se sručila na glavu“ (B. D. 1970).

Znači, nisam bila novinarka koja je išla po terenu, nego su me odmah ubacili u studio jer im je falilo, mislim to je lokalna televizija koja na taj način funkcioniše, manje-više dovode ljudе sa ulice koji mogu da rade sve (N. K. 1985).

Početak profesionalnog rada novinarki pripadnica manjinskih nacionalnih zajednica u Vojvodini koje su obuhvaćene istraživanjem, u vezi je sa medijima čiji su osnivači saveti nacionalnih zajednica (*Libertatea, Magyar Szo, Ruske slovo, Hlas ljudu*) ili medijima koji izveštavaju na više jezika nacionalnih zajednica (*Multiradio*).

Onda mi se 2004. godine javio prijatelj koji mi je rekao da, ako želim, mogu da dođem u Multiradio, koji je bio drugi program Radija 021, treba im neko ko će prevoditi na rusinski jezik i neko ko će čitati vesti na rusinskom jeziku. Ja sam to prihvatile iako se time nikada nisam bavila, ali zvučalo mi je jako interesantno. Zaista nije bio težak posao, uzimali smo

agencijiske vesti, prevodili ih na rusinski i čitali ih u programu, i to ne samo na rusinskom (L. O. 1973).

Te 2000. godine organizuje se audicija za spikera na Televiziji Petrovac i pošto se, sticajem okolnosti, nije baš prijavilo dosta ljudi il možda ljudi koji su imali neki potencijal, tadašnja glavna i odgovorna urednica kaže da joj je nešto poznato moje prezime, a ja joj kažem da nešto piskaram već za omladinski časopis i za naš nedeljnik i kaže ona: „Pa, pa dobro i novinari nam fale.“ Kaže: „Ti bi odgovarala onda za novinara, ajde da dođeš da probaš.“ Pa rekoh: „Hajde“ (J. Č. G. 1981).

U slučaju T. S. (1983) Nacionalni savet rumunske nacionalne manjine je stipendirao studije novinarstva tako da ju je nakon završetak fakulteta čekao posao u nedeljniku *Libertatea*.

Kao i svaki početnik kada dođe u neku novu redakciju, naravno, bila sam i daktilograf, kucala sam šta god je trebalo, čitala sam strane, radila korekturu strana, prevodila [...] Pa sam se oprobala u uređivanju par brojeva Tinerece, radila sam tehničko uređivanje kada je ta moja koleginica odustala i prestala da radi, imenovana sam za koordinatora časopisa, tako da sam preuzeila i tu odgovornost (T. S. 1983).

Zajedničko za sve novinarke obuhvaćene istraživanjem jeste to da su nakon početničkih godina istrajavale da rade u medijima koji funkcionišu u skladu sa novinarskim i etičkim kodeksom i čiji se ugled na medijskoj sceni Srbije, odnosno Vojvodine, nije dovodio u pitanje. U socijalističkoj Jugoslaviji novinari i novinarke su smatrani društveno-političkim radnicima, međutim, svedočenja novinarki pokazuju da se i pored ideooloških pritisaka moglo istrajati u borbi za profesionalno izveštavanje.

Jeste, bilo je ideooloških pritisaka koji su se na našoj novinarskoj koži direktno prvo osetili za vreme zabrane predstave Srpskog narodnog pozorišta Golubnjača. Po partijskim i redakcijskim sastancima su usledile tzv. diferencijacije, osuđivanje predstave (i autora) kao „protivdržavne“, ali moram da podsetim u vezi sa tim davnim slučajem da je naš Kolegijum „izborio“ od tadašnjeg glavnog urednika (i da mu je to bilo zamereno!) da komentarom, kao zajedničkim stavom, ne podrži zabranu predstave, jer „to ne donosi dobro ni pozorištu ni politici“ (Z. R. 1949).

Od '74. do '88. bez obzira na sve poteškoće i bez obzira na to što je ko kome uradio, bilo je načina da se čovek izbori za svoju istinu, naravno, ako nije manipulisao neistinama. Ako je čovek bio dosledan, pametno koristio

argumente, imao je šansu – mada to nije bilo jednostavno – da primora sistem da dosledno funkcioniše i da primenjuje pravila (G. Š. T. 1948).

Ipak, G. Š. T. (1948) krajem sedamdesetih godina, zbog članka koji je partijsko rukovodstvo ocenilo kao nepodoban, iz novinarske redakcije biva prebačena u informativnu službu Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Vojvodine.

A ta kancelarija je bila u suterenu, videvši je, meni su suze krenule, prozor je gledao na dvorište, činilo mi se kao da sam u zatvoru. Verujte mi, nisu mi u redakciji zvanično rekli ni do danas, da sam zbog tog članka „izvadena“ iz novinarstva... Imenovana sam za stručno političkog saradnika za javno informisanje. To je bila poslednja ili početna – kako kome – leštvica. Za mene je bila i početna i zadnja, ostala sam u toj „fioci“ do jogurt revolucije (G. Š. T. 1948).

Glavni urednici redakcija dobijali su „instrukcije“, ali to je bilo jedan vid cenzure. Izvode iz medija su dobijali imenovane ličnosti kao i mi u Informativnoj službi (G. Š. T. 1948).

Početkom osamdesetih godina društvene promene prouzrokovane jačanjem nacionalizama reflektovale su se i na medijskoj sceni, budući da je svaka republika SFRJ imala svoj dnevni list, dok je jedino *Borba* bila savezna.

To je bio jedini savezni list u toj republičko-pokrajinskoj rasparčanosti koja se razvojem situacije u zemlji sve više odnosila i na suprotstavljenost stavova, sve veću isključivost prema drugim stavovima [...] Mislim na štampane dnevne listove, gde je situacija bila sledeća da je svaka republika imala svoje zvanične novine, ne znam Politika u Srbiji, Vjesnik u Hrvatskoj, Delo u Sloveniji i tako dalje. Pokrajine takođe, Dnevnik [...] Borba je zapravo bio jedini list gde ste vi na jednom mestu imali tu svu različitost stavova (Ž. S. 1953).

Već polovinom osamdesetih godina u Jugoslaviji se osete političke promene, na šta ukazuje i Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) iz 1986. godine.

Preko Informativne službe glavni urednici dobijaju na čitanje Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti. Što se mene tiče, mog pogleda na svet i naše okruženje, na neki način je bila, verujte sreća, to sam prvi put shvatila godinama kasnije, to što su na funkciji bili takvi ljudi koji su se velikim delom suprotstavili Miloševiću (G. Š. T. 1948).

Profesionalizam novinarki najviše se očitava devedesetih godina 20. veka, kada su retki bili mediji koji su se pobunili protiv ratne propagande i uticaja vlasti, kao i u prvoj dekadi 21. veka, kada medijskom scenom dominira politički i ekonomski uticaj, autocenzura, senzacionalizam i tabloidizacija (Medić, Milinkov, 2015). Raspadom bivše Jugoslavije devedesetih godina, novinarke napuštaju medije (*Televizija Novi Sad, Radio Novi Sad, Borba, NIN, Ruske slovo, Dnevnik, Privredni pregled*) koji potпадaju pod uticaj vladajućeg režima i, tražeći prostor za profesionalan rad, prelaze u redakcije tek osnovanih, privatnih medija (*Yutel, Naša borba, Danas, Radio slobodna Evropa, nedeljnik Nezavisni, Radio 021, nezavisna produkcija urbaNS*).

Nakon što je vladajući režim Slobodana Miloševića krajem 1994. godine preuzeo dnevni list *Borba*, u redakciji novoosnovane *Naše Borbe* među novinarima i novinarkama (da pomenem samo neka imena: Gordana Suša, Nadežda Gače, Slaviša Lekić, Gordana Logar, Miša Brkić, Duško Bogdanić, Zdravko Huber) našla se i Ž. S. „Vlada SRJ (Srbije i Crne Gore) 23. decembra 1994. uveče preuzela je kontrolu nad nezavisnim beogradskim dnevnikom *Borba* i smenila glavnog urednika. Ovaj potez beogradskih vlasti predstavlja još jednu represivnu meru protiv nekoliko preostalih nezavisnih medija“, navodi se u deklaraciji Evropske unije povodom dešavanja u *Borbi* (Boarov, Lakićević 2013: 243–244).

Kraj '94. Miloševićev režim bukvalno fizički upada, spopadava i zauzima Borbu. Velika većina ne pristaje na to, kada kažem velika većina, to ne mogu da kažem do poslednjeg čoveka. Osniva se Naša Borba, pristrasna sam, ali se usuđujem da se izgovaram, u istoriji štampe je to lako dokazivo, da će to biti najbolji list koji je izlazio u ovoj državi. Pa hajde onda da fokusiram sećanje na '96 –97. i ulične proteste kad je Naša Borba bila oaza normalnosti koju su i ljudi tako doživljavali (Ž. S. 1953).

U *Našu Borbu* prelazi i Z. R., koja na *Televiziji Novi Sad* ostaje do sredine devedesetih kada u toj medijskoj kući dolazi do devastacije novinarske profesije, a oni koji su se pobunili slati su na prinudne odmore.

Javni servis je postao Miloševićev servis, Novosadska televizija kao da je prednjaciila u tome [...] Jednog dana, bez bilo kakvog objašnjenja, nije emitovan Dnevnik iz novosadskog studija, a sutradan je počela da radi nova ekipa u kojoj nije bilo nikog od prethodnih urednika, od spikera su se regrutovali novinari [...] Sećam se da sam pisala o Šekspirovom Kralju Liru

izvedenom na Petrovaradinskoj tvrđavi. Urednik Dnevnika je odneo tekst glavnog uredniku, a ovaj direktoru na čitanje. Tekst mi se vratio sa porukom da „crno ne čitam“. Prvo „crno“ je bilo da ostareli kralj deli kraljevstvo i cepa mapu svoje zemlje. Bilo je još mnogo „crnog“. Odbila sam da pročitam tekst i montiram rubriku. Niko se nije uzbudio zbog toga. Počeli su prinudni odmori, za koje su kandidati saznavali tako što im je tog meseca uskraćena „markica“ za autobus. Mislim da me je od prinudnog odmora spasao status samohrane majke. Kada je u Novom Sadu najaavljeni tribina o Piscima u tranziciji sa učesnicima Duškom Kovačevićem, Filipom Davidom, Vujicom Rešinom Tucićem, Vladom Kopićlom, Ljiljanom Kaspar i drugim časnim imenima koji nisu pristali da čute ili govore u prilog vlasti – nije mi odobren odlazak na taj događaj. Sutradan sam donela odluku o odlasku sa Televizije i prešla sam u Našu Borbu (Z. R. 1949).

Iako se u svakodnevnom radu, pošto je pratila oblast menadžmenta i marketinga, nije sretala sa dnevnom politikom, V. L. ipak napušta redakciju *Privrednog pregleda* a potom postaje dopisnica lista *Danas* iz Subotice, slično kao i B. D., koja daje otkaz na *Radiju Beograd 202* kada i ta stanica postaje režimska.

Jedan kolega iz Privrednog pregleda mi se u to vreme požalio kako su ga na ulici zamalo pretukli jer je nešto javno rekao protiv Miloševića. Najstrašnije priče su stizale do Beograda sa ratišta, i postojala je takva crna propaganda kojoj je čini mi se podleglo više od 90 odsto ljudi [...] Ali, u Beogradu sam se svakako osećala sve lošije, i 97.godine odlučila sam da od redakcije tražim mesto dopisnika iz Subotice (V. L. 1954).

Važno mi je i imponuje mi što sam barem neko vreme boravila u redakciji medijske kuće koja i danas uspravno стоји kada su u pitanju profesionalni i etički uzusi i koja je građanski orientisana (B. D. 1970).

Na rukovodeća, razna šefovska mesta došli su najlošiji, ljudi koji su loše radili svoj posao, ali su zato bili, kako je to veliki glumac Ljuba Tadić rekao – „Srbi po zanimanju“ (J. Z. 1952).

Slali su me i kod glavne urednice radija na ribanje jer sam posle neke vesti pustila pesmu „Ala je lepo biti glup“, kao jasan i nedvosmislen komentar [...] Nije bilo osobe sa tog radija koja mi nije rekla: „Zašto to radiš? Vi diš li kakva vremena dolaze? Pa ostaćeš bez posla, bolje čuti i sedi, čuvaj posao“ [...] Odgovorila sam da idem jer ne mogu da čutim i, drugo, ne mogu da radim u korist nečega u šta apsolutno ne verujem (J. Z. 1952).

Novinarka M. S. (1965), koja je počela da radi osamdesetih kao studenčkinja, seća se da se sve u NIN-u promenilo dolaskom Slobodana Miloševića na vlast u Srbiji. Karijera u ovom nedeljniku završava se 1990. godine zato što se, kako kaže, borila za svoja prava.

E, onda je došao Milošević i čelo NIN-a je došao „njegov čovek“ Teodor Andelić... I onda se u redakciji, nekako, sve promenilo. Čitava garnitura novinara bila je „na ledu“. Ono što je bilo za to vreme karakteristično, oni nisu dobijali otkaze. Znači, Bogdan Tirnanić, Aleksandar Tijanić, oni nisu objavljuvani, ali su bili tu, u redakciji [...] Naravno, pisali su za druge. Objavljivali u medijima u Hrvatskoj, na primer. Viđali smo se svakodnevno, dobijali su i platu. Potpuno čudne okolnosti [...] Onda sam, u ljutnji, napravila plakat sa porukom „NIN je mrtav, živeo NIN!“ i zalepila na zid usred redakcije. To je bio moj kraj. Sutra je zabranjeno da uđem u prostorije redakcije i oko toga je nastala mala drama (M. S. 1965).

Nakon što joj je zabranjen ulazak u redakciju NIN-a, M.S. dobija poziv od novinara Gorana Milića da radi u Yutel-u, na koji početkom devedesetih sa Televizije Novi Sad prelazi i M. F.

A posle nekoliko dana zazvonio je telefon u mom studentskom stanu. Čula sam glas s druge strane: „Dobar dan, ovde Goran Milić, urednik Yutel-a. Ja sam čuo za vas. Da li biste vi radili kod nas u Yutel-u?“ Mislim, Goran Milić, televizija! Da li bih ja radila u Yutel-u? Prepala sam se, ali sam odgovorila da možda i bih. „Dobro, dodite onda u Sarajevo“ (M. S. 1965).

Znači, ja nisam otišla zbog rata i nije me niko oterao. Ja sam otišla sama zato što mislim da je apsolutno bio izazov raditi za jednu redakciju u kojoj su apsolutno svi bili profesionalci sa svih prostora Jugoslavije. Svi dvadeset godina stariji od mene. Znači, ne da sam grabila i učila, strašno (M. F. 1968).

Međutim, zbog rada u Yutel-u M. F. se suočavala sa prozivkama i pretnjama u rodnom gradu, Novom Sadu, ali je, kako kaže, bila odlučna da istraje u svom poslu.

Velike pritiske koje sam imala, napise po novinama da sam izdajica, ustaša velika, znači bilo je u Dnevniku baš moje ime i prezime. Mog tatu su maltretirali na poslu, znači, ovde prozivke idem ulicom „Ustaše, ustašija“. Onda je bilo „Kurvo ustaška“ veliki grafiti po garaži pored mog ulaza. Tako jedna neprijatna situacija, ali ne samo što nisam imala tad decu pa se nisam zato plašila,

nego nekako sam verovala da radim ispravno i nije me baš nešto zastrašilo, ali sam bila u tom periodu početkom devedesetih nekako jako usamljena (M. F. 1968).

Prozivke je M. F. doživljavala i dok je radila za *Radio slobodnu Evropu* za vreme NATO bombardovanja Srbije 1999. godine.

*Tu je bila velika dilema, na primer '99. Filip četiri godine sedi mi na krilu, ja izveštavam svaku noć za *Slobodnu Evropu*. Onda su rekli ona izveštava hladnim glasom, uopšte joj nije stalo, ne pogoda je što se bombarduje Srbija. Šta me ne pogada? Sedim malo dete na krilu, često smo čuli kako plače. Ja sam samo radila svoj posao i pokušala ljude da informišem šta se ovde dešava bez nekog urlanja (M. F. 1968).*

Ali imala sam neprijatnosti s policijom, mada je tu više reč o neprijetnosti, zbog praćenja aktivnosti Otporaša. Ja sam dosledno pisala o njihovim aktivnostima, te sam prisustvovala i jednoj sceni kada su ih sve pohapsili na ulici. Dežurni policajac nije bio nimalo ljubazan ni prema meni (V. L. 1954).

Pošto su napuštale medije koji su potpadali pod uticaj vladajućeg režima (SPS, JUL i SRS), a tražeći prostor za profesionalan rad, novinarke prelaze u redakcije tek osnovanih medija (prethodno pomenuta *Naša Borba*, odnosno, 1997. osnovani, novosadski *Radio 021* i produkcija *urbaNS*). Prema sećanju J. Z. i M. F., uslovi za osnivanje *Radija 021* stekli su se 1996. godine kada je opozicija pobedila na izborima u Novom Sadu.

Osnovna je ideja bila da se formiranjem radija stvore uslovi za funkcionisanje nezavisnog medija, koji bi zaista imao funkciju medija a to je kontrola rada svake vlasti, briga o javnom interesu. Projekat je pripreman pre dolaska demokrata i drugih opozicionih stranaka na vlast i postojala je saglasnost o nezavisnosti radija. Međutim, kada su '96. demokrate i ostale opozicione stranke postale – pozicione, brzo su pokazale jasne tendencije da žele ipak kontrolu nad radijem (J. Z. 1952).

Međutim, odmah su, nekako, krenuli problemi, kao ne može ta muzika Kebrina, tvrda je a i twoje neke izjave su tvrdje. Al sad ne može baš ni toliko para. Ja sam zahtevala da svi ti ljudi budu plaćeni noseći se onim iz '84. da sam bila plaćena za sve što sam radila [...] Trinaest dana sam bila urednik, to mi stoji u CV-ju. I onda je četrdesetak nas otišlo s tog radija (M. F. 1968).

Nezavisna produkcija *urbaNS* osnovana je uz pomoć sredstava dobijenih konkurisanjem kod stranih donatora.

Naravno, u ono vreme je bilo raznoraznih donacija [...] I tako je nastao urbaNS, gde smo zapravo Kebra i ja pola-pola vlasnici. Organizovali smo tribine, dovodili razne goste, sve što nije moglo na normalnim kanalima da se čuje mi smo to pravili u tom nekom prostoru Kulturnog centra. Znači to je '97. Okuplja se jedna ekipa ljudi koja je definitivno falila ovom gradu (M. F. 1968).

Pred kraj devedesetih sam, kao i svi već, bila na ivici iscrpljenosti od pokušaja da se sruši Milošević – tih lupanja u šerpe, promrzlih nogu u šetnjama gradom, dobijanja pendrecima po leđima i na kraju tog bombardovanja... Tako da sam u tom nekom procepu gde ču, šta ču, dobila predlog iz Novog Sada od prijatelja da dođem u urbaNS. Priključila sam im se baš u trenutku kada su radili kampanju „Glasno“, pred septembarske izbore i tu su mi se otvorile neke mogućnosti koje sam prizeljkivala mnogo godina ranije, pre svega da se bavim dokumentarnim formama [...] Nije bilo nikakvih ograničenja ni bilo kakvih pritisaka sa strane. I-mali smo sreću da su i te donacije koje smo dobijali od međunarodnih organizacija podupirale vrednosti za koje smo se mi kao medijski profesionalci, ali i kao ljudi zalagali (B. D. 1970).

Budući da uticaj na uređivačku politiku rusinskega nedeljnike *Ruske slovo* vrši Jugoslovenska levica (JUL), jedna od vladajućih stranaka tokom devedesetih godina, I. H. K. prelazi u vojvođanski dnevni list *Dnevnik*. Međutim, i tamo počinju pritisci vlasti, stoga deo zaposlenih stupa u štrajk.

To je bilo strašno, Ruske slovo je potpalo pod uticaj Jugoslovenske levice. To je raslojavanje po političkoj liniji. To je u Dnevniku ono diferenciranje. To je zaplašivanje ljudi. Ali i danas mi nije jasno kako se tako lako može ljudima manipulisati? [...] Recimo, mi smo krenuli u štrajk. Šta god bilo, u nekim stvarima ja se nisam slagala sa štrajkom, ali u osnovi je to da nam se dozvoli da uređujemo po našem, a ne da nam pošalju iz Beograda urednika čoveka koji je autsajder u novinarstvu, ali je bio uz tadašnju vlast (I. H. K. 1944).

Ali su se među štrajkače infiltrirali oni neki heroji s vukovarskog ratišta, to je već počelo i uglavnom ljudi su, za pare koje nisu pare, jer četiri marke dobiješ na kraju, odustajali od štrajka. I na kraju je, sad ču da slazem, nas nekoliko ostalo [...] Meni kolega, žena mu bila zaposlena i imala je dobra primanja u bolnici, čerke mu slikale ikone to se tad prodavalо za sto maraka, a moje su u pubertetu, treba za svaki izlazak pet maraka, ti imaš četiri koma sedamdeset platу, i onda je on rekao: „Znaš, pa ja ču potpisati da nisam u štrajku, od nečeg moram da živim.“ Ja ga gledam. Ja ne moram?! Ali on ima problem sa sobom. Ja nisam mogla zbog menе (I. H. K. 1944).

Tek nakon smene Slobodana Miloševića, 5. oktobra 2000. godine, prema sećanju J. Z., kolege novinari i novinarke koji su pristajali da čute i rade kao režimski, počinju da govore o tom periodu.

Neku satisfakciju ako se to uopšte tako može nazvati sam imala nakon smene vlasti oktobra 2000. i to kada sam sretala te ljude, moje kolege koji su ostali da rade sve vreme, odnosno da čuvaju svoja radna mesta. Svi su se, bez razlike prvo žalili na uslove u kojima rade, na sve torture i maltretiranja kroz koja su prošli od strane podobnog rukovodstva na čelu sa glavnom urednicom Dušankom Radmilović [...] Dušanka, strah i trepet, velika poklonica Miloševića, nikada nije lustrirana (J. Z. 1952).

Iskustvo novinarki potvrđuje da ni nakon demokratskih promena i pada režima Slobodana Miloševića 2000. godine, nije uspostavljena potpuna sloboda medija, te pojedine među njima, zbog uticaja vlasti na uređivački koncept, napuštaju redakcije u kojima su radile više od deset godina (*Dnevnik, Radio 021*) ili prelaze u medije koji im nude bolje uslove za profesionalni rad (*Al Jazeera, RTV*).

Moj tadašnji glavni urednik Mihal Ramač me je ubedivao da predem u Dnevnik. Najpre sam to odbijala, ali sam ipak na kraju otišla u martu 2001. i ostala do aprila 2013. godine, kada su se desile nove promene u Dnevniku, za koje nisam imala stomak. Nisam dobila otkaz, rekla sam da idem zato što to više nisu novine već partijski bilten (B. D. S 1973).

Ja sam radila izveštaj sa mitinga naprednjaka od kojeg su oni očekivali da bude repriza „jogurt revolucije“. Napisala sam tekst, prenela ključne poruke, opisala atmosferu, ljude koji su došli autobusima, avion koji nam je stalno u brišućem letu preletao tik iznad glava. Na naslovnoj strani Dnevnika na moj tekst nalepljen je naslov „Vojvodina rekla ne separatizmu“, tako nešto. Bila sam u šoku, pitala sam v. d. glavnog urednika o čemu se radi, kakve to veze ima s mojim tekstrom i još koješta. Samo je čutao, čutali su i ostali koji su se tu zatekli. Tad sam izašla iz Dnevnika i rekla da se tu više ne vraćam (B. D. S. 1973).

Takođe zbog nepoštovanja osnovnog postulata novinarstva – nezavisnosti od uticaja političkih i ekonomskih moćnika, 2008. godine sa *Radija 021* odlazi i urednica J. Z. (1952). Prema njenim rečima, osnovni povod za ostavku je insistiranje direktora da se sa radijskog sajta ukloni informacija koja nije odgovarala jednoj političkoj partiji, što je bio samo nastavak kooperativnosti sa političarima koja ranije nije bila svojstvena tom mediju, koji je bio simbol nezavisnog radija u Novom Sadu.

Lokalni stranački „baja“, dobar drug direktora, samo naredi svojim partijskim poslušnicima u javnom preduzećima da radiju uplate novce na račun reklame ili nekog drugog posla [...] Od onoga kada je 021 bio nezavisan do transformacije koja kreće tako što marketing diktira novinarima šta da rade jer je sada trend „samoodrživost“ pa do padanja u zagrljaj i ruke političke stranke. Tu nema više priče o novinarstvu, o radiju (J. Z. 1952).

Navedeni primeri pokazuju veliku hrabrost novinarki budući da ni po cenu gubitka posla u kriznim vremenima nisu pristajale na kršenje etičkog i profesionalnog kodeksa pogotovo što se radi o majkama (Ž. S. 1948, I. H. K. 1944, B. D. S. 1973, M. F. 1968, J. Z. 1952) ili o samohranim majkama (Z. R. 1949).

U literaturi se navodi da profesionalni identitet ne potiče iz određene medijske grupe već iz novinarske zajednice i njenog razumevanja profesionalnih uloga, funkcija i vrednosti (prema Torkkola, Ruoho 2011). Na osnovu navedenih primera koji ukazuju na istrajnost u poštovanju novinarskog kodeksa i zalaganju za javni interes, zaključujem da je kod novinarki vrlo izražen profesionalni identitet, te da većina njih ni u slučaju ugrožavanja osnovne životne egzistencije ne odustaje od bavljenja novinarstvom. Bez obzira na to što su se formalno obrazovale za druga zanimanja, sedam žena je radni staž provelo u novinarstvu i u penziju otišlo iz novinarskih redakcija, sedam i dalje radi, dok se dve više ne bave dnevnim novinarstvom, ali su i dalje u direktnoj vezi s novinarstvom, bilo da povremeno pišu i drže radionice bilo da su angažovane na studijama novinarstva.

4.5.1. Medijska slika žene

Bez obzira na veći broj žena u novinarstvu u medijima, u njima je i dalje prisutna rodna neravnopravnost, što se ogleda i u problematičnom načinu predstavljanja žena u medijskim sadržajima (Milivojević 2004, GMMP 2005, 2010 i 2015).

Za razliku od prvih godina nakon Drugog svetskog, kada je zvaničan političko-ideološki diskurs u Jugoslaviji o promeni položaja žene u društvu bio sastavni deo medijskih sadržaja (doprinos AFŽ-a), već polovinom pedesetih godina, kao posledica promene političkog stava da ravnopravnost nije više tema jer je dostignuta, ali i uticaja zapadne potrošačke kulture, menja se

i medijska slika. Umesto radnice, zadružarke, udarnice, aktivistkinje, građanke, kao poželjne uloge postavljaju se supruga, majka, domaćica, negovaljica i vaspitačica, a objektivizacija žene postaje dominantna diskursna strategija medija (prema Milinkov 2014: 187, 188).

Novinarke obuhvaćene istraživanjem saglasne su u stavu da je reprezentacija žene u medijima problematična, te da je ona slika opšte tabloidizacije društva kao i neprofesionalnosti pojedinih urednika.

Slika žene je katastrofalna u medijima. Žena u medijima je ili seks objekat ili je žrtva nasilja ili neka pačenica na ivici egzistencije. Ti nemaš u medijima mnogo naučnica, spisateljica, mislećih žena. Nemaš ni priča koje problematizuju važne teme i tiču se žena izvan ovog dominantnog diskursa u kojem caruju tabloidne zvezde, pevaljke i starlete po rijalitijima na televizijama ili na naslovnim stranama tabloida koje same žele da se eksponiraju i guraju u taj medijski kontekst. Ali to je slika opšte spektakularizacije kulture i društva kojoj prisustvujemo (B. D. 1970).

U reklamama su žene plave sa naglašenim atributima, mislim da se žena u medijima prikazuje loše – u reklamama i u tabloidima, ako je uradila neku estetsku operaciju ili ako se razvodi od svog muža (L. O. 1973).

Ali to je u toj opštoj estradizaciji i u tabloidizaciji kad se danna u nekoliko novina pojavljuje izvesna, ja ne znam šta je to, Stanija [...] Tu se vidi neko podsvesno stavljanje žena u nivo tih sponzora [...] Ali je to očigledno svesno urađeno na jednoj vrsti mizoginije ili nečeg tako. Ako čovek vidi ko su i na šta lice ti glavni urednici Kurira i Informera, dobro su žene još i prošle, kako su mogle (V. Š. 1948).

Novinarke su saglasne da je jedan od značajnih segmenata poboljšanja položaja žene u društvu promena medijske slike, međutim primetno je da je rodna ravnopravnost važna ali ne i primarna u njihovom profesionalnom radu.

Pre „Boja“ radila sami dokumentarac „Meškarke“. Sećam se da me je jedan novinar u intervjuu pitao da li se ciljano bavim ženama u dokumentarcima. Ne to je tako došlo slučajno (B. D. 1970).

Novinarka B. D. dodaje da je dokumentarac „Meškarke“, čija su tema samouke žene koje sviraju harmonike preko sto godina stare, svojevrsna oda optimizmu.

Žene koje preko dana obavljaju najteže poslove vodeći domaćinstva jedva čekaju da uveče dođe osam sati, da sednu i uzmu harmonike u ruke i da zapevaju. I one su zapravo srećne što mogu barem taj mali delić svog života da budu vesele. Mi smo svi depresivni, namračeni, slabo se smejemo, vlada sveopšta kuknjava, iako mnogo lepše i lagodnije živimo od njih. I onda vam te žene koje rade najteže fizičke poslove, jedna od njih čak radi nadnicu, vrate veru u život, razoružaju vas svojom pričom (B. D. 1970).

Kada je reč o položaju žene u Srbiji i medijskoj reprezentaciji, novinarke koje su učestvovali u istraživanju smatraju da je žena višestruko opterećena u društvu i da se nalazi u neravnopravnijem položaju u odnosu na muškarce, te da medijsku sliku žena karakteriše objektivizacija, tabloidizacija i senzacionalistički pristup. Sagovornice se generalno zalažu za bolji položaj žena, međutim, pojedine novinarke taj proces ne doživljavaju na ličnom nivou u smislu zalaganja za promenu sopstvenog položaja i u profesionalnom i u porodičnom smislu, već kao deo reforme čitavog društva. Takođe, promena medijske slike shvata se kao deo opšte, neophodne promene kvaliteta medijskog izveštavanja, a ne kao partikularan segment posvećen isključivo rodnoj senzibilizaciji medija.

4.5.2. Nagrade i priznanja¹⁶

Rašković (2013) istražuje proces dodelje godišnjeg priznanja za razvoj rodne ravnopravnosti u Vojvodini i zaključuje da je uspostavljanjem institucionalizovanog priznanja za ovu vrstu delatnosti učinjen značajan pomak u shvatanju rodne ravnopravnosti, ali da laureatkinje i dalje nisu vidljive, jer se ovakav vid priznanja ne promoviše dovoljno u javnosti. Priznanje za doprinos u oblasti ravnopravnosti polova i emancipaciji žena ustanovila je Vlada AP Vojvodine i u periodu od 2003. do 2012. godine dodeljeno je 11 individualnih i osam grupnih priznanja (prema Rašković 2013: 32, 33). Međutim, među pojedinkama koje su dobile priznanje za rodnu ravnopravnost ne nalazi se nijedna novinarka, dok je među organizacijama i institucijama samo jedna novinarka (M. S.), koja priznanje nije dobila za svoj novinarski

¹⁶ Podaci o nagradama nalaze se u dvema tabelama: Tbl. 6: Nagrade i priznanja za profesionalni rad novinarkama u Vojvodini: (1944–1985) i Tbl. 7a: Novinarke: osnovni podaci o nagradama i priznanjima za profesionalni rad u Prilozima 7.2.

rad već kao koordinatorka kancelarije za rodnu ravnopravnost opštine Kikinda.

Podatak da novinarke ne dobijaju nagrade za ravnopravnost polova objašnjava činjenica da u redakcijama nema takve podele poslova, ne postoji poseban sektor niti posebna rubrika koja se bavi emancipacijom žena, već je ta tema prepuštena uredničkoj ili novinarskoj inicijativi. Podatak da nijedna od nagrada novinarskih udruženja nije predviđena za doprinos rodnoj ravnopravnosti ukazuje na nedovoljno razvijenu društvenu svest o potrebi rodno osetljivog izveštavanja.

Priznanje i nagrađivanje jedan je od važnih postupaka kojima se pokazuje u kolikoj meri šira društvena zajednica brine o dostignućima koje pojedinke i pojedinci u društvu ostvaruju u nekoj oblasti tokom određenog vremenskog perioda. Žene su do kraja 20. i početka 21. veka bile skoro potpuno isključene ili su im nagrade vrlo retko dodeljivane. Navedeno potvrđuje podatak da je nagrada za najveće doprinose u novinarstvu, književnosti i komponovanju muzike, Pulicerova nagrada, dodeljena ženama u samo 27% slučajeva i to u periodu od 1991. do danas (prema Rašković 2013: 2, 11). Nijedne žene nema među 60 dobitnika nagrada za oblast novinarstva koje su dodeljivane u Jugoslaviji u periodu od 1965. do 1990. godine (prema Bjelica 1992: 513–514). U navedenom periodu najuticajnije i najveće su bile nagrade za životno delo „Moša Pijade“, „Svetozar Marković“ i Nagrada „Dimitrije Davidović“.

Udruženje novinara Srbije (UNS) od 1951. do 2008. godine dodelilo je 611 nagrada, a među laureatima koji su nagrađeni po dva ili više puta nema nijedne žene (Nedeljković 2009: 448). Doduše, iako se imena novinarki (na primer: Gordana Suša, Vojislava Vignjević, Radmila Dubljević, Dada Vujsinović, Svetlana Lukić, Spomenka Deretić i dr.) mogu pronaći na spisku različitih nagrada koje su dodeljene tokom devedesetih godina i nakon 2000, i dalje su muškarci znatno brojniji među nagrađenima (isto: 449–467).

Empirijski podaci pokazuju da je devet od 16 intervjuisanih novinarki iz Vojvodine dobilo neku vrstu priznanja ili nagrade za dostignuća u poslu kojim se bavi. Dve novinarke su doatile samo jednu nagradu, dok je osam nagrađeno dva ili više puta. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da je samo jedna novinarka, J. Z. (1952), nagrađena sedamdesetih (dve nagrade na takmičenju *JRT* u Ohridu) i osamdesetih godina (Oktobarska nagrada No-

vog Sada), dok su sve ostale nagrade i priznanja dobine u periodu od 2005. do 2014. godine, što potvrđuje prethodno navedene podatke da je do devedesetih godina retko koja žena nagrađena za novinarski rad, te da su dobijene nagrade u korelaciji sa povećanjem broja žena u profesiji.

Podaci pokazuju da su novinarke iz Vojvodine dobine pet nagrada na nacionalnom nivou, međutim uglavnom su to priznanja koja dodeljuju državne ustanove (Kancelarija za evropske integracije) ili udruženja (Stalna konferencija gradova i opština). Nijedna od 16 novinarki nije dobila neku od najvećih i najpriznatijih novinarskih nagrada u Srbiji, kao što su na primer „Dušan Bogavac“, koju dodeljuje Nezavisno udruženje novinara Srbije za etiku i hrabrost i Nagrada „Jug Grizelj“ za najveća dostignuća u istraživačkom novinarstvu. Među laureatima navedenih nagrada nalaze se i pojedine novinarke (Brankica Stanković, Bojana Lekić, Svetlana Lukić, Tamara Skrozza, Olja Bećković), koje, međutim, sve rade u redakcijama najuticajnijih nacionalnih medija. Danica Vučenić jedina je dobitnica Nagrade „Jug Grizelj“ koja je radila u jednom vojvođanskom mediju (RTV), ali je i ona emisiju „Jedan na jedan“ vodila iz beogradskog studija. Stoga zaključujem da je novinarkama koje rade na teritoriji Vojvodine dvostruko teže da budu prepoznatljive široj javnosti i nagrađene za svoj profesionalni rad. Prvu prepreku predstavlja činjenica da su žene i da se suočavaju sa horizontalnom i vertikalnom segregacijom u profesiji, a druga je da žive i rade na periferiji najvažnijih društvenih dešavanja.

Sa druge strane, bitno je pomenuti da se najveći broj nagrada (10) koje su intervjuisane novinarke dobine dodeljuje na nivou Pokrajine te da su četiri dodelila vojvođanska novinarska udruženja (NDNV i DNV), zatim pokrajinski mediji (RTV i *Dnevnik*), novinarska škola (NNŠ) i Savet slovačke nacionalne manjine. Navedene nagrade predstavljaju najveća priznanja za novinare na teritoriji Vojvodine. Nagrade na međunarodnom nivou su festivalskog karaktera (radijske i televizijske reportaže, dokumentarni filmovi), dok su dve nagrade dodeljene od strane međunarodnih institucija (OEBS, OSCE) za ukupan doprinos toleranciji i demokratiji.

Podaci pokazuju da se uglavnom radi o novčanim nagradama, ali i da visina sredstava nije konstantna već varira u zavisnosti od toga koliki iznos udruženja ili medijske organizacije mogu u datom momentu da obezbede. Godišnja nagrada koju dodeljuje Nezavisno društvo novinara Vojvodine

iznosi oko 300 evra u dinarskoj protivvrednosti. Nagrada za najboljeg mlađog novinara/novinarku Novosadske novinarske škole je u visini od 100 do 500 evra, zavisno od podrške Grada Novog Sada i stranih donatora. Sličan je iznos, od 200 do 500 evra, i drugih dobijenih nagrada, dok su najveća novčana sredstva od oko 1.300 evra dodeljena za nagradu za najbolji scenario za dokumentarni film koju dodeljuje zagrebačka televizija *Klasik TV*. Pojedine nagrade za koje novinarke kažu da su počastovane što su ih dobile i nisu novčane već se radi o diplomama ili plaketa (na primer OEBS-ova nagrada „Ličnost godine“). Nijedna novinarka ne komentariše iznos novčane nagrade, a sve se slažu da je to priznanje za prethodna postignuća ali i podsticaj da nastave dalje.

Najviše me obraduje kada me neke kolege pozovu i kažu da im se svidela neka reportaža koju su baš malopre slušali [...] A kada dobiješ nagradu od nekog ko te uopšte ne poznaje, onda to mnogo znači [...] Ja sam za poslednjih godinu i po dana dobila pet nagrada. U radijskom novinarstvu to je ipak šok (I. S.1977).

Važan je to stimulans, daju ti vетar u leđa i pokazatelj su da je neko primetio to što si uradio. Na kraju krajeva, važne su i kao reference u biografiji, jer, nažalost, otvaraju mogućnost za neki naredni posao, možda i da dobiješ neke novce. Bavim se dokumentarnim reportažama i filmovima, to je vrhunac televizijskog umeća, a ovde je to svedeno na neki patos i otprilike oni u javnim servisima taj DOP vide kao penzionerski dom ili kazneno odeljenje (B. D. 1970).

Pa nekako, prosto da mi je smešno. Pa ja to radim najbolje što mogu u tom trenutku, a najgore što uvek posle vidim da sam mogla drugačije i da sam mogla bolje i jao što sam ovo ovako? Ako se to nekome još i sviđa, onda mi je to podsticaj, e sad ču još i više (I. H. K. 1944).

Kada je 2010. godine ustanovljena Godišnja nagrada Nezavisnog društva novinara Vojvodine (NDNV), prve dobitnice bile su žene, Ž. S. i B. D, a dve godine kasnije i novinarka N. K. Tri laureatkinje navode da im je vrlo važno to priznanje jer dolazi od kolega iz strukovnog udruženja.

Ono što je važno to je da je nagrada od kolega, nagrada za „doprinos demokratizaciji“, koja je zbilja potpuno iznenadenje, bila je to povodom jubileja Nezavisnog društva novinara Vojvodine i upravo zbog te geneze u kojim sam medijima radila to mi baš znači, bez obzira na neke

druge gubitke na drugim planovima ili uskraćenosti, nije mi ničeg žao (Ž. S. 1953).

Ne znam da li me je više iznenadila ili imponovala nagrada mog novinarskog udruženja, s obzirom na to da su moje kolege iz NDNV upravo deo one manjine među novinarima koji su ostali dosledni profesiji (B. D. S. 1973).

Prema rezultatima istraživanja koje su u Americi 2012. godine sprovele profesorke novinarstva Jong Volc (Yong Volz) i Francis Li (Lee Francis), sve žene dobitnice morale su da imaju mnogo veći pristup različitim resursima u odnosu na muškarce, na primer, da odrastaju u dobrostojećoj porodici, da steknu određenu diplomu kao i da se zaposle u elitnim medijskim kućama, kao što je, na primer, *New York Times*. Ovo istraživanje ukazalo je na to da postoje razlike „prepreke“ koje žene moraju preći na putu do nagrade i priznanja koje muškarci ne moraju da imaju (prema Rašković 2013: 11).

Međutim, empirijski podaci o novinarkama iz Vojvodine ne slažu se u potpunosti sa navedenim tvrdnjama. Laureatkinje potiču uglavnom iz srednjeg društvenog sloja a ne isključivo iz dobrostojećih porodica. Takođe se ne može konstatovati ni da su nagrade dobine samo one koje su visoko obrazovane jer ima i onih koje nisu završile fakultet. Kada je reč o medijima u kojima rade, tu se može izvesti uzročno-posledična veza jer većina nagrađenih je bila (u momentu dobijanja nagrade) ili je i dalje zaposlena u najvećim pokrajinskim medijima: javnom medijskom servisu (RTV) i najstarijem vojvođanskom dnevnom listu (*Dnevnik*), *Radiju slobodna Evropa* i na Odseku za medijske studije Filozofskog fakulteta. Ono što je zajedničko za sve nagrađene novinarke jeste to da su vrlo posvećene poslu, da je kod njih jasno izražen profesionalni identitet i da su ostvarene u svojoj karijeri, što potvrđuje podatak da nijedna nije zažalila što je ušla u svet novinarstva.

Ne stidim se nijedne rečenice, stojim iza svake koju sam napisala – a šta ćeš više u našoj profesiji? U burnim vremenima, a i dalje su burna (Ž. S. 1953).

Dobitnica brojnih nagrada za profesionalni rad u Srbiji (OEBS-ova za ličnost godine, „Dušan Bogavac“, „Jug Grizelj“), novinarka Brankica Stanković, od 2009. godine živi pod stalnim policijskim obezbeđenjem jer joj je

ugrožena životna sigurnost.¹⁷ Međutim, u ispovesti „Insajder, moja priča“ navodi da bi opet isto uradila bez obzira na veliku cenu koju je platila zbog toga što je svoj posao radila profesionalno i što nije pristajala na kompromis (Stanković 2013: 361). Sličnog su stava i intervjujsane novinarke iz Vojvodine, koje bez obzira na to što im je, usled političkih i finansijskih pritisaka, često bila ugrožena profesionalna i životna egzistencija, nisu odustajale od novinarstva, a nagrade i priznanja su bile podsticaj da istraju.

Za razliku od nagrada u pojedinim društvenim oblastima kao što je, na primer, strukovna nagrada za lingvistiku „Pavle Ivić“, koja je jedinstvena na nacionalnom nivou, podaci iz ovog istraživanja svedoče da su nagrade u novinarstvu brojne, različitog nivoa, vrednosti i uticaja. Slično kao i u književnosti, gde je poslednjih nekoliko decenija godišnje na svim nivoima dodeljivano oko 500 nagrada, što doprinosi relativnoj vrednosti nagrađenih književnih dela (prema Rašković 2012), i u novinarstvu se može steći utisak da se povećanjem broja nagrada smanjuje značaj i vrednost postignuća u samoj profesiji, a samim tim narušava i ugled novinarstva. Međutim, kao što se i u književnosti izdvajaju nagrade i stvaraoci vredni poštovanja, i za oblast novinarstva nekoliko priznanja predstavlja vrhunske profesionalne domete na nacionalnom nivou, koji su, kako istraživanje pokazuje, ipak teško dostupni novinarkama iz Vojvodine.

4.6. Rodna ravnopravnost u medijima i rodni identitet

Maga Magazinović, Milica Jakovljević (Mir-Jam) i Desa Glišić jedine su tri žene koje su uvrštene među sto najvećih srpskih novinara odabranih povodom obeležavanja 200-godišnjice srpskog novinarstva. Prema podacima Udruženja novinara Srbije, na dan 6. aprila 1941. od 264 njegovih članova 12 su bile žene (4,5%). U beogradskim redakcijama 1946. godine od 250 članova Udruženja novinara bilo je 49 žena (20%), dok je 1964. godine u

¹⁷ Autorka „Insajdera“, jedne od retkih emisija koje se bavi istraživačkim novinarstvom u Srbiji, nakon 18 godina rada oktobra 2015. narušava *Televiziju B92* sa obrazloženjem da želi da pokrene sopstvenu produkciju. Intervju Antonele Rihi sa Brankicom Stanković objavljen na portalu *Cenzolovka* URL: <https://www.cenzolovka.rs/misljenja/brankica-stankovic-o-ceni-traganja-za-istinom-celog-cu-zivota-na-ulici-gledati-da-li-je-neko-izamene/>. Posećeno 20.12.2015.

Srbiji od 1.717 novinara bilo 190 žena (11%) (prema Nedeljković 2009: 90–92).

Prethodne navode potvrđuju empirijski podaci ovog istraživanja koji pokazuju da su žene, koje u novinarske redakcije ulaze šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, u njima bile jedine ili u znatnoj manjini u odnosu na muške kolege. Muškarci su dominirali na uredničkim poslovima i u medijima na jezicima nacionalnih zajednica koje žive u Vojvodini (*Ruske slovo, Magyar Szó*). Mali je broj žena koje su radile kao dopisnice beogradskih redakcija, jer iskustvo pokazuje da je usled specifičnosti dopisničkog posla, pošto sve aktuelne događaje pokriva svega nekoliko novinara, teže uklopliti profesionalne i porodične obaveze i slobodno vreme.

Za razliku od televizije, na kojoj je osamdesetih godina primetno prisustvo većeg broja žena, u štampanim medijima i dalje dominiraju muškarci, kao na primer u redakciji *NIN-a*, u kojoj nije bilo nijedne žene. Sa druge strane, prema navodima novinarki, u omladinskim redakcijama bio je podjednak broj momaka i devojaka, a starije kolege su se na jednak način odnosile prema njima kao prema „omladincima“. Novinarke smatraju da se u medijima povećava broj žena kada ta profesija postaje slabije plaćena i gubi društveni status, zbog čega se muškarci prebacuju na bolje plaćene poslove a upražnjena mesta popunjavaju žene, što je posebno izraženo devedesetih i nakon 2000. godine.

Novinarka I. H. K. bila je jedina žena u redakciji *Ruskog slova* 1964. godine kada je počela da se bavi novinarstvom (Milinkov 2015). Slična je situacija i u *Magyar Szó-u* početkom sedamdesetih, gde su dominirali muškarci i među novinarima i među urednicima.

Pa tada sam bila jedina, valjda mi je zato i bilo lepo. Ja sam bila mlađa, oni svi već, mislila sam, čike matore. Ja sam se samo smejala, a njima se valjda svjđalo što sam oduševljena njima. Svi to vole [...] I bila je jedna koleginica na ruskim na radiju (I. H. K. 1944).

Urednici su uglavnom bili muškarci. Tu i tamo jedna ili dve žene, ali muškarci su dominirali i među novinarima, kao i kod nas početnika, odnosno pripravnika, mada se tada već polako menjala situacija. Sećam se onda je još desk vrio od ljudi, a danas je skoro prazan. U ono vreme je bilo sasvim drugačije (G. Š. T. 1948).

Krajem sedamdesetih, kada Ž. S. počinje da radi u *Borbi*, bila je potpuno drugačija situacija nego što je to danas kada je reč o broju žena koje rade u medijima, pogotovo onih koje su radile kao dopisnice.

Misljam da je bila potpuno obrnuta proporcija, danas mi se čini da žene prevlađuju u našoj profesiji, a u to vreme to nije bilo tako, ponajmanje nije bilo u dopisničkoj branši, ja skoro da sam bila jedna od retkih, posebno još i mlađa. Upravo je taj dopisnički način rada, je l' tempo, pretpostavljam razlog zašto je bilo manje žena ili gotovo da ih nije bilo među dopisnicima. I inače je u novinarstvu bilo puno manje žena (Ž. S. 1953).

Bez obzira na to što su muškarci bili u većini, Ž. S. kaže da se nikad nije osećala da je u neravnopravnom položaju u odnosu na njih.

Dakle, hoću da kažem da sam sa mojim kolegama koji su muškarci, koji su bili stariji od mene, većinom ili svi, potpuno ravnopravno u poslu i da nikad tu nije bilo problema. Sa druge strane, ja nemam nijedno sećanje da me nisu prihvatili ne samo profesionalno nego i drugarski, kolegijalno, ljudski, na kraju smo se i družili [...] Da li je to zato, kako bi se reklo, u to vreme biti dopisnik i to se doživljavalо kao muška profesija u kojoj sam ja zbilja bila dosta u rođnom smislu prilično usamljena, ali ja sam gledala da na muški način odgovorim tome i tu onda zbilja nije bilo nikakvih problema i mislim da smo sjajno funkcionalisali (Ž. S. 1953).

Izjava „muški odgovarala“ izazovima profesije može da ukaže upravo na neravnopravan položaj žena i na to da ni same nisu svesne koliko se stavljuju u podređen položaj jer se može zaključiti da smatraju da nisu dovoljno dobre novinarke ukoliko ne pokažu da mogu biti jednakе muškarca.

Početkom sedamdesetih bilo je malo žena, da bi njihov broj postepeno rastao i to u pojedinim oblastima novinarstva kao što je, na primer, kultura, ali muškarci su se ipak i dalje nalazili na rukovodećim mestima.

Kad sam došla u Radio Novi Sad, mislim da su svi urednici resora bili muškarci. Žene su se „probijale“ kasnije u emisijama za kulturu i gradskim rubrikama, ali se dobro sećam da je isticano kako Radio Novi Sad ima „jako dobrog ženskog skupštinskog izveštča“ [...] U redakcijama se „rodna razlika“ nije osećala. Nije bila eksplicitna ni u odnosima urednika i novinara na toj osnovi, ali je menadžment, rukovodstvo medijsko, uglavnom bilo muško. Kad danas razmišljam o tome, padne mi na pamet da među vlasnicima medija ne znam mnogo ili tek koju ženu (Z. R. 1949).

Bez obzira na veći broj žena u novinarstvu, osamdesetih godina pojedini informativno-politički mediji, poput nedeljnika *NIN*, i dalje teže otvaraju vrata novinarkama.

E, to je zanimljivo, nije bilo novinarki u redakciji. Bile smo samo mi koje smo bile deo Ljubinog tima [...] Mi nekako nismo ni imali prilike da se previše mešamo sa njima. Znalo se u kojoj kafani oni sede. Ko u tom miljeu može da bude. Dakle, mi smo bili previše nevažni, s tom razlikom što sam ja uvek imala malo tu drčnost i imala sam potrebu da se ponekad upuštam u diskusije (M. S. 1965).

Novinarka M. S. dodaje da su se poznati novinari *NIN-a* jednako odnosili prema mlađim kolegama i koleginicama.

Dakle, mi smo tretirani kao „omladinci i omladinke“. Ponekad možemo da skoknemo po burek. Ne listamo dnevnu štampu dok oni to prvi ne učine [...] Mislim da je neko od njih upotrebljavao formulaciju „jutarnja defloracija štampe“... tako nekako (i po sebi mizogino) (M. S. 1965).

Početkom devedesetih godina povećava se broj žena, pogotovo na televiziji.

Televizija je već tada davala veći prostor ženama. Slika je učinila „svoje“. Uopšte, Yutel je imao ambiciju da okupi jugoslovensku televizijsku elitu, one naj-liberalnije, najmodernije, najatraktivnije novinare i novinarke. Hrvatsku novinarku Silviju Luks sam tada doživljavala kao ženski novinarski ideal. Biла je kompletna, imala je baš sve što televizija traži: erudiciju, obrazovanje, glas, stav i vrlo sofisticiran izgled (M. S. 1965).

Za razliku od medija u Zenici u kojima je B. D. radila, u kojima su dominirali muškarci, na radiju *Beograd 202* bilo je više žena. Međutim i u tom mediju glavni i odgovorni urednik je bio muškarac.

Koliko se sećam, na skoro svim odgovornim funkcijama, osim glavnog i odgovornog urednika, su bile žene. To je bio moj prvi susret sa jako velikim brojem žena u neposrednom okruženju, jer u ovim prethodnim redakcijama u kojima sam radila u Zenici bilo je muškaraca (B. D. 1970).

Novinarka V. L. smatra da je u Srbiji povećan broj žena u novinarstvu kad je ta profesija počela manje da se plaća.

I ja sam dobila mogućnost da radim kao novinar onda kad je novinarstvo počinjalo da se obezvreduje. Moj je utisak da se žene nisu baš najbolje „snašle“ u tome, mislim to metaforično, jer ih je zaista mnogo koje su ispoljile veliku hrabrost držeći se profesionalnih standarda, i zbog toga rizikovale mnogo toga, odbijajući

da prave kompromise. Vidim da je i na lokalnom nivou mnogo više žena novinara, ali je zato u većini medija urednik muškarac. Iako bi u situaciji kada je novinar često i fizički ugrožen logičnije bilo da na „teren“ istrečavaju muškarci (V. L. 1954).

Povećanjem broja žena u novinarstvu, dolazi do polne podele poslova i rubrika, te se izveštavanje o kulturi često smatra ženskom, dok sport važi za isključivo mušku oblast (Milinkov 2015). Empirijski podaci potvrđuju navode iz literature da se, bez obzira na veći broj žena u novinarstvu, nastavlja sa podeлом poslova i rubrika, te se ženama „dodeljuje“ izveštavanje o kulturi, obrazovanju, zdravstvu, dok su muškarci informativno-politički i sportski novinari, što predstavlja horizontalnu segregaciju u profesiji (Hakim 2011).

Na primer, u kulturi su uvek kod nas radile žene. Ali to je nekako i očekivano. Žena će se pre latiti kulture u novinarstvu nego muškarac; mali je broj njih. **Na primer, bilo bi mi jako čudno da na čelu sportske redakcije bude žena.** To bi već bilo, nekako, revolucionarno. Nismo nikad ni imali ženu novinarku u sportskoj redakciji (I. S. 1977).

Navedeni primer pokazuje da novinarka ne dovodi u pitanje podeлу na muško-ženske oblasti novinarstva, nego je smatra prirodnom, što ukazuje na to da bez obzira na veći broj žena u medijima, suštinski novinarstvo ostaje oblast koja funkcioniše po principima koje su postavili muškarci, te se u tom kontekstu ne može ni govoriti o rodnoj novinarskoj kulturi. Sa druge strane, B. D. kaže da se novinari koji rade u kulturi, a to su žene, manje vrednovani i plaćeni od „informativaca“.

I to je u startu, dakle, i u esnafu postavljeno tako da su uvek oni nekako važniji u toj zajednici. Samim tim to govori koliko je i kultura naravno skrajnuta, a i oni koji je prate. **U kulturnim redakcijama, čini mi se, ima više žena.** Super mi ova inicijativa sa fondacijom Tanje Petrović, što su počeli da dodeljuju nagrade i novinarima iz kulture. **Mada su prva dva dobitnika muškarci** (B. D. 1970).

Novinarke navode da se u pojedinim medijima, kao, na primer, u informativnom programu na srpskom jeziku *Radio-televizije Vojvodine* žene nalaze u većini i na uredničkim pozicijama.

Pa ja mislim da ima više žena [...] Ranije nije bila možda takva situacija, mislim to se smenjivalo. Ali sada su žene, na primer Sanda Savić koja je pri vrhu

kao programska direktorka. Biljana Vorkapić koja je urednica informativnog programa na srpskom jeziku. Znači neke od, da kažem, najodgovornijih funkcija, ipak, danas nose žene. Druga stvar tamo unutar informativne redakcije različite emisije opet rade žene. Ima dosta urednica Dnevnika. Urednice jutarnjeg programa, koje su, na primer, napravile ogromnu razliku na RTV-uu odnosu na to kakav je bio nekad [...] Urednice Razglednica. Mislim da ima više žena i na novinarskim pozicijama i na uredničkim pozicijama, makar u redakciji informativnog programa na srpskom (N. K. 1985).

Međutim, od nastanka *Televizije Novi Sad* 1972. (prvi generalni direktor bio je Išvan Rajčan) na direktorskim mestima bili su muškarci. Otkako je *Radio-televizija Vojvodine* transformisana u pokrajinski javni servis (na osnovu Zakona o radio-difuziji iz 2002. godine), samo u periodu od 2006. do 2008. žena je vodila tu medijsku kuću. Generalna direktorka tada je bila Dina Kurbatvinski-Vranešević, čije imenovanje je bilo predmet osporavanja u javnosti, ali ne zbog pripadnosti ženskom polu već zbog profesionalizma i integriteta narušenog devedesetih godina (Vreme 2007).¹⁸

Novinarka B. D. S. kaže da joj se čini da je i u *Dnevniku* bilo više žena, ali i da nikad o tome nije razmišljala. Slična situacija je i u medijima koji izveštavaju na slovačkom jeziku.

Urednica političke je bila žena. Bilo je u početku dvoje-troje novinara. Bili su tu Mirjana Živić, a kasnije i Denis Kolundžija, Alekса Grubešа, Petar Klaić i drugi. Bilo je više novinara u drugim rubrikama: ekonomskoj, društvu, novosadskoj, sportskoj... Sad kad se prisećam, čini mi se da je generalno bilo više žena nego muškaraca. Nisam o tome nikad razmišljala. Uostalom, uveliko se već u novinarskim krugovima pričalo tih godina da su žene preuzele ovu profesiju (B. D. S. 1973).

U Televiziji Petrovac bilo nas je sveukupno osmoro, od toga su bili suprotstvog pola samo kamerman i šef montaže, isto tako u nedeljniku, sad se možda malo popravilo stanje pošto su neki ljudi otišli u penziju pa je dvoje njih više. Ali sad koliko je kod nas žena. „Rasčo, kelko máme žien v redakcii?“ (pita kolegu u susednoj prostoriji, a potom zajedno nabrajaju – prim. aut) Sekretarica, urednica, daktilografkinja, spikerka, organizatorka.... devet žena, da, sad su situaciju malo popravili svojim dolaskom kolege koji su došli iza mene. „Matrijarhat teški“ (dodaje kolega – prim. aut.) (J. G. Č. 1981).

¹⁸ Tekst „Stara senka pod novim znakom“ objavljen 15. marta 2007. godine u nedeljniku *Vreme* URL: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=491335>. Posećeno 5. 3. 2016.

Pa mislim da smo dosta uravnoteženi što se toga tiče, ima nas i žena i muških dovoljno. Eto ja, recimo, nikad nisam o tome razmišljala, iskreno (T. S. 1983).

Zajedničko za novinarke jeste to da navode da su žene u većini u redakcijama, ali i da o tome nisu nikad razmišljale, odnosno da smatraju da ne postoji diskriminacija, što ukazuje na to da pitanje rodne ravnopravnosti ne posmatraju iskustveno u svom radnom okruženju, već se više doživljava kao problem nekih drugih žena.

Ali ja to nešto ne razdvajam muško i žensko tako da šta ja znam, svejedno mi je. Mislim nemam taj neki momenat da li je ženi teže, lakše? Mislim po prirodi stvari žena kad ima decu, onda joj je teže bilo šta da radi. Pa sad i u novinarstvu još možda teže, u banci isto teško, verovatno [...] Ne znam, ja ne vidim tu neku veliku diskriminaciju što se tiče žena u novinarstvu, ako je reč o diskriminaciji. O mogućnosti da dodu do informacije i to opet zavisi od snalažljivosti osobe bez obzira na to da li je muško, žensko, tako da ne znam kako bih se izjasnila drugačije (M. F. 1968).

Većina novinarki koje su učestvovali u istraživanju kaže da nema lično iskustvo neravnopravnog položaja u odnosu na muške kolege, što se poklapa sa nalazom da su novinarke zastupnice teze da ne postoji problem rodne ravnopravnosti u novinarstvu (prema Skrozza 2008). Međutim, novinarke smatraju da je ženama, ipak, teže da opstanu i postignu uspeh u novinarskoj karijeri.

Dešavalо se da se novinarkama prebacuje „prekomerno“ bolovanje ili da se posle porođajnog odsustva ne vrate na svoje, nego, „niže“ radno mesto, ne po plati, već po profesionalnom angažmanu (Z. R. 1949).

Što se tiče posla, tu jesam povremeno osećala razliku. Na novinarke se, generalno, gledalo kao na manje vrednu vrstu. Biti novinarka, značilo je biti alapača, biti gruba, nadrkana... (B. D. 1970).

Ima više žena u redakciji, ja volim da kažem kad uđem u redakciju da ona stoji na ženama, ali one nisu na rukovodećim pozicijama, uglavnom rade novinarski i voditeljski posao (L. O. 1973).

Nikad nisam osetila problem to što sam ja sad, kao, žena. Nemam uopšte tih nekih iskustava u tom smislu (B. D. S. 1973).

Pa ja imam utisak da žene nisu u težem ili gorem položaju od muškaraca kada je reč o radu u redakciji [...] Iz razloga što ih sada ima mnogo, što do-

miniraju možda u toj sferi i što mogu da rade sve isto kao što rade i muškarci. Mislim, to zavisi mnogo i od njihovog stava i od njihovog pristupa novinarstvu. Od tema koje biraju da rade, ali ne vidim da su u gorem položaju, da se manje poštuju nego muškarci u medijima [...] Ja nisam imala iskustvo da me neko manje poštuje zbog toga što sam žensko, nikada (N. K. 1985).

Novinarke kažu da nisu doživljavale neravnopravan odnos kolega i koleginica samo zato što su žene, ali i da su bile u lošijem položaju zato što su majke.

Tokom bavljenja novinarskim poslom nisam se osećala manje vredna zbog toga što sam žena, ali sam često osetila nepravdu zbog toga što sam kao majka dvoje dece morala da menjam kolege koji nisu imali obaveze, nisu imali dece, a da me urednik nikada nije pitao da li mogu i da li ima ko da mi pripazi decu, već je to bilo naređenje: „Moraš, radiš dok se on/ona ne vrati na posao!“ (L. O. 1973).

Ja mislim da se promene i prioriteti, prvo njihovi. Posao negde dolazi na drugo, treće, peto mesto. Sa drugaćijim žarom pristupaju poslu. To se oseti na kvalitetu toga što rade i samim tim onda se možda urušava taj njihov ugled u redakciji koji su ranije stekle, ili ih prosto ljudi drugačije doživljavaju kao nekog ko baš i neće moći svoje zadatke da ispuni. Da posveti toliko vremena nečemu jer mora da razmišљa o detetu koje je kod kuće. To je tačno. Tu je mnogo teže ženama u redakciji (N. K. 1985).

Zbog nestandardnog radnog vremena i nedostatka prostora za privatni život, pojedine novinarke ističu da žene koje rade u novinarstvu teško pronalaze partnera.

S obzirom na to da ako se potpuno predaš ovom poslu, nije lako biti žena u novinarstvu, jer ti tu imaš vrlo malo vremena za privatni život. Uostalom, teško se i udaju žene u novinarstvu. Evo, ovi kod mene u Radio Novom Sadu, obično se nađu tu na poslu muž i žena. Pa onda imaju iste i priče i taj posao nose kući. To je posao sa kojim živiš (I. S. 1977).

Novinarke smatraju da je broj žena u novinarstvu u vezi sa činjenicom da je novinarstvo postalo loše plaćena i malo uvažavana profesija.

Da, malo para, a i novinarstvo se svelo i na puki PR. Logično je da je ženska osoba atraktivnija da bude PR [...] Ne znam pravi odgovor zbog čega je to tako... Imaš ti sad gomilu menadžerki i urednica po raznim medijskim kućama, mada ih, činjenica je, nema na mestima generalnih direktora. Top menadžeri su muškarci jer su, verovatno, veštiji u baratanju novcem i sprovodenju biznis plan-

na. Kad pogledaš, i najbogatiji biznismeni i medijski magnati u svetu su, ipak, muškarci (B. D. 1970).

Iz najlošije plaćenih profesija muškarci se uvek povuku. To se desilo, nažalost, i novinarstvu. Uloga koju je novinarstvo dobilo u Miloševićevom periodu je bila uloga propagandne mašinerije. Novinari su, zapravo, bili (ili postali) njegovi društveno-politički radnici. Svi koji su se tome odupirali, mislim na kolege i koleginice zatečene u državnim medijima, ili su proterani, istisnuti, izgurani ili su iz tog prostora sami izlazili i tražili alternative. A dnevne novine izlaze svaki dan. I vesti moraju da idu u pola osam. Dakle, neko mora napuniti taj prostor sadržajem koji se diktira. Ko pristaje na te uslove? Ti su uslovi jedna nova igra, a s druge strane, to su potplaćeni poslovi. Dakle, poslovi za žene (M. S. 1965).

Olako bi se još i moglo reći da je dobro u onom smislu da veći broj žena ima šansu da se afirmiše, pravi uzroci, međutim, sigurno su dublji. Moguće je i što je slabije plaćen posao, mada nisam sigurna. Mora biti još nešto pored toga, analize će nas vremenom približiti odgovoru. Za sada činjenica je da se menja sastav zaposlenih u novinarstvu u korist našeg pola (G. Š. T. 1948).

Koliko god da je sama po sebi činjenica da je više žena u novinarstvu bila dobra stvar, ja bih rekla: „Bravo!“, a bojam se da je ta činjenica strogo povezana sa srozavanjem te profesije u svakom smislu. U smislu uvaženosti u društvu, materijalnom smislu, nadasve u profesionalnom smislu. Ne do srozavanja, nažalost, potpunog urušavanja medijske profesije i situacije. Staro je pravilo da su žene više u onim profesijama koje su manje uvažene, poštovane, manje plaćane, a ima da se radi, bojam se da je to razlog velike prisutnosti žena u profesiji. A sa druge strane, što je opet vezano za ono što je vidno srozavanje profesionalno generalno, što se naša profesija užasno estradizovala, što na medijskoj sceni preovlađuje nešto kao „držaći mikrofona“ (Ž. S. 1953).

Navedeni stavovi mogu da ukažu da novinarke vide uzročno-posledičnu vezu između urušavanja ugleda profesije, finansijskog pada i povećanja broja žena u medijima. Može se zaključiti da muškarci ženama prepuštaju profesije koje postaju slabije plaćene, međutim i da žene, uz izuzetak onih koji brane dostojanstvo profesije, samim tim što su brojnije, snose deo odgovornosti za profesionalnu degradaciju novinarstva. Takođe, primetan je stav da žene i dalje ne mogu da budu menadžerke u medijima jer su muškarci „veštiji u baratanju novcem“, a pojedine novinarke smatraju da je opravdana podela na muške i ženske oblasti novinarstva. Bez obzira

na povećan broj žena u medijima, njih nema mnogo na pozicijama koje imaju društvenu i ekonomsku moć.

Da, nema ih uopšte među vlasnicima medija ili je to zanemarljivo. Nema ih mnogo ni na pozicijama glavnih i odgovornih urednika. Dakle, tamo gde je koncentrisana moć, tamo gde je novac, žene se i dalje ne nalaze. Što se tiče drugih pozicija u novinarstvu i drugim medijskim profesijama, žene jesu jeftina radna snaga (M. S. 1965).

Novinarstvo danas spada u grupu profesija sa malim platama kao što su i prosveta i zdravstvo, u kojima je takođe prisutan veliki broj žena, međutim u privatnim medijima je jače izražena eksploracija jer usled borbe za opstanak na marketinškom tržištu vlasnicima je socio-ekonomska zaštita radnika i radnica retko kad prioritet u odnosu na zaradu.

Muslim da su žene u novinarstvu danas u najgoroj poziciji od svih tih profesija zato što mahom rade u privatnim medijima koji ljudi zapošljavaju na određeno vreme ili po ugovoru ili bez ikakvog ugovora a isplaćuju ih – u naturi, proizvodima dobijenim u kompenzaciji za reklame. Ima mnogo eksploracija. Na primer, te male lokalne televizije pozovu devojku sa ulice, ponude joj posao voditeljke. Stave je pred kameru i – snađi se. Posle tri meseca je otpuste, jer nije zadovoljila i dovedu drugu devojku sa ulice. To je i eksploracija, ali i degradacija profesije (J. Z. 1952).

Devojke i žene su ugroženije jer čine većinu na listama nezaposlenih u Srbiji, te su zarad ostvarenja osnovne životne egzistencije prinuđene da pristanu na loše uslove rada, što dovodi i do pada kvaliteta novinarskog posla i degradacije profesije.

I onda, naravno, da možete da diktirate uslove kakve hoćete [...] To se vrlo često dešavalо unazad ne znam ni ja koliko godina privatne gazde kojima ti mediji mahom, ja mislim, služe za pranje para jer se bave nekim drugim poslovima. Onda oni plate njih u tome što su izdilovali sa nekom firmom pa im je ona dala deset kila kobasicu ili tri para cipela. Onda oni to umesto plate daju svojim radnicima i radnicama, koje drže „na crno“, neprijavljenе. Dakle, taj materijalni element, ta nesigurnost sve je to dovelo do potpune degradacije profesije (J. Z. 1952).

Patrijarhalno razumevanje predodređenosti žena da vaspitavaju i neguju (Popović 2014) čita se u stavu da se ne može povući paralela između feminizacije nastavničke i novinarske profesije, bez obzira na to što su obe postale malo vrednovane u društvu i loše plaćene.

Mislim da su to dve „priče“. Pedagoški angažman žena proizilazi iz njihove prirode (ona koja odgaja, vaspitava). Žene su novinarstvo stizale uporedo sa tzv. svojim pravima da budu ravnopravne. Ne znam da li su žene bolji pedagozi od muškaraca ili su senzitivnije [...] Ali u aktuelnom novinarstvu ima nekoliko zaista sjajnih novinarki koje se, u proseku, više od muških kolega bave „vrućim“ temama. Strana mi je pomisao o „srozavanju“ bilo koje profesije zbog „masovnosti“ (Z. R. 1949).

Na osnovu navedenog, zaključujem da pojedine novinarke smatraju da je brojniji ulazak žena u učiteljsku i nastavničku profesiju deo prirodnog razvojnog društvenog procesa jer se obrazovanje i vaspitanje na osnovnom nivou podrazumeva kao „ženska“ oblast, dok je bavljenje novinarstvom, ulazak u sferu za koju se ne podrazumeva da je prirodno ženino okruženje, rezultat borbe za ravnopravnost. Iz ovog se može čitati patrijarhalni obrazac o predodređenosti muškaraca i žena za bavljenje određenim zanimanjem. Činjenica je da u obe profesije žene ulaze kao druge, i da je „osvajanje“ i jedne i druge oblasti rezultat borbe za jednak prava žena u društvu, kao i da ta borba i u slučaju prosветe i novinarstva nije u potpunosti završena.

Kao i u slučaju kompozitorki, koje, bez obzira na to što se na čelnim pozicijama institucija, udruženja i drugih organizacija u većem broju nalaze muškarci, sebe predstavljaju kao „jednake“ sa kompozitorima“ (Kostadinović 2014) – i pojedine novinarke navode da su jednake jer „muški“ odgovaraju profesionalnim obavezama. Iako su muškarci u većini i dominiraju na uredničkim, direktorskim, vlasničkim pozicijama, odnosno pozicijama moći, nijedna novinarka ne navodi da je lično osetila da je u neravnopravnom položaju zato što je žena. Novinarke se slažu da je ženama, ipak, teže da opstanu i postignu uspeh u novinarskoj karijeri, pogotovo ako su majke, te pojedine navode da nisu manje vrednovane i diskriminisane u redakciji kao žene, već kao majke. Stoga zaključujem da se u slučaju većine novinarki rodni identitet shvata kao statički žensko-muški polaritet a ne kao „kategorija višestrukih identiteta uz stalnu konstrukciju i pregovaranje“ (Torkkola, Ruoho 2011). Može se govoriti da se kod pojedinih žena u novinarstvu, usled nesvesnog odvajanja određenih komponenti sopstvenog identiteta kao što su profesija, pol, majčinstvo, može govoriti o minimalizovanju rodног identiteta jer se on izjednačava sa ženskim i tako postavlja kao potencijalna smetnja izazovima profesije.

4.7. Privatno je javno: brak, porodica, deca

Lična iskustva profesorki u akademskoj dijaspori (Sedlarević 2016) i izvođačkih umetnica (Klem-Aksentijević 2016) pokazuju da je moguće uskladiti karijeru sa porodičnim životom, čime se demantuje stereotipna prepostavka da su žene koje su posvećene ostvarivanju karijere prinuđene da se odreknu bračne zajednice i dece.

Mada se u literaturi (Čejmbers 2007), barem kada su u pitanju podaci iz američkog društva, navodi da žene novinarstvo napuštaju u ranim tridesetim godinama kada reše da zasnuju sopstvenu porodicu, empirijski podaci o novinarkama kod nas pokazuju da je moguće uskladiti porodični život i profesionalne obaveze u ovoj dinamičnoj profesiji. Tako od 16 intervjuisanih novinarki, bračnu zajednicu ili partnerski odnos, o kojem javno govore, nisu ostvarile samo tri novinarke,¹⁹ jedna novinarka je kao mlada ostala udovica, a jedna je razvedena sa dva deteta. Od novinarki koje nisu u braku i nisu zasnovale sopstvenu porodicu dve pripadaju starijoj generaciji (V. Š. 1948 i V. L. 1954), dok je jedna karijeru počela 2000. godine (I. S. 1977) i ima bračnih planova.

Godine u kojima novinarke postaju majke mogu se omeđiti ranim dvadesetim (dve novinarke postaju majke kao studentkinje) i drugom polovinom dvadesetih, što se sedamdesetih godina smatralo poznim godinama za rođenje prvog deteta. Samo jedna novinarka dete rađa u svojoj 35. godini. Zajedničko za većinu novinarki koje imaju decu jeste to da zbog specifičnosti posla i dužeg i češćeg odsustva kao i noćnih dežurstava brigu o deci, ali i kućne poslove (pripremanje obroka, spremanje) preuzimaju njihove majke, bake, tetke ili, u nekim slučajevima, i muževi.

Ubrzo nakon toga dobila sam i dete, išla na bolovanje, vratila se na posao i nastavila sa studijama i u međuvremenu se razvela i vratila se u svoju porodicu. Baba, mama i sestra su mi pomagale (J. Z. 1952).

I ja sam tu konkurisala, a moram priznati da sam imala ozbiljnu dilemu jer, otvoreno govoreći, ja sam bila pri kraju studija, udata i imala sam već jednu čerku. I negde, znate ono kada ste iskreni sami sa sobom, mislila sam da je realna strelja ako počnem da radim (Ž. S. 1953).

---

¹⁹ Novinarka N. K. se venčala 2015. godine, a intervju je snimljen septembra 2014.

Imala sam 27 godina i bila među „starijim prvorotkama“. Porodajno odsustvo je tada bilo šest meseci, pa je sin od tog uzrasta krenuo u jaslice. Ja sam radila uglavnom večernje događaje, putovala, najčešće za potrebe Hronika Sterijinog pozorja. Mlada sam ostala udovica sa sinom, ali sam se snalazila. Bili su na usluzi moji roditelji, rođaci, prijatelji. Moj otac „širokih shvatanja“ jedino nije razumevao zašto ne mogu redovno da ručam sa njima u podne (Z. R. 1949).

Sinovi G. Š. T se rađaju 1977. i 1980. godine, u vreme kada je zbog nepodobnosti bila prebačena iz *Magyar Szó-a* u presbiro Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Vojvodine. Bez obzira na razočaranje što nije mogla da se bavi novinarstvom, kaže da joj je kancelarijsko radno vreme odgovaralo dok su deca bila mala.

Znam da je to puno značilo, naročito mojim sinovima, a i meni. Nešto da bude i lepo kad je već sudbina mimo moje volje uplesala u moj život [...] Jako sam želela decu, jedva sam čekala da postanem majka, čak sam mislila da sve ono što nismo mi u svom detinjstvu mogli da dobijemo, što naši roditelji nisu bili u mogućnosti da nam obezbede, da im priuštim [...] Silom prilika doživeli smo lom '96. godine sa starijim sinom, ali o tome ne želim da pričam (G. Š. T. 1948).

Kad je reč o stresu, zbog svoje dinamike, tempa, surovosti i rizika (prema Jevtović i dr. 2014: 37), posao novinara je pri vrhu liste zanimanja s povećanim rizikom od prerane smrti (iza profesionalnih vojnika, vatrogasca, pilota, direktora kompanija za odnose s javnošću, policajaca i hirurga). Novinarke koje su majke naglašavaju da su zahvaljujući pomoći majki i baka, i tek u dva slučaja supruga i dede, uspevale da izbegavaju dodatne frustracije.

Da ja nisam imala majku na koju sam se mogla zaista osloniti u smislu čuvanja dece u bilo koje doba dana ili noći ili preko vikenda kad god treba nešto da radim, pretpostavljam da, ipak, ne bih mogla tako. Ali zahvaljujući i tim uslovima, i ja sam do kraja i mogla i jesam se oslanjala na nju i to mi je bila neverovatna pomoć. Čak mislim da nisam nikad bila nijedan dan na bolovanju zato što mi je dete bolesno (Ž. S. 1953).

Bilo mi je teško da uskladim sve to i mislim da sam često zapostavljala decu zbog posla, njih je čuvalo suprug kada sam ja radila, pomagao nam je i deda. Sve dečije bolesti sam odradila, stvarno ne znam kako bih sve to izvela da sam bila samohrana majka (L. O. 1973).

Tata ga je i kupao, hranio i presvlačio i kasnije učio da ubacuje loptu u koš, vozi bicikl [...] Tata spremi i stan, ali ne voli baš da kuva, jer, kao, ja to bolje umem (B. D. S. 1973).

Ja sam zbog toga osećala grižu savesti, ali onda sam savest umirivala govoreći sebi da ovo što ja radim moram da radim, i da, ako to ne radim, moj sin Lazar neće imati gde da živi, ni razloga da u ovoj zemlji ostane. I da sam ja za njegov budući život vrednija ako radim svoj posao, nego ako sedim i držim zvečku ili mu pripremam papicu. Znala sam da je u dobrom okruženju, najboljem mogućem. Dakle, u okruženju mojih roditelja, koji su mu bili posvećeni. Tako da ti moji izostanci, čini se, nisu bili za njega naročito bolni, bio je još mali. On je tada imao dve-tri godine. I mislim da sam, ipak, na kraju ispala dobra mama (M. S. 1965).

Pojedine novinarke pominju da su imale/imaju „grižu savesti“ pošto nisu u potpunosti mogle da ispunе društveno zadatu konstrukciju „dobre mame“. Navedeno je razumljivije ukoliko se uporedi sa rezultatima istraživanja stavova građana Srbije o rodnoj ravnopravnosti, koji pokazuju da je u velikoj meri prisutno uverenje da porodica i kuća „trpe“ ukoliko je žena zaposlena. Polovina ispitanih (53%) smatra da će dete predškolskog uzrasta verovatno patiti ukoliko je majka zaposlena, da je za dobrobit dece optimalno da muškarac zarađuje, a žena se posveti porodici (50%), kao i da je briga o deci pre majčina nego očeva dužnost (45%) (Čikoš 2014: 37).

Nedavno sam se srela sa statistikom da Ministarstvo za socijalnu politiku je pravilo anketu, osam od deset ispitanika podržava stav da posao žena trpi zbog porodičnih obaveza [...] Sada se slažem sa ovom statistikom. Pošto imam sad svekrvu, imam i mamu živu u istom mestu prebivališta, tako da se uzajamno dopunjujemo kada ja i suprug ne stižemo da ni trenutka nemaju osećaj da su zapostavljeni. Kad mogu, posvetim se kćerkama maksimalno. Znači, to je taj neki ritual to što sam pominjala da sam jako volela tata kad čita te knjige (J. Č. G. 1981).

Možda sam ponekad bila vrlo sebična jer je mene taj posao strašno ispunjavao. Ja sam, na primer, radila po deset-dvanaest sati, ali to je bio moj izbor. Igrala sam se. Niko mi nije rekao ti moraš da sediš na poslu toliko i toliko [...] Sretna je okolnost da sam uvek imala podršku porodice (J. Z. 1952).

Sa druge strane, prisutan je i patrijarhalni obrazac porodičnih uloga, jer u slučaju kada žena ne stiže zbog profesionalnih obaveza, njene „dužnosti“ uglavnom preuzimaju druge žene iz šire porodice (baka kuva ručak i

sprema stan), a muškarci se vrlo retko pominju na tim poslovima i to uglavnom u segmentima zabave (deda priča bajke, muž čuva decu). Samo u jednom slučaju govori se o konkretnim kućnim poslovima koje suprug preuzima. Navedeno potvrđuje zaključke istoričarke Mari-Žanin Čavić, koja kaže da bez obzira na to što se osećala promena u privatnoj sferi u Jugoslaviji u drugoj polovini 20. veka, i dalje su porodični i kućni poslovi bili na teretu žena, a tek sedmi muškarac učestvovao je u kućnim i domaćičkim poslovima. „Nisu samo muškarci teško prihvatali koleginice kao ravноправne u svetu rada, već su i žene oklevale da se odreknu vekovima uobičajene prakse da je žena jedina odgovorna za porodicu“ (Čavić 2013: 270, 271). Navedeno ilustruje i priča I. H. K., koja kaže da su, bez obzira na njen uspeh u profesionalnoj karijeri, druge žene često nametale rivalstvo u poslovima koji su smatrani tipično „ženskim“, što joj je oduzimalo znatno vremena.

Znači, da li umem tako da skuvam? Da li umem tako da vezem? Da li umem da sašjem? Ja sam sve umela. Možda ne tako dobro, ali nijedna od njih nije sve umela [...] Mislim se, ako može nepismena žena, pa nije istina da ne mogu i ja. Mada je to dosta trošenje snage ako to radiš zato što to kao treba da radiš (I. H. K. 1944).

Ovaj navod poklapa se sa tvrdnjom da se u socijalističkoj Jugoslaviji „model represivne patrijarhalne porodice i nevidljivog rada u kući“ nikad nije dovodio u pitanje niti je bio u fokusu zvanične politike, bez obzira na načelnu podršku emancipacije žena (prema Vilenica 2013: 17).

Nije tu bilo neke mistifikacije, to se radilo „u hodu“, prema potrebi. Nisu te discipline bile „obraz i čast“ kao u vreme naših majki, vaših baka (Z. R. 1949).

Sami smo se organizovali oko vođenja domaćinstva, podelili poslove, ja kućnu pomoćnicu nikada nisam imala. Nisam ni osetila potrebu, tako sam učena u detinjstvu [...] Zimnica je stavljana, ja i dan-danas kuvam pekmeze, stavljam voće u tegle, kuvam paradajz. Tako planiram da zlu ne trebalo možemo dodatno još jednu godinu izvući sa „zlatnim rezervama“ u špajzu (G. Š. T. 1948).

Za razliku od koleginica koje kažu da su, uz pomoć šire porodice, u mogućnosti da se u potpunosti posvete poslu koji vole, te da, svesne svog izbora, nemaju grižu savesti zbog toga što malo provode vremena sa de-

com, L. O. izjavljuje da ponekad nailazi na nerazumevanje porodice za posao, ali, s druge strane, i svojih kolega za majčinske obaveze.

To me je povređivalo, niko me nije vredao na nacionalnoj osnovi, ali me je vredalo to što urednik i kolege nisu poštovali to što sam mama. Mislim da je i moja porodica pomalo besna na mene, jer nemam uobičajeno radno vreme, nemam vremena za njih. Doduše, nekada bude slobodnih dana pa se družimo, ali nekada kada se zaređa nekoliko dana snimanja, montaža, boravka na terenu – bude teško (L. O. 1973).

Ono što je zajedničko profesorkama Univerziteta u Novom Sadu (Savić 2015) i profesorkama u akademskoj dijaspori (Sedlarević 2016) jeste to da su im bračni partneri velika podrška u izgradnji karijere. Većina novinarki isto tvrdi, iako jedna novinarka eksplicitno navodi da suprug nema razumevanje za njene obaveze na poslu, a druga kaže da muž delimično razume njen često odsustvo. Kada je reč o mlađim bračnim parovima, novinarke izbegavaju da pričaju o kućnim „obavezama“.

Pa iskreno rečeno, tako za ženske razgovore, on je rekao „Ti karijeru preko mojih leđa nećeš praviti“. Pa ako je tako, kod mene nema lupanja jaja za ručak, nego svaki dan kompletan ručak. Čak sam i šila i štrikala svojoj deci, imam dve devojčice, devojke, majke su već (I. H. K. 1944).

Mislim da kao i svaki muž bude tu kao: „Jao, opet ćeš biti odsutna dva dana“, pošto su tu i seminari i razne konferencije kad je neophodno da zaista budem odsutna po nekoliko dana. Pa ne znam kada dodem kući pa imam da pišem pa: „Opet, pa kada će prestati?“ Ali, pošto je on profesor fizičkog vaspitanja i sporta i isto ima te treninge u školi, te ide sa učenicima na razne ekskurzije, našli smo neki dogovor da imamo razumevanja jedno za drugo i da se na neki način pomažemo, koliko možemo (T. S. 1983).

Veće razumevanje za specifičnosti novinarskog posla postoji kada se supružnici nalaze u istoj profesiji.

Mislim da je to pozitivna stvar, zato što ponekad je to bio tempo život ili ludio. Sada mislim da sam imala muža koji je imao neko striktno radno vreme, bankarsko, pa sad nećemo ručati svaki dan tačno tad ili na koji način ili ćemo se snaći. Da je automatski neko ko ne živi tu vrstu života, to bi mu možda, u najmanju ruku bilo malo strano ili čudno, ali ovo je za njega bilo normalno. To uzajamno razumevanje za profesiju drugog, za obaveze drugog, zato što ti je to blisko i što poznaješ (Ž. S. 1953).

Većina novinarki u mojoj generaciji je imala decu, mnoga su odrastala među nama u redakciji. Bilo je puno i novinarskih brakova, što je i teža i lakša bračna opcija. Lakše u razumevanju i prepoznavanju problema, a teže u otklanjanju problema (Z. R. 1949).

Zajedničko za sve intervjuisane novinarke jeste to da izbegavaju da govore o svom odnosu sa životnim partnerom, osećanjima, zajedničkim provedenim trenucima. Njih pominju u kontekstu roditeljstva, kućnih poslova, rešavanja stambenih ili egzistencijalnih problema, ali ne i kroz priču o emocijama. Slično je i kod profesorki u akademskoj dijaspori, koje o zasnovanoj porodici govore manje nego o roditeljskoj porodici iz koje su potekle. Na eksplicitno pitanje o braku takođe odgovaraju sporadično, što znači da prave autocenzuru ili striktnu podvojenost između privatnog i javnog (Sedlarević 2016). Zaključujem da je i u slučaju novinarki bračni identitet u potpunosti shvaćen kao deo privatne sfere, za koju se prepostavlja da nije od javnog interesa u pripovedanju o sopstvenom životu. Tu vidimo element konstrukcije sopstvene životne priče za javni prostor kada je u pitanju malo nešto više od same profesije. Otuda podatke iz životnih priča uzimamo kao polazne kako bismo ubuduće mogli istraživati pomerenje granica govorenja o privatnom, što još uvek nije problematizованo u profesijama kao što su novinarke, kompozitorke, muzičarke, profesorke univerziteta.

Iako zbog zauzetosti novinarki, brigu o deci preuzimaju bake, to ne umanjuje potrebu majke da bude blizu malog deteta, što se zanemaruje kada se govori o majčinstvu jer se prevashodno razmišlja o potrebama deteta.

Nekada je više bilo da on meni nedostaje. Taj fizički kontakt sa detetom, kad su oni mali, imaš potrebu da održavaš na dnevnoj osnovi. Često se dešavalo da ga ostavim da spava i kad dođem, uveče, on je već ponovo u krevetu. Onda se ušuškam pored njega i zagrlim ga, i razmenjujemo energiju i ljubav. Tako je bilo (M. S. 1965).

Iskustvo novinarki koje imaju decu može doprineti „interpretaciji promene uloga žena u istorijskoj i kulturnoj perspektivi“ koja se ogleda u razlici između materinstva i majčinstva. Materinstvo se odnosi na zakonsku vezu majke i deteta, dok je majčinstvo skup praksi kojima se odgaja dete, kao što su nega, hranjenje, vaspitanje, obrazovanje. Dok materinstvo podrazu-

meva ženu, majčinstvo ne mora nužno da je podrazumeva (prema Višnjić 2013: 97). Navedene priče novinarki polaze od materinstva kao biološke veze majke i deteta, međutim, primetna je sloboda izbora u ostvarivanju majčinstva jer se deo koji se odnosi na negu i hranjenje prepusta drugima, uglavnom ženama, dok one preuzimaju vaspitanje i obrazovanje (razgovaranje, čitanje, igra, zabava). Pojedine novinarke, svesne nedostatka vremena, odlučuju se da kvalitetno provode trenutke sa decom, pri čemu se izbegava međusobno isključivanje majčinskog i profesionalnog identiteta.

U takvoj situaciji, baka je bila zadužena za ishranu dece, mama, sestra, muž da ih pričuvaju ako zaglavim na poslu, a kad dodem, onda sa decom idem u šetnju, subotom u pozorište, žvrljamo okolo, igramo se, čitam im, zabavljam se. To sam uspevala, da im čitam knjige, puno sam im čitala a i sami su brzo naučili da čitaju i puno razgovarala sa njima kad su već bili stariji (J. Z. 1952).

Ako sa decom vremenski nisam možda preko dana toliko koliko bih možda bila da imam neko, uslovno rečeno, redovno radno vreme, onda sam gledala da ono vreme koje sam sa njima budem zbilja sa njima a ne samo pored njih. Ne znam, verovatno su i moja deca osetila posledice tog, i ko zna u nekim trenucima kako su doživljavale to što sam eto sad ja novinar ili što ne znam baš ima neki miting pa moram da odjurim ili šta već ali, sklopilo se (Ž. S. 1953).

Usklađujući poslovne, porodične i obaveze u domaćinstvu, novinarke svedoče da nemaju dovoljno slobodnog vremena koje bi mogle da posvete sebi, što je prepoznatljivo kod većine žena koje su zaposlene. O tome govori i podatak da su i u socijalističkoj Jugoslaviji zaposlene majke bile dvostruko opterećene predugim radnim danom, nedostatkom sna, stalnom iscrpljenosti i potpunim odsustvom slobodnog vremena (Čavić 2013: 270).

Jedino što u tim usklađivanjima nemaš vremena baš za sebe. Ja sam sto puta kretala na jogu, aerobik, kurs jezika, ali uvek nešto iskrstne [...] To druženje uglavnom se uklapalo u „radno vreme“. Ali, nisam zbog porodice zaboravljava prijatelje, već su se viđanja više preusmerila na kućna druženja (B. D. S. 1970).

Volim da čitam knjige i volim da se sretnem sa drugaricama i drugovima, mada nemam baš mnogo vremena. Ali uglavnom slobodno vreme osim, kad posvetim porodici, normalno kćerkama i poseti mami, volim da pročitam dobru knjigu (J. Č. G. 1981).

Nepredviđeni novinarski zadaci koji se mogu pojaviti u bilo koje doba dana ili noći znatno utiču na planiranje i sopstvenog slobodnog vremena, ali i porodičnih obaveza.

Činjenica je da vi stalno imate tu nepoznatu jednačinu u svom životu kakav je nepredviđeni novinarski zadatak. Isplanirate, recimo, svoje vreme, ali ako se dogodi nešto nepredviđeno, morate sve odložiti i otići na teren i kad vam se ne izlazi, kad želite da se odmorite, ili kada imate neke druge važne obaveze. Mnogi događaji ne pitaju za privatne prioritete. Ili se, recimo, spremate za spavanje, a iz redakcije zovu, treba nešto hitno uraditi (V. L. 1954).

Važan preduslov za zasnivanje sopstvene porodice jeste rešeno stambeno pitanje, međutim u period socijalizma novinarske plate su bile dovoljne da je mogla da se plaća i podstanarska kirija. Novinarka G. Š. T. se udaje 1973. godine, kada je već godinu dana radila kao dopisnica *Magyar Szó-a*, a potom iz dopisništva u Bačkoj Topoli prelazi u Novi Sad, gde sa suprugom, koji je bio tehničar na *Televiziji Novi Sad*, godinama živi kao podstanarka pošto je njihovo stambeno pitanje rešeno (kupovinom stana u druženim sredstvima PK SKV i *Televizije Novi Sad*), 1988. godine, kako kaže „malteni u zadnji momenat“, pre *jogurt revolucije*.

Ako uporedim kiriju za podstanarstvo, pripravniciku platu sa mogućnostima u današnjim vremenima, po meni, tada, od toga smo mogli živeti normalno, knjige kupovati, ići u pozorište i sve što je danas sve teže i teže, naročito mладима. Sa moje tačke gledišta – novinarke penzionera – položaj naših mlađih kolega/inica je veoma neizvestan, a iz tog ugla mogu ih shvatiti da im se čini i budućnost besperspektivnom (G. Š. T. 1948).

Nisam od tih, ali mnoge moje kolege su dobijale stanove dok su radile na Radiju i Televiziji, koje su za budzašto posle otkupljivali. Bilo je povoljnijih kredita, manje gužve po predškolskim ustanovama [...] Sedamdesetih i osamdesetih su plate redovno stizale. Devedesetih smo umesto dela plate (od već pomenutih nekoliko maraka) dobijali kutije keksa, džemove [...] Znam da danas u Dnevniku plate kasne mesecima (Z. R. 1949).

Ukoliko zbog obaveza na poslu nije stizala da pripremi ručak, Ž. S. se seća da su sedamdesetih i osamdesetih godina mogli da priušte odlazak u restoran, što je danas mnogo teže.

Nekada kada nisam stigla da skuvam ručak zato što sam morala da budem na nekom događaju, ako ne postoji drugo rešenje, pokupimo decu i

moj muž i ja kažemo – idemo u restoran na ručak [...] Danas ćemo to teže, ne znam kako drugi svet, ali mislim da prosečan ili onaj koji je u socijalnom smislu ispod proseka, gde ja sebe ubrajam, teže će se ili nikako sada odlučiti na to (Ž. S. 1953).

U odnosu na novinarke koje su porodicu zasnivale sedamdesetih godina, kada je država pomagala u rešavanju stambenog pitanja, poslednjih nekoliko decenija egzistencijalne nesigurnosti znatno se teže dolazi do sopstvenog stana. Novinarke mlađe generacije navode da je plata novinara u Srbiji nedovoljna za osnovne životne troškove, što utiče na to da manje razmišljaju o rađanju dece i formiranju porodice, a više o dodatnim poslovima koji donose zaradu.

Pa, ja radim moj posao samo zato što ga volim. Dobro, lako je meni da tako govorim, kada nemam ni muža ni decu. Kada pogledamo zemlje u okruženju, u Hrvatskoj novinar ima platu 1.500 evra. U Sloveniji 2.000 evra [...] Ali ja u mom radiju imam platu 42.000 dinara i to mi je malo za život s obzirom na to da plaćam stan na kredit. To jeste moj stan, ali ga otplaćujem [...] Plus gde su tu računi, koliko meni ostaje za život? [...] E, onda vidiš u kakvom položaju živi novinar danas“ (I. S. 1977).

Pa meni bi lično nedostajalo možda 30.000 a i da budem plaćena za taj posao koji radim jer ga ne radim osam sati, nemam radno vreme. Često i slobodan dan iskoristim za neko snimanje. Meni lično nije dovoljna plata, sada po merama štednje Vlade minus 10 posto nekih 26.000 [...] Put me, na primer, i-zade 11.000, to je mesečna karta međugradskog prevoza autobusom (J. Č. G. 1981).

Zaključujem da novinarke uglavnom malo pričaju o braku, deci i sopstvenoj porodici jer smatraju da je ta tema deo privatnog života, te samim tim nije od javnog interesa i u intervjuu taj segment svog života posmatraju uglavnom u odnosu na usklađivanje sa profesionalnim obavezama. Feministička svest da je privatno javno, o čemu uglavnom sve znaju, ne primenjuje se na lični život. Prevashodno ostaje na snazi patrijarhalni model shvatanja porodičnih odnosa kao isključivo privatne sfere u kojoj žene i muškarci imaju strogo zadate i nepromenljive uloge. To nadalje otežava drugačije razumevanje i efektnije ukrštanje rodnog identiteta sa profesionalnim identitetom, što usporava i razvoj rodno određene novinarske kulture i, u krajnjem, ne doprinosi ravnopravnijem položaju žene u društvu.

Za razliku od sopstvene porodice, o kojoj iznose samo osnovne podatke, sećanja na roditeljsku porodicu su bogatija, ilustrativnija, što se može obrazložiti time da se, sa jedne strane, konstruišu uspomene na detinjstvo i mladost, kojima se daje nostalgičan i emotivniji ton, ali i potreba da se pri-povedanjem o roditeljima izrazi poštovanje i neka vrsta zahvalnosti.

4.8. Jezička upotreba novinarki u Vojvodini: maternji, profesionalni, rodno osetljiv jezik

Jezik nije samo sredstvo komunikacije već i pokazatelj odnosa moći i kontrole u jednom društvu, a samim tim može biti i sredstvo diskriminacije. Sam jezik nije moguće jednoznačno definisati, te ne postoji ni jednoznačna definicija maternjeg jezika, stoga možemo govoriti o nekoliko kriterija na osnovu kojih maternji jezik može biti određen: prvi jezik koji se nauči, jezik kojim govorи majka, jezik kojim se osoba najbolje i najčešće služi, jezik kojim se u procesu socijalizacije stiče sistem vrednosti neke grupe, jezik sa kojim se osoba identificuje, jezik sa kojim drugi identifikuju osobу itd. (prema Skutnabb-Kangas 1981: 14, 15). Od ukupno 16 životnih priča vojvođanskih novinarki različitih generacija, pet je radilo ili i dalje radi u medijima na jezicima nacionalnih zajednica koji su im maternji (mađarskom, rumunskom, rusinskom i slovačkom jeziku, nema novinarki kojima je maternji jezik romski).

Rezultati analize pokazuju da su novinarke u Vojvodini u mogućnosti da izaberu jezik koji će koristiti u profesionalnom radu: maternji ili jezik većinskog naroda (srpski) u zavisnosti od medija u kojem rade. Intervjuisane novinarke imale su mogućnost da pišu na maternjem jeziku u medijima čiji su osnivači saveti nacionalnih zajednica²⁰ ili u redakcijama koje su deo pokrajinskog javnog servisa (slovačka radijska redakcija i rusinska televizijska redakcija u okviru *Televizije Vojvodine*).

Iako jezička politika u obrazovnoj i administrativnoj praksi najčešće primorava građane da se opredеле za jedan od jezika kojim se služi kao maternjim, iskustvo novinarki pokazuje da jedna osoba može imati više od

20 Nacionalni savet rumunske nacionalne manjine – *Libertatea*; Nacionalni savet rusinske nacionalne manjine – *Ruske slovo*; Nacionalni savet slovačke nacionalne manjine – *Hlas ľudu* i Nacionalni savet mađarske nacionalne manjine – *Magyar Szó*.

jednog maternjeg jezika, kao što su, na primer, deca iz višejezičnih brakova, što je karakteristično za multietničku pokrajину kakva je Vojvodina.

Iz mešovitog sam braka, majka je Mađarica, tada smo živeli na Detelinari, gde sam krenula u dvojezičnu školu [...] Da, znam mađarski, dvojezična sam. Moj otac je Srbijanac iz Čačka, koji teško „lomi“ jezik i na srpskim akcentima, a kamoli na mađarskim umlautima, ali se jako trudio da nas razume, čak da progovori. Moja baka nije znala, ili je jedva znala srpski, dok nije stigao zet u kuću. Sećam se da je kupovala subotičke novine Het nap na mađarskom i da me je pitala šta znaće reči na srpskom i ispisivala ih iznad mađarskog teksta. Meni je to bilo čudno, a njeno objašnjenje je bilo da ako „nekog imaš u kući ko ne zna twoj jezik moraš da naučiš njegov“ (Z. R. 1949).

Maternji jezik. To nije stalna kategorija neke osobe nego promenljiva ili dinamička. To znači da maternji jezik možemo usvojiti (u ranom detinjstvu), upotrebljavati i zaboraviti, odnosno služiti se drugim jezikom kao maternjim, pa ponovo naučiti maternji jezik. Navedeno ilustruje priča novinarke T. S., koja je tokom školovanja prelazila sa rumunskog na srpski i obrnuto a u profesionalnom novinarskom radu koristi rumunski.

Kažem, bilo mi je malo komplikovano što sam na rumunskom po- hađala prvih osam godina, pa sam u srednjoj ekonomsko jprešla na srpski, nastava je bila na srpskom u Zrenjaninu, posle u Rumuniji sam se opet vratila na rumunski jezik, što nije bilo baš lako (T. S. 1983).

Slična je i priča novinarke L.O., koja se školovala na srpskom, a u porodici su govorili rusinski jezik.

Školovala sam na srpskom jeziku, kod kuće smo pričali isključivo rusinski jezik, svako leto sam provodila u Ruskom Krsturu, kod babe, tu se pričalo samo rusinski, tako da govorim i jedan i drugi jezik dobro (L.O. 1973).

Budući da je u novinarskoj profesiji jezik osnovna radna „alatka“, najprimenjivija je lingvistička definicija kompetencija maternjeg jezika po kojoj je to jezik kojim se osoba najbolje služi (prema Skutnabb-Kangas 1981: 15). Međutim, usled promene profesionalne okoline i društvenih okolnosti, može biti promenjiv i jezik kojim se osoba najbolje služi.

Ako si ti ostao unutar nacionalne zajednice, onda se to računa da nisi mogao nigde drugde da odeš. I delom sam, nisam to svesno, ali možda sam zadovoljnja, a i ružno bi bilo da kažem zapušila usta, kad sam prešla u Dnevnik i to u dnev-

no novinarstvo pa da vodim kulturnu rubriku, što je pored unutrašnje politike najjača, ponekad i najjača... A kad sam na fakultetu pisala ili u školi srednjoj, onda od mnogih Srba sam daleko bogatiji rečnik imala, a daleko se bolje izražavam, možda mi nekad promakne neki akcenat, ali tek kako njima ume da promakne (I. H. K. 1944).

Iskustvo novinarki potvrđuje i stav filozofa Ludviga Vitgenštajna da „granice moga jezika su granice moga sveta“, koji upućuje na to da za subjekat koji saznaće, sem onoga što mu je činjenično dostupno, nema drugog sveta (prema Vranić 209: 153). Naime, kvalitetan novinarski rad je teško ostvariv ukoliko se koristi isključivo maternji jezik pošto može da dovede do profesionalne autogetoizacije koja dalje može da doprinese getoizaciji određene grupe u društvu (prema Milinkov 2015).

U Radiju 021 smo se bavili temama koje su važne svim građanima, sada, u redakciji na rusinskom jeziku pratimo stvari koje su važne uglavnom samo za našu nacionalnu zajednicu, a ja ne mislim da je baš uvek važno ispratiti sve što se dešava, poput promocija iste knjige više puta u raznim mestima ili festivala koji su isti svake godine. Jako je teško naći stručne sagovornike za kompleksnije teme, nemamo stručnjake koji će nam govoriti na rusinskom jeziku – ekonomiste, psihologe, sociologe (L. O. 1973).

U socijalističkoj Jugoslaviji specifičnost multietničke Vojvodine bio je jezik manjih nacionalnih zajednica koji su, kao jezik sredine, putem svakodnevne komunikacije učili pripadnici drugih nacija. Poznavanje i upotreba jezika različitih etničkih zajednica koje su tradicionalno nastanjivale određene krajeve, smatrani su kulturološkim bogatstvom.

I naučila sam mađarski, dovoljno da se sporazumem i da razumem. Roditelji su i dalje radili, a baba je i dalje vodila računa o nama [...] I imala je problem jer su u Bačkoj Topoli u većini bili Mađari pa su i prodavačice na pijaci uglavnom govorile samo mađarski i moja baba, polu-Nemica polu-Srpkinja, nije mogla da se sporazume. Pošto sam ja u obdaništu od mojih vršnjaka i vršnjakinja dosta dobro naučila mađarski, onda me baba uvek vodila na pijacu, da joj „tolmačim“ kako je ona to govorila, da prevodim njenu pijačnu komunikaciju, šta žene kažu, koliko šta košta (J. Z. 1952).

Bilo nam je obavezno da gledamo predstave i na srpskohrvatskom i na mađarskom jeziku. To smo kasnije obrađivali na časovima mađarskog i srpskohrvatskog jezika (G. Đ. T. 1948).

Voleli smo da povremeno govorimo makedonski sa cimerkom i njenim prijateljima Makedoncima, zatim ponešto smo naučili slovačkog, a o tome da smo znali na druženjima i uz gitaru zapevati na slovenačkom, ruskom, engleskom, pa čak i grčkom, ne treba ni govoriti. Smatrali smo to nekako zajedničkom baštinom (V. L. 1954).

Međutim, u pojedinim sredinama dolazilo je do raslojavanja pripadnika različitih nacionalnih zajednica, što je kulminiralo devedesetih godina.

Na moju žalost, kada smo došli u Novi Sad, mnogo ređe sam sretala Mađare/Mađarice, nisam više bila u sredini u kojoj bih mogla da usavršim mađarski. U Novom Sadu je tada mađarski bio getoiziran, odnosno, mađarsko stanovništvo je mahom živelo na Telepu, ali i ideo mađarskog stanovništva je bio mnogo manji u Novom Sadu nego u Bačkoj Topoli (J. Z. 1952).

Profesionalno iskustvo novinarki, pripadnica različitih nacionalnih zajednica koje su se školovale, a potom i u novinarskoj karijeri periodično izveštavale na maternjem i na jeziku većinskog naroda (srpskom), pokazuje da maternji jezik ne mora biti stalna kategorija identiteta, nego dinamička te da je moguće imati više maternjih jezika a da novinarke u Vojvodini imaju slobodu izbora kojim jezikom će se služiti u svom profesionalnom radu. Navedena sloboda izbora najviše je uskraćena Romkinjama, koje su usled višestruke diskriminacije (rodne, socijalne, etničke) retko prisutne u novinarskoj profesiji, a i u malobrojnim medijima koji izveštavaju na romskom jeziku u Vojvodini, uglavnom dominiraju muškarci.

Jezik profesije. Kada je reč o jeziku profesije, mislimo pre svega na specifičnu upotrebu termina, reči ili fraza, ali i na sklop rečenica. Za jezik profesije u novinarstvu je – u zavisnosti od medija i žanra, ličnog jezičkog osećaja i društvenog konteksta – karakteristična upotreba svih jezičkih stilova (standardni, narodni, naučni, poetski, administrativni i politički). „U okviru opšteg novinarskog svaki novinar izgrađuje lični stil kojim izdvaja sebe kao stvaraoca, kao pisca, kao društveno biće, kao ocenjivača stvarnosti“ (Srđić 1979: 184). Prema Đuriću, u novinarstvu, ipak, ma kako poželjna, ne odlučuje lepota jezika, već tačna upotreba: „Štampan ili emitovan, jezik je pre svega sredstvo da se novost saopšti tačno, jasno, razumljivo. Tek onda možemo razmišljati o stilu“ (Đurić 2000: 126). Bez obzira na to što ovde problematizujem osnovno sredstvu novinarskog rada, nijedna novinarka ne pominje eksplicitno pitanja jezika profesije, kao što to problematizuju profe-

sorke univerziteta u dijaspori kojima jezik profesije najčešće nije i maternji jezik ili jezik sredine (na primer, za našu naučnicu u Holandiji jezik profesije je engleski, jer radi u takvom istraživačkom institutu, a jezik sredine je holandski, dok maternji srpski jezik koristi samo za pisanu i usmenu komunikaciju sa osobama u rodnom mestu u Srbiji).

Međutim, specifičnost novinarskog jezika može se tumačiti u nekoliko navoda gde novinarke pojašnavaju iskustvo prelaska iz jedne u drugu vrstu medija (radio, televizija, štampa), što je podrazumevalo i promenu načina izveštavanja.

Trebalo mi je vremena da se prešaltam na televiziju posle novina i radija, jer je televizija vizuelni medij, važno je šta kažete, još je važnije šta pokažete, pa novinar mora odmah da razmišlja, kada radi neku priču, čime će to da ilustruje i to mi je bio najteži deo posla (L. O. 1973).

Ja u to vreme gotovo ništa nisam znala o radu na televiziji. Ni o tehnologiji, važnosti slike, novinarskom izrazu u informativnom programu (M. S. 1965).

Inače, na štampano novinarstvo sam se teže navikla, iako sam imala utisak dok sam radila za televiziju, da patim od „viška reči“ (Z. R. 1948).

Zaključujem da profesionalni jezik u novinarstvu ne predstavlja samo govor i pisani tekst već ga čine i ostali prateći elementi kao što su fotografije, audio-vizuelni sadržaji, zvuk i muzika, koji su veoma važni za lakše razumevanje poslate poruke i bolju komunikaciju sa publikom. Navedeno je posebno izraženo poslednjih godina, kada dolazi do konvergencije medija i pojave multimedijalnih sadržaja. Zato bi problematiku profesionalnog jezika u novinarstvu trebalo posebno istražiti upravo u odnosu na pojavu i širenje multimedijalne prakse koja je u porastu kod nas.

Rodno osetljiv jezik. Kao što pravo na upotrebu maternjeg jezika pri-padnika nacionalnih zajednica pokazuje stepen ostvarene ravnopravnosti manjinskih zajednica, upotreba rodno osetljivog jezika u javnom govoru jedan je od osnovnih pokazatelja nastojanja da se ostvari društvo ravnopravnih i jednakih građana i građanki. Budući da mediji imaju značajnu ulogu u oblikovanju društvene realnosti, vrlo je bitno da se rodno osetljiv jezik koristi u novinarskoj profesiji, ali i da se, imajući u vidu edukativnu funkciju medija, promoviše njegov društveni značaj. Od 16 novinarki čije su životne priče zabeležene, šest gotovo sasvim dosledno koristi ROJ, ostale ga

koriste, ali ne sasvim dosledno, dok ga samo jedna ne koristi. Novinarke pripadnica starijih generacija koje su karijeru počele sedamdesetih godina, uglavnom za sebe kažu da su novinari a ne novinarkе, međutim generalno nemaju ništa protiv upotrebe rodno osetljivog jezika (Milinkov 2015).

Ja sam u profesiju ušla kao novinar i tako je završila. I ne zvuči mi to ni arhaično ni manje vrednovano. Ali, sada, kada govorim o svojim koleginicama iz prošlosti, govorim kao o novinarkama, kao što za žene koje se danas bave tom profesijom, kažem da su novinarkе (Z. R. 1949).

Postignut je veliki napredak, naravno, ne koriste ga svi mediji, ali makar smo stigli dотle da se u medijima trudimo, ali opet mislim da nije kodirano u smislu kodeksa i obavezognog ponašanja i pisanja u redakcijama i bojim se da je to još uvek u velikoj meri prepуšteno ličnom stavu ili osećaju ili svesti samog novinara ili novinarkе (Ž. S. 1953).

Novinarka M. F., koja je karijeru počela osamdesetih godina, navodi da joj je potpuno svejedno da li će se koristiti termin novinar ili novinarka.

Ja se i dalje izjašnjavam kao novinar i napišem novinar iako sam novinarka [...] Valjda mi to ostalo iz tog perioda kad sam ja počela da radim, onda smo mi svi bili novinari. Dakle, stvarno za sebe mogu da kažem novinarka ili neko je novinarka, ali da mi sad i neko kaže novinar, ja nemam taj problem da se kao pobunim, naljutim mada za neke druge ljude kad treba da stavim potpis, ne stavim uvek u toj rodno ravnopravnoj, kako se već kaže, tako da malo sam zakržljala u tome, moram da priznam (M. F. 1968).

Novinarka B. D., koja u ovu struku ulazi početkom devedesetih godina, kaže da nema formiran stav o upotrebi rodno osetljivog jezika.

U redu je da se neguje, ali nekoliko puta smo u današnjem razgovoru došli do toga da je jako smešno reći trenerka ili trenerica za ženu koja trenira. Ima tu nekih termina koji su, kako da kažem, neprevodivi u taj rodno senzibilni jezik i zato bi možda moglo smisliti neke nove termine. Hoću da kažem da je meni to jednako odbojno kada silujemo jezik, kao i sa druge strane kada se nešto ne poštuje (B. D. 1970).

Za razliku od starijih koleginica, novinarke pripadnica mlađe generacije koriste rodno osetljiv jezik, ali ni one ne sasvim dosledno.

Ja sam ga, donekle, koristila i pre nego što smo doneli odluku o tome u Radio Novom Sadu, ali, ipak, postoje reči koje ne možemo upodobiti. Na primer, sudinica, sutkinja meni je to potpuno besmisleno da kažem. I reči ču

sudija za ženu. Ili advokat. Ne znam kako da kažem – advokatica? Kada se kolebam, uvek se konsultujem sa lektorkom. Poštujem rodnu ravnopravnost, kada je reč o jeziku, gde god je to moguće (I. S. 1977).

Nedavno sam baš komentarisala sa kolegama u veb-redakciji da nikad dosad nisam primetila da se, na primer, u vestima agencije Tanjug za žene ministarke ta funkcija piše u muškom rodu. To stvarno nije bilo tako unazad nekoliko godina, čini mi se. Meni je logično ako je u pitanju žena, da pišeš u ženskom rodu. Tako su nas učili i u školi, zar ne? (B. D. S. 1973).

Ja koristim rodno osetljiv jezik, međutim, većinu ljudi nervira da kažu doktorka, psihološkinja i ginekološkinja (L. O. 1973).

Novinarka N. K., koja je završila studije novinarstva, smatra da je veoma važna upotreba rodno osetljivog jezika jer se na taj način naglašava da žene mogu biti sasvim jednake sa muškarcima, što ima edukativan značaj za društvo. Treba naglasiti da je tokom studija na Odseku za medijske studije slušala predavanja o rodno osetljivom jeziku i otuda naučeno može da primenjuje u praksi. To potvrđuje i zaključak da je za rodno osetljiv jezik potrebna podjednaka naobrazba, kao i za svaki drugi deo gramatike srpskog (ili nekog drugog) jezika. Sem toga, o ovoj upotrebi su novinarke sticale znanje i u alternativnom obrazovanju, na različitim seminarima.

Mislim da je to jako važno jer ne mora žena da bude potpisana sa doktor nauka ako možeš da napišeš doktorka. Ne mora biti novinar ako može da bude novinarka. Prirodnije je, normalno je. I pokazuješ ljudima da postoji znak jednakosti da mogu da rade iste stvari i muškarci i žene. I mislim da se to sad dosta već negde i primilo po medijima, da to kolege koriste. Samim tim slušaoćima, čitaocima, gledaocima to postaje prirodno, ušlo im je u uši i ti ni ne osećaš da se ta promena događa, a događa se, što je dobro (N. K. 1985).

Upotreba ROJ u jezicima nacionalnih zajednica koje žive u Vojvodini zavisi od tipa jezika. Jezici koji poznaju kategoriju roda (slovački, rusinski, rumunski) na jednoj su strani, a oni u kojima kategorija roda odsustvuje (mađarski) na drugoj strani. Rusinski jezik je specifičan kada je reč o ženskom rodu.

Baš sam razmišljala na tu temu i meni se čini da rusinski jezik više čuva tu rodnu senzitivnost. Nikad ne bih rekla, recimo, da je Marija, ne znam, Malackov profesor tog jezika nego profesorka. Tako, recimo, rusinski žena nikad nije dečiji lekar nego lekarka (I. H. K. 1944).

U slovačkom jeziku tu smo jedinstveni i možemo se ponositi [...]
Znači, tu nije problem sa nekim profesijama da bude ne znam žena direktor, Vesna direktor nečega, uvek će biti direktorica, a samim tim, što se tiče nas, u prezimenu svake žene znači u oficijelnom predstavljanju, bez obzira na to šta piše u rodnom listu, imaće sufiks, završetak u prezimenu na „ova“ (J. Č. G. 1980).

U mađarskom jeziku gramatika, kao što znate, ne označava konkretno rodove [...] To dokazuje i moje znanje gramatike, rodova srpskog jezika. Ranije ni u srpskohrvatskom jeziku nije u svakom slučaju bio naglašen rod, primera radi, kod nekih imenica, kod naslovljavanja. Muški rod je dominirao, sada sa krivom crticom treba označiti rodne razlike u duhu rodne ravnopravnosti, kako je to i naučno dokazala profesorka Svenka Savić. Sa tog gledišta u mađarskom jeziku nije potrebno u svakom slučaju „prisilno“ upotrebiti rodne razlike, mislim na neka zanimanja/profesije, na primer; sekretar redakcije. Teško mi pada da izgovorim reč; sekretarica redakcije (G.Š.T. 1948).

Nedosledno korišćenje ROJ i u maternjem jeziku i u jeziku većinskog naroda može se opravdati nepostojanjem sistematskog obrazovanja za tu jezičku upotrebu u javnoj sferi. Presudnu ulogu za upotrebu rođno osetljivog srpskog jezika, i u slučajevima novinarki pripadnica većinskog naroda i u slučajevima novinarki iz različitih nacionalnih zajednica, ima svest o bitnosti jezika za uspostavljanje rodne jednakosti, kao i neformalno obrazovanje u vidu različitih seminara, radionica i konferencija o ravnopravnom položaju žena u društvu.

Bila sam na seminaru, isto mislim da je bila organizator Norveška kraljevina, ali preko resornog ministarstva, tu su bile razne teme, žena kao objekt u reklamama, pojam žena u žutoj štampi i rođno senzitivan jezik [...] I na kraju kad sam dobila ono reč, rekoh da je rođno senzitivni jezik u slovačkom jeziku zastupljen sto posto (J. Č. G. 1980).

Donatori su se fokusirali na nezavisne medije pa su tako predstavnici svih članica ANEM-a u nekom periodu bili na raznim kursevima gde su novinari prošli obuku i dobili saznanja o razlozima upotrebe rođno senzitivnog jezika i njegovoj primeni u medijima (J. Z. 1952).

Kao rezultat kampanje „Žene to mogu u medijima“, koja je u vidu seminara i radionica organizovana u pojedinim redakcijama u Srbiji, nastao je

Kodeks rodno senzitivnog izveštavanja, koji, međutim, nije prihvaćen u svim medijima.

Gledano sa stanovišta prihvatanja „ponude“ koju je dala grupacija ženskih nevladinih organizacija kroz Kodeks rodno senzitivnog izveštavanja, mi i dalje nemamo veliki broj medija koji su spremni i otvoreni za promene. Kodeks je potpisalo i primenjuje dvadesetak medija u celoj Srbiji (uključujući nacionalni, pokrajinski i lokalni nivo). Ono što je dobro, to je da je B92 kao medij sa nacionalnim pokrivanjem, prihvatio inicijativu i vrlo dosledno koristi rodno osetljivi jezik. Ne besprekorno, ali svakako dosledno. Sa druge strane, ta praksa nije uvedena u javnom servisu, i to nije dobro (M. S. 1965).

U momentu kada u srpskom jeziku problematika rodno osetljivog jezika nije standardizovana, većina žena u novinarstvu nedosledno upotrebljava ROJ, što svedoči o njihovom individualnom nastojanju da doprinesu opštijem nastojanju da se pomoću jezika ostvaruje ravnopravnost polova i rodova u društvu, o čemu znanje dobijaju u raznim oblicima neformalnog obrazovanja već više od tri decenije. Upravo je ovo istraživanje pokazalo da bitnu ulogu za upotrebu rodno osetljivog jezika ima neformalno obrazovanje kao i svest novinarki o važnosti ovakvog načina komunikacije za vidljivost žena u profesiji, koja je sve jasnija i veća, ali i u društvu uopšte.

Želela sam u ovom radu da problematizujem odnos roda i jezika na način da ove dve komponente identiteta povežem sa trećom – profesijom, ali i sa ostalim komponentama (kao što je obrazovanje – formalno i neformalno). Pokazujem da je navedena problematika kompleksnija od zahteva ovog doktorskog rada, ali zbog njenog značaja ovde posebno naglašavam da o tome nema podataka u domaćoj literaturi, kako lingvističkoj tako ni onoj u rodним studijama. Tačnija bi ocena bila da se o jezičkoj problematici u odnosu na druge komponente identiteta osoba ili grupa uopšte, malo i nedovoljno kod nas raspravlja, pa je onda očekivano da i u interdisciplinarnim studijama roda nedostaju istraživanja metodom interseksionalnosti, za koje u ovom radu dajemo dosta primera. Budući da nema novinarstva bez jezika, smatram posebno važnim problematizovanje jezika profesije, maternjeg i jezika roda za budući okvir novinarskog posla, ali i novinarske etike kod nas (ovde izostaje diskusija o jezičkoj diskriminaciji, koja može biti pri-

sutna istovremeno i u jeziku profesije i u maternjem i u rodno osetljivom polju upotrebe).

4.9. Diskusija: profesionalni/rodni identitet novinarki

U našoj zemlji postoje tri tipa novinara: *svaštar* (žargon za novinara koji prati sve teme i rubrike na koje ga urednik pošalje, pokriva veliki broj događaj na terenu), *specijalista* (uskostručan novinar, vezan za svoj sektor i više boravi u redakciji) i *slobodnjak/freelancer* (nema matičnu redakciju, već sam prati događaje nudeći priloge zainteresovanim medijima) (prema Jevtović i dr. 2014: 43). Među intervjujsanim novinarkama nalaze se sva tri navedena tipa: one koje su radile ili rade u velikim redakcijama, dopisnice i slobodne novinarke. Pojedine su bile ili su i dalje na poziciji urednika, glavnih i odgovornih urednika, direktorki programa, dok je jedna vlasnica produkcijske a druga je bila direktorka novinske kuće.

Empirijski podaci pokazuju da je kod svih novinarki jasno izražen profesionalni identitet, one su ostvarene u svojoj karijeri, o čemu svedoče i nagrade koje su doabile, pri čemu nijedna nije zažalila što je ušla u svet novinarstva (Milinkov 2015). Novinarke navode da, bez obzira na to koliko posao prate stresne i opasne situacije, novinarstvo i novinarski način života smatraju svojim životnim opredeljenjem.

Imala sam milion stresnih, užasnih situacija, navikla sam da tako funkcionišem. To mi još dođe kao podstrek, probudi inat (B. D. S. 1973).

Bila sam uvek odgovorna i baš posvećena poslu. I uvek sam po tome računala, ja sam 24h novinar, prihvatala sam i da me u dva, tri, šest u-jutro bude jer je to bio moj posao, moje opredeljenje (B. D. 1970).

Jako je važno, bilo šta da radiš u životu, da daješ svoje emocije, jer ako ti to nesebično daješ i ako si otvoren i čistog srca, uvek ćeš dobiti povratnu, isto lepu i informaciju i emociju i dobrotu od tog čoveka, a možda ćete postati i prijatelji za ceo život. E, takvu sada emociju imam prema svim ljudima koje sam do sada snimala kada je reč o reportažama, s obzirom na to da mi u novinarskom poslu imamo i te kako nezgodnih situacija, pogotovo ako se bavimo dnevnim novinarstvom koje je vezano za informativni program (I. S. 1977).

Ako rezimiram, meni je novinarski posao od početka bio privlačan, zanimljiv, interesantan, dinamičan. Novinarstvo je mogućnost da otkrivate stalno nove prostore, teme, ljude, podneblja [...] Ili je dovoljno da samo dobijete

neki impuls, negde čujete nešto i krenete u traganje za celinom. Ili slučajno naletite na svetove za koje niste znali da postoje uopšte. I to je lepota i suština novinarstva (J. Z. 1952).

Nikada nisam zažalila što sam počela da se bavim novinarstvom, divan je posao, jer imam osećaj da zaista pomažem ljudima. Najlepše je kada se jave ljudi i kažu da su posle našeg priloga o njima dobili pomoć (L. O. 1973).

Novinarka B. D. smatra da svako svesno pravi izbore u životu, te da se ne može nametnuti tuđe mišljenje, pogotovo kada je reč o profesionalnom novinarstvu.

Uvek vodim polemike na časovima „Izveštavanja u kriznim i ratnim situacijama“ kada mi kažu naše mlađe kolege kao „moralni su da budu u službi propagande, da ne bi izgubili posao i ostavili porodice bez hleba“. Ma, nije niko morao. Pa i drugi koji su rekli ne želim da budem u službi ratnouškačke propagande su imali porodice. Kao što danas mogu da kažu neću da me kupiš nekim jeftinim ručkom ili cipelama. Novinari danas bedno žive, na ivici su egzistencije i onda su lako potkuljivi. Ja konkretno nikada nisam pristajala na to da me neko „kupi“ bilo čime (B. D. 1970).

Najmlađa od intervjuisanih novinarki imala je priliku da izveštava sa događaja koji postaju deo svetske istorije, zajedno sa kolegama iz poznatih medijskih kuća.

Od sastanka o egipatskoj krizi u Briselu do glasanja o poverenju vlasti Enrike Alete u Rimu, odakle su nas poslali na Lampeduzu da izveštavamo o potonuću broda sa petsto emigranata iz Afrike. To mi je stvarno bio doživljaj, sve u-kupno i prilika da izveštavam rame uz rame sa novinarima sa BBC-ja, CNN-a i drugih svetskih kuća [...] Druga stvar koja mislim da me je obeležila i da je ostavila veliki utisak na mene je Ukrajina [...] To je upravo kada su se događala ubistva demonstranata na trgu, kada su ih sniperima gađali i taj dan je poginulo oko sto ljudi [...] Tako da su to velike stvari i meni je jako draga što sam imala prilike da ispratim neke velike svetske, rekla bih, možda čak neke od njih istorijske događaje jer će ostati kao takvi upisani sigurno (N. K. 1985).

Novinarke koje su učestvovali u istraživanju zalažu se za rodnu ravнопravnost u društvu, što je sa opštim zalaganjem za poštovanje svih ljudskih prava u skladu sa etikom profesije. Međutim, izraženost ličnog rodnog identiteta zavisi od toga da li su i koliko u njihovoj porodici patrijarhalno

postavljene uloge žene kao majke i supruge i na koji način ih novinarka prihvata. Na primer, novinarka I. H. K. (1944), bez obzira na to što je u jednom periodu bila i na funkciji glavne i odgovorne urednice, pošto suprug nije tolerisao njene profesionalne obaveze (*Ti karijeru preko mojih leđa nećeš praviti*), ulagala je dodatnu energiju da se nakon završenih kućnih poslova i brige o deci bavi svojim poslom.

Čak sam i šila i štrikala svojoj deci [...] To je stvarno bilo puno radno vreme, dok deca nisu stasala i više, a posle došli u pubertet, i to sam preživljavala, sve. **Ali čovek kad je mlad, i kad hoće, stvarno ima toliko energije da sam ja njih vukla i na probe pozorišta [...] Ali to je meni lepo sećanje.** Ja da se nisam tako bavila tim drugim, da sam samo svoj posao, svoju karijeru vodila, i tako možda bih stekla, titule, recimo (I. H. K. 1944).

Koliko je patrijarhalni okvir utemeljen, pokazuje i potreba da se, bez obzira na karijeru i nedostatak vremena, drugim ženama iz okruženja dokaze da može da bude „dobra žena i domaćica“.

Ja radim svoj posao i hoću da to pošteno odradim, ali mislim, sad će reći neku jeretičku misao, da su žene same sebi najveći neprijatelji. One pristaju i češće su žene, jer muškarce je baš briga u suštini, pokušavale da mi nametnu, a ja sam, moram biti iskrena, nasedala, kompeticiju u oblastima koje su tipično ženske (I. H. K. 1944).

Za razliku od prethodno navedenog primera, Ž. S. je – budući da je imala pomoć majke ali i razumevanje supruga, koji je takođe bio novinar – uspevala u potpunosti da se posveti novinarstvu jer je delom bila oslobođena „ženskih“ poslova, što može da ukaže na otklon od patrijarhalnih porodičnih normi. Međutim, shvatanje da posao mora da radi na isti način kao i muškarci, bez privilegija zbog toga što ima malu decu, ukazuje na bespovorno prihvatanje tradicionalnih uloga u novinarstvu, zadatih po muškim merilima.

Dakle, to je uglavnom bio muški svet. E sad, moram priznati da ne samo što sam bila vrlo mlada u odnosu na kolege nego i zato što sam žena, prosti mi je bilo sasvim prirodno da će raditi na isti način u istoj dinamici pod istim opterećenjem, kako bih rekla, da neću imati ni najmanju privilegiju ili popust zato što kod kuće imam dete ili zato što treba da skuvam ručak. Ja sam dosta, čini mi se, disciplinovani radnik i čini mi se da imam ozbi-

Ijan odnos kada je reč o poslu i da mi je uvek bio posao jako važan, ja sam ga naravno i volela, ali obaveza kao nešto što je tu dato i da je to prva stvar (Ž. S. 1953).

Prema Margareti Melin, uz *stakleni plafon*, strategija *dnevne rutine* jedan je od načina na koji se dominantna elita u novinarstvu (uglavnom muškarci) „brani od opasnosti ulaska nove grupe na njihov teren, usled kojih su žene često prinuđene na izbor karijera ili porodica“ (Melina 2008). Stav da ostvarenjem majčinstva i pratećih tradicionalno postavljenih ženskih uloga trpi profesionalna novinarska karijera jer zbog porodičnih obaveza žene ne mogu da ispune sve zadatke, ukazuje na koliziju, pa čak i na međusobno isključivanje rodnog i profesionalnog identiteta.

I nije strašno bar sada, pošto nemam još dece, nemam porodicu. Ženama je teže onog trenutka kada dobiju decu, ja mislim da se promene i njihovi prioriteti. Posao negde dolazi na drugo, treće, peto mesto. Sa drugaćijim žarom pristupaju poslu. To se oseti na kvalitetu toga što rade i samim tim onda se možda urušava taj njihov ugled u redakciji koji su ranije stekle ili ih prosto ljudi drugačije doživljavaju kao nekog ko baš i neće moći svoje zadatke da ispuni (N. K. 1985).

Međutim, navedeno mišljenje da novinarkama koje su se ostvarile i kao majke posao prestaje da bude prioritet, demantuju lična iskustva novinarki iz starijih i srednjih generacija (Ž. S., J. Z., M. S., M. F., L. O.), koje su maksimalno posvećene profesiji, uspevajući da je usklade sa majčinstvom. U slučaju J. Č. G, majke dve devojčice, pominje se „žrtvovanje“ porodice zarad profesije, jer smatra da su predanost i požrtvovanost vrlo važni za novinarstvo, pogotovo na početku karijere.

I onda sam posle toga počela da razmišljam da stvarno možda provodim previše vremena na poslu. Koleginica koja me, u stvari, i preporučila kaže kako imam porodicu, slatku dečicu, rekoh da, ali nemam završeni fakultet, nemam ni jednog dana staža, sve je to nešto bilo honorarno preko omladinskih zadruga... I ja kažem jednog dana ćeš verovatno i ti izabrati žrtvu, znači to je ili profesija ili porodica, ja sam sad žrtvovala malo porodicu. Ali deca su, u principu, srećna (J. Č. G 1981).

Bez obzira na materijalnu sigurnost i uspeh u novinarskoj karijeri koji potvrđuju nagrade i priznanja, samovrednovanje profesionalne ostvarenosti, na šta ukazuje svedočenje novinarke I. S., vrlo je nisko izraženo jer se očekuje i zahteva muška potvrda životnog uspeha žene.

Kada govorimo o stepenu emancipacije u našoj zemlji, ovo je super što ja imam. Ali je zato s druge strane meni teško da nađem muškarca, jer se oni plaše emancipovanih žena. Muškarci se povlače pred takvim ženama. Bila sam za emancipaciju žene, oduvek. Sad se pitam šta je dobro donela ta emancipacija? Žena mora da shvati, OK, imam to i to, a sad moram u nekim segmentima života da spuštam robove, ne mogu sad u svemu da budem prva i da imam mišljenje o svemu i da budem najbolja. Muškarcima treba ostaviti prostor za delovanje. Emancipovanoj ženi je potreban jak, stabilan muškarac koji nije iskompleksiran (I. S. 1977).

Patrijarhalni kognitivni okvir predstavlja sistem društvenih struktura u kojim muškarci dominiraju, tlače i eksploratišu žene. Sociološkinja Silvija Volbi (Silvia Walby) smatra da je u savremenim industrijskim društvima patrijarhat moguće razumeti kao složenu kombinaciju šest strukturalnih područja u kojima muškarci imaju prevlast nad ženama i izrabljaju ih: 1. *rad u kući* (muškarci prisvajaju vrednost neplaćenog rada žena u kući); 2. *plaćeni rad* (žene su segregirane u pojedina zanimanja i manje plaćene); 3. *seksualnost* (muška kontrola nad ženskim telima) 4. *kulturne institucije* (dominacija muškaraca u kulturnoj proizvodnji i u medijima); 5. *država* (muškarci dominiraju institucijama i proizvode rodno pristrano zakonodavstvo); 6. *muško nasilje nad ženama* (prema Borić 2007: 51). Prisustvo patrijarhalno ograničenih rodnih uloga primetno je u shvatanju da žena, kada postane majka, nije u mogućnosti da se dovoljno kvalitetno posveti poslu. Sa druge strane, iskustvo novinarki pred koje se postavlja ili same postavljaju prioritet poslu u odnosu na porodicu, govori o žrtvovanju bitnog životnog segmenta i dominaciji profesionalnog identiteta. I na kraju lične priče novinarki koje su uspešno balansirale između porodice i posla jer su minimalizovale tradicionalno shvaćene ženske obaveze, pokazuju spajanje profesionalnog i rodnog identiteta. Za razliku od rodnog identiteta, koji kod intervjuisanih novinarki varira od patrijarhalnog do feminističkog okvira, profesionalni identitet kod svih je jednako izražen, što potvrđuje koliko kao i na koji način o toj temi govore u svojim životnim sećanjima.

4.10. Novinarke kao *druge*

Metod životne priče polazi od feminističkog pristupa budući da se fokusira na osećanja ljudi a ne samo na događaje koji se posmatraju kao bitan deo istorijskog sećanja društva. „Pamćenje je čin ljubavi. Osobe, vrijednosti, osećanja, strasti – jesu. Iako vezani za tačno određen vremenski trenutak, ne pripadaju samo tom trenutku, kao što i pjesma, napisana određenog dana i određene godine, ne pripada samo tom datumu i toj godini, nego pripada sadašnjosti života i nastavlja postojati i rasti“ (Kopić 2015: 2).

Životne priče novinarki iz Vojvodine zasnivaju se na autobiografskim podacima, koje, s obzirom na izgrađenu svest o javnom interesu, smeštaju u društveno-istorijski kontekst, dajući istorijskim događajima lični, emotivni pečat. U diskursnim strategijama novinarki može se čitati feministički postulat „lično je političko“, mada ne treba zanemariti činjenicu da je njihova misao vođena prevashodno interesom društva u celini, jer, uz pojedine izuzetke, ne uviđaju nužnost posebnog naglašavanja interesa žena, niti sebe kao žene.

Sećanja novinarki koje su karijeru počele šezdesetih i sedamdesetih godina potvrđuju pretpostavku da žene u novinarsku profesiju ulaze kao *druge*. U prvim decenijama socijalističke Jugoslavije u novinarstvu su bili brojniji muškarci, što ilustruje rečenica najstarije među novinarkama: *Pa tada sam bila jedina, valjda mi je zato i bilo lepo* (I. H. K. 1944). Na koji način je društvo posmatralo žene u medijima, pokazuje komentar rođake jedne od novinarki: *Svima kaže da sam spiker, sramota je da kaže da sam novinar* (Z. R. 1949). Iako je većina (11) intervjuisanih novinarki visokoobrazovana, reč je o smjerovima na fakultetima koje su uglavnom upisivale devojke (književnost, srpski jezik), dok studije novinarstva prvi put pominje novinarka koja fakultet upisuje početkom devedesetih godina, što ukazuje na to da su žene bile *druge* i u pogledu formalnog obrazovanja za novinarsku profesiju.

Iako se u drugoj polovini 20. veka povećava broj žena u profesiji, one su bile i do danas ostaju *druge* kada je reč o upravljačkim strukturama u medijima.

Urednici su uglavnom bili muškarci (G. Š. T. 1948).

Ali je menadžment, rukovodstvo medijsko, uglavnom bilo muško (Z. R. 1949).

Ima više žena u redakciji [...] ali one nisu na rukovodećim pozicijama, uglavnom rade novinarski i voditeljski posao (L. O. 1973).

Ali opet urednička mesta, naravno, drže uglavnom muškarci, koliko ja znam (V. Š. 1948).

Nema ih uopšte među vlasnicima medija ili je to zanemarljivo (M. S. 1965).

Navedeno potvrđuje tezu o *staklenom plafonu* u profesiji jer žene uglavnom nisu u mogućnosti da dosegnu upravljačke strukture pošto te pozicije društvene i političke moći u medijima i dalje drže muškarci. Sem *vertikalne*, može se konstatovati i *horizontalna segregacija* muškaraca i žena zaposlenih u medijima. Iako se većina intervjuisanih novinarki bavila (bavi) inoformativno-političkim novinarstvom, primetan je njihov stav o polnoj predodređenosti bavljenja određenom vrstom novinarskog posla.

U kulturnim redakcijama čini mi se ima više žena (B. D. 1970).

Na primer, u kulturi su uvek kod nas radile žene [...] Nismo nikad ni imali ženu novinarku u sportskoj redakciji. (I. S. 1977).

Iako bi u situaciji kada je novinar često i fizički ugrožen, logičnije bilo da na „teren“ istrčavaju muškarci (V. L. 1954).

Novinarke se u sećanjima uglavnom osvrću na istaknute muškarce, u profesiji uopšte ili u svom bližem okruženju, koji su uticali, u većoj ili manjoj meri, da zavole novinarstvo i da profesionalizam postave kao imperativ u svom radu.

Kada sam počela sa pisanjem, na mene je, pored mog strica, veliki utisak ostavio još jedan čovek, Jožef Žaki (József, Zsáki) iz našeg mesta. On je stalno isticao i ponavljao što sam za ceo život zapamtila. Činila tako, kako je i predložio, da i srcem osećam: da „pod našim podnebljem samo dobar čovek može da bude dobar novinar“ (G. Š. T. 1948).

Pa dovoljno je ako kažem da sam imala privilegiju da radim u listu kojem je Staša Marinković bio glavni urednik, onda je mislim sve jasno. Dakle, to je ta vrsta privilegije raditi u tom listu (Ž. S. 1953).

Urednik je tada bio Slobodan Arežina, za mene jedan od najprofesionalnijih urednika. On je bio poput kapetana broda, koji vodi u određenom smjeru, a vaše je da odradite taj mornarski posao koji treba (V. L. 1954).

Kolega i urednik Igor Božić, koji nam je bio tu neko vreme, odlazio je za Beograd [...] Čovek koji zna, taj posao drži u malom prstu i koji je bio u svakom trenutku tu da sa tobom prođe svaki detalj koji je nejasan, koji možda treba popraviti i koji treba na ovaj ili na onaj način oblikovati. I to se jako osetilo (N. K. 1965).

Postojala je jasna podela na novinare saradnike i velika imena NIN-a. De facto, neki od njih su i bili velika imena srpskog i jugoslovenskog novinarstva. I mi smo se s velikim poštovanjem, ja to moram reći, strahopštovanjem, odnosili prema njima (M. S. 1965).

U to vreme su se novinarstvom više bavili muškarci. Jedan od mojih uzora je takođe bio muškarac – Dragan Babić, tadašnji novinar i urednik TV Beograd. Sjajan lik, erudit u svakom smislu (B. D. 1970).

Među imenima koja se navode kao uzor u novinarstvu, nalaze se i pojedine novinarke, ali je njihov broj manji. Bitno je napomenuti da se, kada se govori o novinarkama, uz obrazovanje i stručnost, pominje i izgled, što nije slučaj kada se radi o novinarima.

Hrvatsku novinarku Silviju Luks sam tada doživljavala kao ženski novinarski ideal. Bila je kompletna, imala je baš sve što televizija traži: erudiciju, obrazovanje, glas, stav i vrlo sofisticiran izgled (M. S. 1965).

Ilustrativan je i primer urednice iz sedamdesetih godina Stanislave Filotić, koja se pominje kao boemka među tadašnjim novinarima, što je tipična predstava o muškarcima u novinarstvu, koji vole društvo i kafane.

Recimo, bila je tu Stanislava Filotić, čuvena Caca [...] Caca Filotić je bila jedna od najvećih boema, njeni štosevi se prepričavaju i dan-danas po beogradskim kafanama, onim novinarskim (V. Š. 1948).

Iako se novinarke obuhvaćene istraživanjem ističu u svom profesionalnom radu, što potvrđuju nagrade i priznanja za novinarsku hrabrost i etiku, te samim tim njihove lične priče predstavljaju doprinos očuvanju, odnosno podizanju kvaliteta poslednjih godina prilično devastiranog novinarstva u Srbiji, primetno je da one sebe kao žene stavlju u drugi plan, dok prioritet daju muškarcima i samoj profesiji. Konstatacija: *Gledala sam da na muški način odgovorim tome i tu onda zbilja nije bilo nikakvih problema* (Ž. S. 1953) – ukazuje na potrebu da se, bez obzira na postignuća, potisne žensko kako bi se naglasila sposobnost da se na muški način odgovori izazovima

profesije. Ovde se može govoriti o tome da novinarke, minimalizujući svoj ženski identitet, smatraju da mogu biti i da jesu sasvim jednake muškarциma, ali sebe podređuju profesiji, koja je opet normirana po tradicionalnom principu, u smislu da dnevni red (teorija *agenda setting*) postavljaju muškarci. U tom slučaju rodni identitet postaje *drugo* u odnosu na profesionalni, što je i mogući razlog zašto, bez obzira na načelno zalaganje za ravnopravan položaj žena u društvu, novinarke ne doprinose mnogo (uz pretpostavku da se ne radi o nameri već o preuzetom modelu funkcionisanja) afirmaciji rodno osjetljivog pristupa medijima, u smislu medijskog izveštavanja, ali i rodno osjetljivih politika u medijskim kućama. Ukoliko se pod novinarskom kulturom (*journalism culture*) podrazumeva ono što novinar/novinarka oseća, misli, deluje i jeste u istorijskom trenutku i predstavlja stvaranje značenja realnosti, neprestano pregovaranje, određenu moć, kao i zajednički pogled na svet za grupu novinara (Melin 2008), u slučaju većine novinarki može se konstatovati prisustvo rodno neosjetljive novinarske kulture.

Sa druge strane, bez obzira na potiranje ženskog identiteta u drugi plan u odnosu na profesiju, na osnovu ličnih priča, može se zaključiti da je novinarkama vrlo bitno što su se ostvarile kao majke. Od 16 novinarki šest nemaju decu, od čega tri pripadaju mlađim generacijama, što otvara prostor za potencijalno majčinstvo. Novinarka koja je odlučila da ne želi da ima decu oseća se kao *drugo* u odnosu na žene koje su majke, jer društvo diskriminiše one koji se ne uklapaju u tradicionalno shvatanje porodičnog života.

Ako nisi u tom nekom šablonu koji ti je društvo nametnulo, a to je neka klasična porodica, odmah si problematičan, društvo te osuđuje i ne prihvata. Mislim da je to skroz pogrešan ugao gledanja. Svako mora da ima slobodu izbora. Ako se zalažeš za neke građanske postulate, za slobodu govora, mišljenja, slobodu kretanja, onda ne vidim razlog da se borиш i za slobodu da budeš Ja kakav želiš da budeš, a ne kako ti neko drugi nameće (B. D. 1970).

Koliko je jak pritisak patrijarhalnih društvenih normi na one koji izaberu način života mimo tradicionalno uspostavljenih pravila (bračna zajednica muškarca i žene, deca), može se zaključiti na primeru dveju novinarki penzionerki koje nemaju decu. U jednom slučaju, može se govoriti o diskursnoj strategiji prečufkivanja svega što je u vezi sa privatnim životom, dok je u drugoj reč o strahu od javnosti, jer je konstatacija izrečena tokom snimanja

razgovora da ima „sreću ili nesreću što nema porodicu“ zbog specifičnosti posla, prilikom autorizacije izbrisana.

Da je i u komunističkom sistemu bilo problematično biti političko-ideološki *drugaciji*, govori i sećanje V. Š. na progon anarholiberala u prvoj polovini sedamdesetih godina (1973/74) u Jugoslaviji, posledice kog su i porodično osetili.

E, moj otac je bio anarholiberal. I onda smo mi prošli kroz, kako da kažem, „toplog zeca“. Bojkot, proganjanja, to je baš bilo strašno, prisluškivanja i tako dalje. Javne blamaže. I tako smo se mi našli u tom ružnom periodu, mislim, kao porodica. Meni su uzeli pasoš. Ja sam bila državni neprijatelj [...] I poruka je bila da ja treba da ostavim novinarstvo i da idem u arhiv (V. Š. 1948).

Novinarke koje su devedesetih godina radile u skladu sa profesionalnim standardima, u odnosu na kolege i koleginice koje su prihvatale režimsku propagandu, u većinskom društvu su posmatrane kao *drugačije*, zbog čega su proživljavale vređanja i neprijatne situacije

Velike pritiske koje sam imala, napise po novinama da sam izdajica, ustaša velika, znači, bilo je u Dnevniku baš moje ime i prezime. Mog tatu su maltretirali na poslu, ja tad nisam imala još decu, ali, znači, ovde prozivke idem ulicom: „Ustaše, ustašija“. Onda je bilo „Kurvo ustaška“ veliki graffiti po garaži pored mog ulaza (M. F. 1968).

Novinarke pripadnice manjinskih nacionalnih zajednica su dvostruko drugo u odnosu na novinarke iz većinske zajednice i muške kolege u sopstvenoj zajednici. Rusinka I. H. K kaže da je osećala nepoverenje kolega u njene sposobnosti i kvalitet rada kada je nakon višegodišnjeg rada u *Ruskom slolu* prešla u pokrajinski *Dnevnik*.

Ako si ti ostao unutar nacionalne zajednice, onda se to računa da nisi mogao nigde drugde da odeš. I delom sam zadovoljila, a i ružno bi bilo da kažem zapušila usta, kad sam prešla u Dnevnik i to u dnevno novinarstvo pa da vodim kulturnu rubriku, što je pored unutrašnje političke ponekad i najjača. Tako da se ni sam osećala inferiorno kad se posla tiče, ali sam malo imala tako osećaj, nije podsmeha, nego rekla bi nepoverenja – šta ona zna. Recimo, konkurisala sam za jedno mesto, pa kaže zar Rusinka da nama Srbima? (I. H. K. 1944).

Navedeno svedočenje može da ukaže na osećaj inferiornosti, kao i na nedostatak samopouzdanja zbog načina na koji društvo prihvata manjinske grupe. Slična je priča i J. Č. G., koja radi u slovačkoj radijskoj redakciji u

okviru pokrajinskog javnog servisa koja. Naime, ona kaže da se dešava da ih kolege iz srpske redakcije posmatraju *drugačije*, ali i da se to ponekad oseti i u svakodnevnoj komunikaciji.

Muslim, dešava se to i u okviru kuće [...] jer se nekako gleda – vi Slovaci imate manje programa, imate više prava pa se borite stalno za nešto [...] Meni lično, kad mogu da biram, biraću latinicu, neće biti cirilica pošto nam je to maternje pismo. Normalno tamo gde moramo, nikad nećemo reći „ne“ srpskom jeziku [...] Većina misli: „Vi Slovaci imate matičnu zemlju.“ Ne, nisam vezana za to i ovde ostajemo kako god bilo ili kako se zvali. Ali se oseća, mislim da je to od deve-desetih, pre toga nije bilo, oseća se i na ulici. Desilo mi se u prodavnici da mi kaže mlada prodavačica „Vi čudno pričate.“ Rekoh ne pričamo mi čudno, samo pričamo drugačije (J. Č. G. 1981).

Rusinka L. O. takođe kaže da se oseti drugačiji tretman manjinskih i većinskih redakcija na Radio-televiziji Vojvodine.

Kolege novinari sa prvog programa televizije, koje znam odranije, iz drugih medija, normalno sarađuju sa nama iz manjinskih redakcija, ali ima i onih koji ne znaju gde se nalaze naše redakcije, ne znaju da su naše kancelarije samo jedan sprat iznad njih, prosto im to nije važno. Osim toga, mnogo više moramo da se trudimo da dobijemo ekipe za snimanje događaja nego što je slučaj s novinarima s prvog programa, koji uvek imaju ekipu na raspolaganju (L. O. 1973).

Novinarka G. Š. T. kaže da se u novinarstvu nikad nije osećala *drugačije* zbog pripadnosti mađarskoj nacionalnoj zajednici, ali da je na probleme nailazila u nekim svakodnevnim situacijama, kada, na primer, nije u mogućnosti da pošalje telegram na mađarskom jeziku.

Na radnom mestu – bilo kojem – uglavnom nisam imala poteškoća, barem što se moga posla tiče direktno, nisam osetila da sam zbog nacionalne pripadnosti manje vrednovana. Nisam imala većih problema ni zbog toga što ne govorim perfektno srpski [...] A kada sistem ne funkcioniše – mada bi bilo poželjno u vekovnoj višenacionalnoj sredini – to izaziva otpor u čoveku. Polazim od sebe, neprljatno se osećam ako dobijem stomačnu nervozu kada želim da pošaljem npr. taj telegram, jer mi savetuje službeno lice da to činim na srpskom, kako ne bi pogrešili [...] A kako da napišem na srpskom kada šaljem madarskoj porodicu? (G. Š. T. 1948)

Novinarka Ž. S. kaže da nikad nije osećala da je profesionalno i uopšte u društvu manje vrednovana ili diskriminisana zbog toga što pripada ma-

njinskoj nacionalnoj zajednici, ali se osećala da je drugačije posmatraju kada u većinski srpskoj redakciji progovori na mađarskom jeziku.

Ja se, recimo, sećam, radila sam u Borbi, beogradska redakcija [...] završi se sastanak i ja se javim telefonom kući da im kažem kada ču da krenem nazad ili tako nešto i normalno govorim na svom maternjem jeziku sa svojim mužem [...] i onog trenutka kad ja progovorim mađarski, samo za trenutak [...] kako bih rekla udari ih po ušima – nisu navikli. U jednom trenutku vas pogledaju kao neku egzotiku li ne znam šta već. Moguće da je devedesetih, ne smem da tvrdim, bilo nemoguće da ja budem šef dopisništva na primer, prosto zato što je prezime takvo kakvo je (Ž. S. 1953).

Novinarke iz manjinskih nacionalnih zajednica svedoče da su osetile da kolege sunarodnici doživljavaju kao izdaju to što one rade ili su pret-hodno radile u medijima koji izveštavaju na većinskom (srpskom) jeziku, što ukazuje na to da su, zato što se nisu ponašale u skladu sa normama sopstvene zajednice, posmatrane kao *drugačije*. Navedeno ilustruje primer novinarke L. O., koja nakon rada u medijima na srpskom jeziku, ponovo počinje da radi u rusinskoj redakciji.

U početku uopšte nisu bili oduševljeni, nisu me poznavali, delovala sam im drugačije. Posle nedelju dana otvoreno su me pitali da li sam ja špijun, da li me je rukovodstvo postavilo u redakciju da ih prисluškujem i da prenosim šta oni pričaju (L. O. 1973).

Pa jedno vreme sam imala osećaj da me moji Rusini smatraju kao da sam ih izneverila (I. H. K. 1944).

Iskustvo novinarke T. S., koja je osnovnu školu i fakultet završila na rumunskom a srednju školu na srpskom, pokazuje da se *drugost* gotovo identično doživjava, bez obzira na to da li je reč o manjoj ili većoj društvenoj grupi.

Zanimljivo je da kažem da, kada sam bila u Zrenjaninu, svi su me nazvali Teo Rumunka, ja kažem: „Ljudi moji, ja jesam Rumunka po nacionalnosti, ali što bismo mi to potencirali, šta ima veze da li sam Rumunka, Srpinka, Mađarica, je l' tako?“ E, potpuno obrnuta situacija je bila kada sam otišla u Rumuniju, tamo su me svi zvali Srpinka. Ja kažem njima svoje ime, da sam ja, u suštini Rumunka, samo što živim u Srbiji. Ne znam, stalno su me mešali i onda na kraju krajeva, stalno se zapitaš šta si ti u stvari (T. S. 1983).

Tokom devedesetih godina, kaže Ž. S., u mađarskoj nacionalnoj zajednici bilo je dobro prihvaćeno to što izveštava na srpskom jeziku jer se to shvatalo kao prostor da bitne teme dopru do šire publike. Međutim, smatra da je danas izraženje zatvaranje u nacionalne okvire.

Možda je to čak danas aktuelnije pitanje, bojam se, nego što je bilo u to vreme, sada kada počinje na ozbiljan način da se promoviše „novinarstvo u nacionalnom duhu“, gde vi automatski ispadate iz kombinacije. Mislim da je takav kontekst u stvari ozbiljniji teren za tu vrstu odnosa nego ono vreme. Ono je više bila, zahvaljujući medijima u kojima sam radila, i retka mogućnost autentičnog dopiranja do medijske publike srpskog jezičkog područja (Ž. S. 1953).

Činjenica da se tokom životnog i radnog veka mnogih generacija, usled društveno-istorijskih okolnosti, promenilo nekoliko država, nosi specifičnost identiteta nekadašnjih Jugoslovena. Pojedine novinarke koje su detinjstvo i mladost provele u SFR Jugoslaviji, nakon raspada države osećaju da su ostale bez domovine, što ih čini drugaćijima u odnosu na one koji su prihvatali određeni nacionalni identitet ili su rođeni nakon konstituisanja Republike Srbije kao samostalne države.

Kod nas u kući je bila jedna jugoslovenska atmosfera [...] I onda odjednom je nestala Jugoslavija i ja nisam srećna što živim u državi koja se zove Srbija pa sam sebe proglašila za apatrida, bez domovine, osim što se izjašnjavam nacionalno kao Vojvodanka na užas kada treba negde to da kažem. A to je jedini identitet koji imam, vojvodanski (V. Š. 1948).

Ja sam jako teško doživela raspad Jugoslavije... Nikada nisam razmišljala o tome što je to patriotizam, ali je sada evidentno da sam i ja i mnogi moji prijatelji, bez obzira na to jesu li došli iz Bosne, Crne Gore, Slovenije, zaista voleli tu zemlju Jugoslaviju... To nije bio izraz nekog nacionalnog stava – radilo se o zajedničkom prostoru, zavičaju, zemlji u kojoj si odrastao. Kada je pukla ona prva puška i ubila onog vojnika u Splitu, ja sam zapala u strašnu depresiju, budila sam se u plaču, za mene je bila zastrašujuća, neshvatljiva pomisao da u našoj zemlji ubijaju ljudе (V. L. 1954).

Bila sam protiv rata i jako mi je teško pao raspad Jugoslavije. Ja se i danas izjašnjavam kao Jugoslovenka [...] Ne zbog toga što žalim za davno prošlim vremenom nego što na taj način izražavam otpor protiv nacionalizma i što ne prihvatom da me neko uvuče u pripadnost nacionalnom identitetu. To je bila moja zemlja, u njoj sam odrasla i formirala se kao ličnost [...] Rat me je dosta obeležio,

bukvalno izbacio iz cipela, rasturio mi porodicu, rasuo prijatelje na sve strane, razmrskao identitet. Ja se i dalje pitam ko sam ja i kome pripadam (B. D. 1970).

Lična iskustva novinarki potvrđuju feminističku teoriju *drugosti*, koja se u navedenim primerima pojavljuje na različitim nivoima: novinarke kao *druge* u odnosu na muške kolege i profesiju, novinarke iz manjinskih zajednica kao dvostruka *drugost*, novinarke koje nemaju decu kao *druge* u odnosu na one ostvarene u majčinskoj ulozi. Međutim, bez obzira na *drugost* u novinarstvu, intervjuisane novinarke su *prve* u aktivizmu i borbi za društveni interes. Novinarke su kroz svoj profesionalni rad ali i mimo novinarstva bile ili su i dalje društveno aktivne u borbi za poštovanje ljudskih prava, u okviru toga i ženskih prava, dok su se pojedine (M. S. i J. Z.) u potpunosti ili u značajnoj meri fokusirale na rodnu ravnopravnost. Upravo o aktivizmu mimo profesionalnog novinarskog rada govori i Margaret Melin, koja navodi da žene koje su uspele da uđu u društvenu oblast novinarstva, da bi doabile mogućnost i prostor da rade i bore se, u svakodnevnom radu koriste niz taktika, među kojima je i sticanje „obrazovnog kapitala“ u vidu novinarskih kurseva, ali i seminara, radionica i drugih aktivnosti koje nisu isključivo u vezi sa novinarstvom (prema Melin 2008: 218–222). Navedeno posebno dolazi do izražaja u kriznim periodima, u koje svakako spadaju ratne deve-desete i dominantna nacionalistička politika tih godina kada su neistomišljenici snosili posledice u vidu otkaza, progona, hapšenja, ubistva (ubistvo novinarke Dade Vujsinović i Slavka Ćuruvije još nisu dobila sudske epi-log). Novinarke u Vojvodini posebno su bile glasne u različitim aktivnostima i akcijama pokrenutim u cilju odbrane profesije.

Osnovano je – i ja sam među tih trinaestoro osnivača – Nezavisno društvo novinara Vojvodine [...] Pokrenuli smo razne akcije, nedeljnik Nezavisni, otvorili Prozor (nedavno preminuli kolega Jan Briza uložio je veliki trud da se Prozor ne zaboravi i posle 20 godina izdao, uz pomoć bioših učesnika, knjigu dokument Prozor). Prozor je okupljao novinare, otpuštene ili smenjene, iz svih redakcija, bilo ih je mnogo iz Mađar soa, Ruskog slova, redakcije rumunskog časopisa. Snalazili smo se bez sredstava, uz pomoć i naklonost raznih antiratnih udruženja i pojedinaca (Z. R. 1948).

O tome ima traga u našem dnevnom listu, možete pronaći i pratiti. Svugde sam bila prisutna i kao ličnost i kao novinarka. Prvom prilikom sam potpi-

sala UJDI – Udruženje jugoslovenske demokratske inicijative, Evropskog pokreta Srbije, Vojvodine. Uključila sam se u rad Mirovnog pokreta Vojvodine, Žene u crnom, Ženskih studija „Mileva Marić-Einstein“, Ekumenske humanitarne organizacije, Helsinškog odbora za ljudska prava, Kuće tolerancije, Etničkog foruma, Vojvođanskog kluba (G. Š. T. 1948).

U situacijama krize, tranzicije i socijalnih promena do izražaja dolazi neformalno obrazovanje kao jedan od načina savladavanja ili adaptiranja na društvenu realnost. Upravo srova društvena realnost Srbije s kraja 20. veka oblikovala je jednu od najugroženijih grupa, žene u organizatorke, nositeljke i korisnice „novog obrazovanja“ (Veselić, Popović 2008: 342). Sa idejom istraživanja, proučavanja, unapređenja i poboljšanja društvenog položaja žena u Novom Sadu je 1997. osnovano udruženje građana „Ženske studije i istraživanja“, a među polaznicama i saradnicama su bile i pojedine novinarke (G. Š. T. J. Z., M. S.). U osnivanju Ženskih studija u Subotici učestvuje i novinarka V. L. jer je to, kako obrazlaže, bio način da izrazi svoj opozicioni novinarski stav.

Uvek sam bila tako malo feministički nastrojena, jer je feminismam jedno vreme bio isto vrsta opozicionog stava. Po meni, prava pozicija je uvek opoziciona. Mejnstrim je uvek sumnjiv [...] A teme o ženskom pitanju su mi bile zanimljive, volela sam da to istražujem, i pišem o tome. Posebno inspirativna bila je pokojna Jelica Čapaković, svojevremeno je u vojvođanskoj vlasti vodila resor za rodnu ravnopravnost [...] Bila je vrlo agilna i sa njom sam volela raditi (V. L. 1954).

Nakon talasa repatrijarhalizacije društva devedesetih godina i pada Miloševićevog režima, u prvoj dekadi 21. veka, M. S. izlazi iz dnevnog novinarstva i 2004. godine osniva žensku nevladinu organizaciju „Centar za podršku ženama“ sa idejom političke edukacije žena i podsticaja za ulazak u javnu sferu i u politiku.

Mi smo 2000. godine imali jednu četvrtinu opština u Srbiji koje nisu imale nijednu ženu u skupštini, nijednu odbornicu. Znači, situacija na lokalnom nivou je bila zaista dramatična. Devedesetih smo postizali neslavne rekorde po broju žena u skupštini u procentu koji je bio manji od dva. Angažman žena koji je postojao u socijalizmu tokom devedesetih je isčezao. Taj proces retradicionalizacije je dao neviđeno brz rezultat i 2000. je bilo neophodno vratiti žene na javnu scenu i u politiku, i to je bilo prvo polje rada naše organizacije (M. S. 1965).

Samo četiri (M. S., J. Z., G. Š. T., V. L.) od 16 novinarki govore o sopstvenim aktivnostima u ženskim organizacijama, dok ostale, kao što je već pomenuto, rodnu neravnopravnost smatraju važnim, ali ne i ličnim problemom, te bolji položaj žena doživljavaju kao deo profesionalnog i aktivističkog zalaganja za opšte društvene promene. Posledica navedenog očitava se u tome da se, bez obzira na visok stepen profesionalnog novinarstva, ne doprinosi puno poboljšanju položaja žena zaposlenih u medijima, što se može okarakterisati kao nizak stepen prihvatanja *rodno određene novinarske kulture*.

5.0. OPŠTI ZAKLJUČAK

Cilj rada je bio da pokaže na koji način formalno i neformalno obrazovanje utiče na formiranje rodnog identiteta, koji je u suodnosu sa profesionalnim identitetom, kao i da predstavi proces feminizacije novinarske profesije u kontekstu društva, porodice, obrazovanja i medija, a na osnovu životnih priča novinarki u Vojvodini.

Postavljene su osnovne četiri hipoteze:

H-1: Formalno akademsko obrazovanje ima značajan uticaj na kvalitetan profesionalni rad novinarki, ali nedovoljan za rodno osetljiv pristup.

H-2: Neformalno obrazovanje u smislu celoživotnog usavršavanja doprinosi profesionalnjem radu novinarki, naročito u istraživačkom novinarstvu, kao i rodno osetljivom medijskom izveštavanju.

H-3: Veći broj žena na pozicijama moći u medijima ne dovodi nužno do rodno osetljivog pristupa, te na taj način ne doprinosi promeni sistema vrednosti koji bi vodio ka ravnopravnijem položaju žena u društvu.

H-4: Kod žena u novinarskoj profesiji prisutno je potiskivanje rodnog identiteta u odnosu na profesionalni.

Analiza životnih priča novinarki potvrđuje **prvu hipotezu** da akademsko obrazovanje ima značajan uticaj na kvalitetan profesionalni rad, budući da je većina intervjuisanih novinarki visokoobrazovana. Empirijski podaci pokazuju da je kod većine novinarki fakultetska diploma važan preuslov za ulazak u profesiju, ali i da završene studije žurnalistike nisu presudne za profesionalni rad, jer su od 16 novinarki samo tri završile fakultet novinarstva. Međutim, iskustvo žena koje su diplomirale novinarstvo pokazuje njihovu početnu prednost u odnosu na kolege i koleginice iz redakcija koji nisu studirali novinarstvo i koji su teorijsko-praktično znanje nadoknađivali neformalnim obrazovanjem. Empirijski podaci potvrđuju prepostavku da formalno akademsko znanje nije dovoljno za rodno osetljiv pristup u izveštavanju jer tema rodne ravnopravnosti nije sastavni deo nijednog kurikulum studijskih programa koje su novinarke završile. Kako rezultati istraživanja pokazuju, presudnu ulogu za upotrebu rodno osetljivog jezika ima svest novinarki o važnosti jezika za uspostavljanje rodne jednakosti, kao i neformalno obrazovanje u vidu seminara, radionica i konferencija o ravnopravnom položaju žena u društvu.

Profesionalna iskustva novinarki potvrđuju **drugu hipotezu** da neformalno obrazovanje u smislu celoživotnog učenja kao oblika usavršavanja doprinosi profesionalnjem radu novinarki, kao i rodno osetljivom medijskom izveštavanju. Značaj neformalnog obrazovanja posebno dobija na važnosti tokom poslednjih dveju decenija, kada dolazi do tehničko-tehnološkog napretka društva, koji se najviše reflektuje upravo u sferi medija, kroz proces digitalizacije i stvaranja novih platformi distribucije medijskog sadržaja. Koliko se promene u medijskoj sferi dešavaju na gotovo dnevnom nivou, pokazuje i iskustvo žena koje su diplomirale novinarstvo pre nekoliko godina, a morale su dodatno da se edukuju kako bi mogle da primenjuju nove programe i način rada u informativnim redakcijama, budući da se od novinara u današnje vreme očekuje da samostalno finalizuje medijski proizvod, za razliku od vremena od pre svega jedne decenije, kada je taj posao timski obavljalo više ljudi (snimatelj, montažer, novinar, lektor).

Analiza empirijskih podataka potvrđuje i **treću postavljenu hipotezu** da veći broj žena na pozicijama moći u medijima ne dovodi nužno do rodno osetljivog pristupa, te na taj način ne doprinosi promeni sistema vrednosti koji bi vodio ka ravноправnijem položaju žena u društvu. Iskustvo novinarki pokazuje da se, bez obzira na veći broj žena u novinarstvu, nastavlja sa polnom podelom poslova i rubrika, te da se nastavlja horizontalna segregacija u profesiji: žene izveštavaju o kulturi, obrazovanju, zdravstvu, dok su muškarci informativno-politički i sportski novinari. Novinarke, kada govorile o ličnim iskustvima, retko konstatuju da se nalaze u neravноправnom položaju jer smatraju da u novinarstvu mogu dostići sve što i muškarci, što upravo ukazuje na podređen položaj žena jer svoj rad smatraju dovoljno kvalitetnim samo ukoliko dosegnu limit postavljen od strane muškaraca i po njihovim merama. Koliko se ne dovode u pitanje osnove novinarstva zasnovane na muškim principima, budući da su godinama muškarci bili jedini u profesiji, potvrđuje i to što novinarke kada govore o uzorima u novinarstvu, uglavnom pominju muške kolege.

Na osnovu iskustva pojedinih novinarki, može se govoriti o poistovjećivanju rodnog identiteta sa tradicionalno shvaćenim ženskim ulogama (obaveze supruge, majke i domaćice), što usled preklapanja sa profesionalnim obavezama utiče ili na minimalizovanje ženskog identiteta ili pretvaranje u superheroine koje se trude da u jednakoj meri postignu i porodične

obaveze ali i uspeh u karijeri. Stoga analiza rezultata istraživanja potvrđuje i **četvrtu hipotezu** da je kod žena u novinarskoj profesiji prisutno potiskivanje rodnog identiteta u odnosu na profesionalni. Analiza empirijskih podataka pokazuje da se kod pojedinih žena u novinarstvu, usled nesvesnog odvajanja određenih komponenti sopstvenog identiteta kao što su profesija, pol, majčinstvo, može govoriti o minimalizovanju rodnog identiteta jer se on izjednačava sa ženskim i tako postavlja kao potencijalna smetnja izazovima profesije.

Na uzorku životnih sećanja 16 novinarki, pripadnica različitih nacionalnih zajednica kao i većinskog naroda, rekonstruiše se lični, rodni, profesionalni, novinarski, ali i kolektivni identitet građana i građanki koji žive na teritoriji Vojvodine. Rad rasvetjava rodnu dimenziju razvoja novinarske profesije u dužem vremenskom periodu, u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka u Vojvodini, koja je kao autonomna pokrajina bila sastavni deo različitih država: SFR Jugoslavije, SR Jugoslavije, Državne Zajednice Srbije i Crne Gore i Republike Srbije. Budući da su istraživanjem obuhvaćene različite generacije novinarki rođenih u periodu od 1944. do 1985. godine, njihova lična sećanja ilustruju istorijski period u trajanju od pola veka u različitim državama i različitim ideologijama.

Na osnovu rezultata istraživanja mogu se izvesti sledeći zaključci.

1. Profesionalni identitet je specifičan, zajednički identitet novinarki iz Vojvodine, dok se na individualnom nivou može govoriti o višestrukim identitetima žena (ćerke, sestre, majke, supruge, partnerke, udovice, novinarke, građanke, Vojvođanke, pripadnice manjinske nacionalne zajednice i dr.) nastalom ukrštanjem različitih komponenti. Rezultati analize ukazuju na identičnost pojedinih faktora kao što su društveno-ideološki kontekst (socijalizam) i kulturnogeografski prostor (Vojvodina) u kojem se rađaju, odrastaju, obrazuju, žive i rade žene obuhvaćene istraživanjem.
2. Političko-istorijski kontekst i stepen razvoja društva u kojem novinarke odrastaju značajno doprinosi formiranju njihovog profesionalnog i rodnog identiteta, kao što je očit uticaj novinarske profesije na odabir događaja iz detinjstva i mladosti koji putem ličnih sećanja pomažu pisanju kolektivne istorije na teritoriji Vojvodine. Usmene životne priče, pogotovo sećanja na period detinjstva i mladosti

zasnovana na crticama iz porodične svakodnevice (na primer: igrajanje u seoskoj prašini, bosanska kuća puna komšiluka, čitanje knjiga u toaletu, odeća skrojena od vojničkih uniformi, rad na njivi, bežanje iz škole radi učešća na studentskim protestima, bežanje od rata devedesetih godina), istorijsko-političkim događajima daju životniju, emotivniju i humaniju sliku.

3. Govoreći o porodici iz koje potiču i aktivnostima roditelja, novinarke doprinose dekonstruisanju porodičnih odnosa i odnosa između muškaraca i žena. Sećanja novinarki potvrđuju rezultate prethodnih istraživanja (Duhaček, Zaharijević, Ivanović 2012, Stojaković 2012, Vilenica 2013), koji pokazuju da bez obzira na aktivnost žena u javnoj sferi u periodu socijalizma, u kriznim devedesetim, kao i tranzicionom periodu početkom 21. veka, žene teško izlaze iz okvira patrijarhalno konstruisane privatne sfere.
4. Formalno visoko obrazovanje predstavlja osnovno polazište za bavljenje novinarskom profesijom, ali za stepen razvoja profesionalnog identiteta vrlo je važno i konstantno neformalno obrazovanje, a edukacija na temu rodne ravnopravnosti značajno utiče na nivo ostvarenosti rodne novinarske kulture.
5. Novinarke svojim životnim pričama potvrđuju kriterijume postavljene prilikom odabira istraživačkog korpusa (novinarke za koje u društvenoj zajednici postoji konsenzus medijskih profesionalnica i profesionalaca, pripadnica i pripadnika intelektualne elite da su ostvarile značajan profesionalan doprinos i ugled novinarstvu) jer nedvosmisleno pokazuju doslednost u svom radu, poštovanju novinarskih i etičkih kodeksa a parcijalni interes pojedinaca podređuju javnom interesu.
6. Iako je devet od 16 intervjuisanih novinarki iz Vojvodine dobilo neku vrstu priznanja ili nagrade za dostignuća u poslu kojim se bavi, nijedna od njih nije dobila neku od najvećih i najpriznatijih novinarskih nagrada u Srbiji. Na osnovu toga može se konstatovati da je novinarkama koje rade na teritoriji Vojvodine dvostruko teže da budu prepoznatljive široj javnosti i nagrađene za svoj profesionalni rad. Prvu prepreku predstavlja činjenica da su žene i da se suočavaju sa horizontalnom i vertikalnom segregacijom u profesiji, a druga

je da žive i rade na periferiji najvažnijih društvenih dešavanja, te ostaju neprepoznatljive u široj društvenoj zajednici.

7. Podatak da nijedna od nagrada novinarskih udruženja nije predviđena za doprinos rodnoj ravnopravnosti – ukazuje na nedovoljno razvijenu društvenu svest o potrebi rodno osetljivog izveštavanja. Činjenica da novinarke ne dobijaju nagrade za ravnopravnost polova upućuje na zaključak da u redakcijama ne postoji poseban sektor niti posebna rubrika koja se bavi emancipacijom žena, već je ta tema prepuštena uredničkoj ili novinarskoj inicijativi.
8. Feministička svest da je privatno javno, poznata gotovo svim novinarkama, ne primenjuje se na njihov lični život. Novinarke uglavnom malo pričaju o braku, deci i sopstvenoj porodici jer smatraju da je ta tema deo privatnog života, te samim tim nije od javnog interesa i u intervjuu taj segment svog života posmatraju uglavnom u odnosu na usklađivanje sa profesionalnim obavezama. Stoga se može govoriti o prisustvu patrijarhalnog modela shvatanja porodičnih odnosa kao isključivo privatne sfere u kojoj žene i muškarci imaju strogo zadate i nepromenljive uloge. To dalje ograničava drugačije razumevanje i efektnije ukrštanje rodnog identiteta sa profesionalnim identitetom, čime se ne podstiče ni razvoj rodno određene novinarske kulture, niti se, u krajnjem, doprinosi ravnopravnijem položaju žene u društvu.
9. Žene u novinarsku profesiju ulaze kao *druge*, što potvrđuju i sećanja novinarki koje su počele da rade šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka. Iskustvo većine novinarki pokazuje da, bez obzira na broj žena u medijima, upravljačke strukture (uredničke, direktorske, vlasničke) i dalje pripadaju muškarcima, što pokazuje njihovu profesionalnu i političku moć. Istraživanje takođe potvrđuje pretpostavku da su novinarke pripadnice manjinskih nacionalnih zajednica dvostruko *druge* u odnosu na novinarke većinske zajednice i muške kolege u sopstvenoj zajednici.
10. Konstatovana *drugost* žena u medijima, sagledana iz istorijske, ali i perspektive društveno-političke moći, važna je za određivanje stepena rodno određene kulture u novinarstvu. Rezultati istraživanja potvrđuju pretpostavku da je kod novinarki izražen rodni identitet,

ali i da je on podređen profesionalnom, jer se u slučaju većine novinarki rodni identitet shvata kao statički žensko-muški polaritet a ne kao kategorija višestrukih identiteta.

11. Rezultati istraživanja pokazuju da su pojedine intervjuisane novinarke istrajne u zalaganju i borbi za slobodu, ali ne ličnu, slobodu sebe kao žene, jer je to nešto što doživljavaju kao manje vredno i nedovoljno društveno opravdano u odnosu na slobodu novinarske profesije. Zaključujem da novinarke sebe doživljavaju kao *objekat* u odnosu na novinarstvo, a ne kao *subjekat* novinarstva. Navedeno ukazuje na nerazumevanje novinarki ili pridavanje malog značaja činjenici da mediji imaju ogromnu ulogu u kreiranju rodno osetljivog društva.
12. Novinarke se u sećanjima uglavnom osvrću na događaje koji se svrstavaju u deo kolektivne, političke, takozvane muške istorije (na primer, studentski protesti '68, Titova smrt, *jogurt revolucija*, ratovi devedesetih godina, NATO bombardovanje, 5. oktobar 2000), dok se, sem pojedinih novinarki, ne osvrću na događaje koji su deo ženske, feminističke, aktivističke priče (konferencija Drug/ca 1976. godine, aktivnost Žena u crnom, različite kampanje za rodnu ravnopravnost Ravnopravno, Žene to mogu u medijima).
13. Profesionalna i životna iskustva intervjuisanih novinarki pokazuju da se rodna ravnopravnost shvata kao važno društveno pitanje, ali se, bez obzira na konstatovani neravnopravni položaj žena u medijima, ne doživljava kao lični problem. Novinarke položaj žena prihvataju kao deo profesionalnog i aktivističkog zalaganja za opšte društvene promene, što nadalje utiče da se, bez obzira na visok stepen profesionalnog novinarstva, ne doprinosi mnogo poboljšanju položaja novinarki u medijima, niti kvalitativnoj promeni medijske slike žene.

Na osnovu navedenih zaključaka a u cilju podsticanja uspostavljanja rodno osetljive novinarske kulture koja prepostavlja podjednako vrednovanje muške i ženske perspektive, navodim sledeće preporuke:

1. Promovisanje rodno osetljivog pristupa u medijima na svim nivoima obrazovanja.

2. Uključivanje rodno osetljivog pristupa u kurikulume studijskih programa novinarstva.
3. Uvođenje teme rodne ravnopravnosti u društvu u nastavne planove i programe društveno-humanističkih studija.
4. Pospešivanje povezivanja, saradnje i razmene iskustava institucionalnog (formalnog) i alternativnog (neformalnog) oblika medijskog obrazovanja, kao i studija roda.
5. Donošenja Kodeksa rodno osetljivog izveštavanja koji bi bio zajednički za sve medije u Srbiji.
6. Edukovanje i podsticanje novinarskih udruženja da uspostave priznanje i nagrade za novinarke i novinare koji doprinose razvoju rodne ravnopravnosti.

U kontekstu društva u kojem se od strane političko-ekonomskih autoriteta, znatnog broja urednika i novinara, kao i publike podržava i toleriše pojava senzacionalizma, tabloidizacije i autocenzure u medijima, važno je da se prvenstveno na akademskom, ali i širem društvenom nivou, sagledaju iskustva novinarki koja ukazuju na zalaganje za očuvanje profesionalnih i etičkih standarda, kao i na hrabrost, doslednost i beskompromisnost u poslu, što predstavlja interdisciplinarni (sa stanovišta rodnih i medijskih studija) doprinos nauci.

Mogućnosti primene rezultata istraživanja su dvojake: 1. empirijski podaci o identitetu novinarski iz Vojvodine poslužiće u teorijskoj raspravi o korelaciji rodnog i profesionalnog identiteta ali i komponentama višestrukog identiteta žena u Vojvodini; 2. poslužiće da se proširi postojeća *baza podataka* životnih priča žena pripadnica većinske, ali i manjinskih nacionalnih zajednica i iskoristi za naredna istraživanja.

Kada je reč o mogućnosti primene dobijenih rezultata u istraživačkoj praksi, oni se mogu porediti sa sličnim na prostoru bivše Jugoslavije te tako dovesti do zaključka o profesiji novinarki danas kao jednoj od najvažnijih komponenti identiteta. Nadalje, podaci su od važnosti za uporednu analizu profesije novinarki u drugim kulturnim sredinama budući da se pomoću njih mogu dobiti podaci o elementima kulture u interakciji sa profesionalnom orijentacijom novinarki danas. Podaci iz ovog istraživanja mogu poslužiti u tom smeru kao pionirski istraživački rad u afirmisanju kvalitativnih podataka za buduću analizu u različitim delovima sveta.

6.0. LITERATURA

1. Adams, Judy (2011). Women's Peace Oral History Project Guidelines and Resources. (Materijal sa kongresa Međunarodne lige žena za mir i slobodu /WILPF/ održanog od 1. do 5. juna 2011. na Univerzitetu Severna Karolina, SAD) URL: <http://www.ja1325.org/PDFs/OralHistoryGuidelines.pdf> Posećeno 10. 7.2015.
2. Alpern Engel, Barbara, Posadskaya-Vanderbeck, Anastasia (1998). *A Revolution of Their Own: Voices of Women in Soviet History*. Oxford: Westvoe Press.
3. Anderson, Kathryn *et al.* (1987). *Beginning Where We Are: Feminist Methodology in Oral History*. Oral History Review 15. Oxford Journals.
4. Anketa o radnoj snazi u republici Srbiji, 2014 (2015). Republički zavod za statistiku. URL: http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/01/71/71/SB-593-bilten_ARS_2014.pdf Posećeno 15.10.2015.
5. Arsenijević, Jasmina, Andevski, Milica (2015). *Mreže medijske stvarnosti*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihajlo Pavlov“. Novi Sad: Filozofski fakultet.
6. Avlijaš, Sonja (2009). *Studija o kvalitetu rođno osjetljive statistike u oblasti rada, zapošljavanja i zarada*. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstvo rada i socijalne politike Republike Srbije.
7. Baćević, Jana (2006). *Pogled unazad. Antropološka analiza uvođenja usmerenog obrazovanja u SFRJ*. Antropologija 1. URL: http://www.anthro-serbia.org/Content/PDF/Articles/bacevic_usmereno_obrazovanje_u_SFRJ.pdf . Posećeno 28.11.2015.
8. Batler, Džudit (2010). *Nevolja sa rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Loznica: Karpas.
9. Beč, Janja (2015). *Pucanje duše*. Novi Sad: Centar za interkulturnu komunikaciju.
10. Bjelica, Mihailo i saradnici (1992). *Dva veka srpskog novinarstva*. Beograd: Institut za novinarstvo.
11. Blagojević, Marina (1991). *Žene van kruga: Profesija i porodica*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.

12. Borić, Rada (2007). *Pojmovnik rodne terminologije*. Zagreb: Centar za ženske studije.
13. Božinović, Neda (1996). *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Feministička 94, Žene u crnom.
14. Briza, Jan (2008). *Novosadski 'Prozor'*. Novi Sad: Nezavisno društvo novinara Vojvodine i Futura publikacije.
15. Bruin, Marjan, Ross, Karen (2004). *Gender and Newsroom Cultures: Identities at Work*. Cresskill, NJ, Hampton Press.
16. Byerly, Carolyn, Ross, Karen (2006). *Women and Media*. Oxford: Blackwell publishing.
17. Connell, Raewyn (2009). *Gender in World Perspective*. Cambridge: Polity Press.
18. Čavić, Mari-Žanin (2013). *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio.
19. Čejmbers, Debora (2007). Globalizacija medijskih programa. U *Istraživačko novinarstvo* (ur. De Berg, Hjugo str. 149–170). Beograd: Clio.
20. Čikoš, Laslo (2014). *Rodna ravnopravnost u Srbiji 2014*. Beograd: Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.
21. De Berg, Hjugo (2007). *Istraživačko novinarstvo*. Beograd: Clio.
22. De Bovoar, Simon (1983). *Drugi pol II* (drugo izdanje). Beograd: Bigz.
23. Douglas, Suzan (1994). *Where the Girls Are: Growing up Female with the Mass Media*. New York: Times Books/Random House.
24. Duhaček, Daša (2011). *Rod i identitet*. U *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterranean Publishing.
25. Duhaček, Daša (2014). Politike obrazovanja: Kratak osvrt na slučaj Srbije iz rodne perspektive. U *Obrazovanje, rod, građanski status* (ur. Duhaček, Daša, Lončarević Katarina i Popović Dragana). Beograd: Fakultet političkih nauka.
26. Duhaček, Daša (2014). *Studije roda: od Deklaracije o pravima žene i građanke do drugog pola*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
27. Dunaway, David K. Baum, Willa K. Ed. (1996). *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*. Second edition. Nashville. American Association for State and Local History.
28. Drašković, Brankica (2011). Televizijska slika siromaštva i socijalne inkluzije u Srbiji. *Media discourse of Poverty and Social Exclusion* (ur. Valić-Nedeljković, Dubravka). Novi Sad: Filozofski fakultet.
29. Dragin, Ankica (2015). *Životna priča kao metod beleženja rodnih aspekata istorije žena: Mađarica sa Telepa*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.

30. Đordić, Višnja (2013). Žene u sportu: osvajanje slobode. *Izveštavanje o spor-tu –uvodenje rodne dimenzije* (ur. Marija Srđić, str. 13–27). Kikinda: Centar za podršku ženama.
31. Đurić, Dušan (1997). *Novinarska enciklopedija*. Beograd: BMG.
32. Đurić, Dušan (2000). *Novinarska radionica*. Beograd: Zavod za udžbenike.
33. Einhorn, Barbara (1993). *Cinderella Goes to Market. Citizenship, gender and Women's Movements in East Central Europe*. London, New York: Verso.
34. Filipović, Jelena, Kuzmanović-Jovanović, Ana (2012). *Vodič za rodno osetljiv pristup medijima u Srbiji*. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost, Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike Republike Srbije.
35. Fuko, Mišel (2006). *Volja za znanjem. Istorija seksualnosti I*. Lozница: Karpos.
36. Gajicki, Marija (2006). VIVISECTfest (drugo dopunjeno izdanje kataloga o ljudskim pravima). Novi Sad: Vojvođanka – Regionalna ženska inicijativa.
37. Gill, Rosalind (2007). *Gender and the Media*. Cambridge: Polity Press.
38. Golubović, Zagorka (2012). *Moji horizonti: Mislim, delam, postojim*. Beograd: Žene u crnom.
39. Habermas, Jirgen (2012). *Javno mnenje*. Novi Sad: Meditteran Publishing.
40. Hakim, Catherine (2011). Feminist Mythsand Magic Medicine. London: Centre for Policy Studies. URL:<http://30percentclub.org/wp-content/uploads/2014/08/FeministMythsandMagicMedicine.pdf>
Posećeno 6. 8.2015.
41. Harding, Sandra (2005). *Multikulturalnost i nauka*. Podgorica: CID.
42. Hoopes, James.(1979). *Oral History: An Introduction for Students*. URL: http://books.google.com/books?id=AJ9mAAAAMAAJ&q=oral+history:an+introduction+for+students&dq=oral+history:an+introduction+for+students&hl=en&ei=3J27TZWLOksQOSh_nYBQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CDcQ6AEwAA.
Posećeno 27. 7.2015.
43. Hol, Stjuart. (2013). *Mediji i moć*. Lozница: Karpos.
44. Jarić, Vesna, Radović, Nadežda (2010). *Rečnik rodne ravnopravnosti*. Beograd: V. Jarić, N. Radović.
45. Jevtović, Zoran, Petrović, Radivoje, Aracki, Zoran (2014). *Žanrovi u savremenom novinarstvu*. Beograd: Jasen.
46. Klem Aksentijević, Ana (2014). *Rod i muzika: životne priče violinistkinja iz Novog Sada diplomiranih na Akademiji umetnosti: 1974–2014*. Novi Sad: A-CIMSI Centar za rodne studije, Univerzitet u Novom Sadu – masterski rad.

47. Klem, Aksentijević, Ana (2016). *Rod i profesija u umetnosti: diplomirane izvođačice na gudačkim instrumentima na akademijama umetnosti u Novom Sadu, Banja Luci i Zagrebu (1990–2014)*. Novi Sad: ACIMSI Centar za rodne studije, Univerzitet u Novom Sadu – doktorska teza (u proceduri).
48. Kostadinović, Nataša (2014). *Rodna analiza tekstova u pisanim medijima o kompozitorima Srbije krajem 20. i početkom 21. veka*. Novi Sad: ACIMSI Centar za rodne studije, Univerzitet u Novom Sadu – doktorska disertacija.
49. Kolšek, Konrad (2005). *Prvi pucnji u SFRJ*. Beograd: DanGraf/Danas.
50. Kopić, Mario (2015). Sjećanje je sloboda. U *Pucanje duše* (ur. Janja Beč). Novi Sad: Centar za interkulturnu komunikaciju.
51. Korni, Danijel (1999). *Etika informisanja*. Beograd: Clio.
52. Kovačević, Ivan, Antonijević, Dragana, Trebješanin, Žarko (2013). Metodološki okvir proučavanja nostalгије и животних priča. U *Etnoantropološki problemi n. s. god. 8. sv. 4.* (945–963). Beograd: Filozofski fakultet.
53. Krijnen, Tonny, Alvares, Claudia, van Bauwel, Sofie. *Gendered transformations. Theory and Practices on Gender and Media*. Bristol/Chicago: Intellect.
54. Kristeva, Julia et al. (1981). *Women's Time*. Signs. Chicago: The University of Chicago Press. Vol. 7, No. 1.
55. Laker, Volter (1999). *Istorija Evrope 1945–1992*. Beograd: Clio.
56. Lakićević, Mijat, Boarov, Dimitrije (2013). *Kako smo izgubili (Našu) Borbu*. Beograd, Novi Sad: Helsinski odbor za ljudska prava i Nezavisno društvo novinara Vojvodine.
57. Majls, Rozalind (2012). *Ko je spremio tajnu večeru? Ženska istorija sveta*. Beograd: Geopoetika.
58. Marjanović, Miloš, Markov, Slobodanka (2008). *Osnovi nauke o društvu*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet.
59. Markov, Slobodanka (2001). *Kandidatkinje DOS-a iz Vojvodine*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
60. Marković, Ljubica (1934). *Počeci feminizma u Srbiji i Vojvodini*. Beograd: Narodna misao.
61. Matović, M. (2013). Rodna dimenzija novinarske profesije u Srbiji. *Genero*. (str. 97–118). Beograd: Ženske studije.
62. Maynard, Mary (2003). Feminist Methodology, Gender Issues. In: M. Lewis-Beck, Bryman – T. Futing Liao (eds.). *Encyclopedia of Research Methods for the Social Sciences*. London: Sage.
63. McAdams, Dan (2001). *The Psychology of Life Stories*, Review of General Psychology, Vol. T. No 2, 100–122.

64. Melin, Margareta (2008). *Gendered Journalis Cultures: Strategies and Tactics in the Fields of Journalism in Britain and Sweden*. Goteborg: JKG (University of Goteborg). URL:<http://dspace.mah.se/dspace/bitstream/12450/Inlaga%20final;jsessionid=57254CC0DBE7CB2055A6D87EC2099B92?sequence=2> Posećeno 7.8.2015.
65. Milinkov, Smiljana (2010). Mladi novinari u Vojvodini. *Medijske studije Vol. 1.* (str. 198–206). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
66. Milinkov, Smiljana (2010). Prezentacija Zakona o zabrani diskriminacije Republike Srbije u dnevnim novinama Danas i Kurir. *Godišnjak XXXV–1.* (str. 125–132). Novi Sad: Filozofski fakultet.
67. Milinkov, Smiljana (2011). Kako priči ženi u radijskom etru Srbije. Pokušaj formatiranja novosadskog Radija 021. *Verodostojnost medija – dometi medijske tranzicije* (str. 195–203). Beograd: Fakultet političkih nauka.
68. Milinkov, Smiljana (2011). Medijska isključenost višestruko diskriminisanih siromašnih grupa u Srbiji. *Medijski diskurs o siromaštву i socijalnoj isključenosti* (str. 145–157). Novi Sad: Filozofski fakultet.
69. Milinkov, Smiljana (2012). Siromaštvo žena – medijska isključenost. *Godišnjak*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
70. Milinkov, Smiljana (2014). Medijska prezentacija žena pedesetih godina prošlog veka u Jugoslaviji: retradicionalizacija društva vs. emancipacije na primeru Autonomne Pokrajine Vojvodine. *U Narodna umjetnost vol. 51, no. 2* (str. 173–190). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
71. Milinkov, Smiljana (2015). Društvene promene i obrazovanje – profesionalni i rodni identitet novinarki u Vojvodini. *Godišnjak XL–2* (121–137). Novi Sad: Filozofski fakultet.
72. Milinkov, Smiljana, Pralica, Dejan (2012). Internet portalni radio-stanica Vojvodine u svetu globalizacije i digitalizacije medija. *Verodostojnost medija*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
73. Milivojević, Snježana (2004). Žene i mediji: Strategija isključivanja. *Žene, mediji, rod, identitet*. Genero, 4–5. 11–24. Beograd: Ženske studije.
74. Milivojević, Snježana (2008). Kritička tradicija u istraživanju medija: kulturne studije. *Časopis za upravljanje komuniciranjem CM–8*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
75. Milivojević, Snježana (2011). Profesija na raskršću – novinarstvo na pragu informacionog društva. Beograd: Fakultet političkih nauka. Preuzeto 20. novembra 2014. sa <http://www.fpn.bg.ac.rs/2011/07/14/profesija-na-raskrscu>

76. Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, ur. (2011). *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Meditarran Publishing.
77. Mršević, Zorica (1999). *Rečnik osnovnih feminističkih pojmoveva*. Beograd: IP „Žarko Albulj“.
78. Mršević, Zorica (2011). *Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost*. Beograd: Institut društvenih nauka.
79. Nedeljković, Mile (2009). *Hronika Udruženja novinara Srbije 1941–2006*. Beograd: Udruženje novinara Srbije i Službeni glasnik.
80. Nedović, Slobodanka (2005). *Savremeni feminizam, položaj i uloga žene u porodici i društvu*. Beograd: CUPS i CESID.
81. *Oral History: Methods for Documentation and Research*. (2005). Baltimore: Historical Society of Cecil County and Cecil County Public Schools.
82. Papić, Žarana (1989). *Sociologija i feminizam*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
83. Papić, Žarana (2012). Društveni položaj žene – specifičnosti i teškoće ute-meljenja problema. U Žarana Papić. *Tekstovi 1977–2002*. (ur. Duhaček Daša, Ivanović Zorica i Zaharijević Adrijana). Beograd: Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka, Rekonstrukcija ženski fond i Žene u crnom.
84. Papić, Žarana, Sklevicky, Lydia ur. (2003). *Antropologija žene* (drugo izdanie). Beograd: Biblioteka XX vek.
85. Petranović, Branko (1981). *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Beograd: Nolit.
86. Petrušić, Nevena (2015). Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2014. godinu. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. URL:http://www.ravnopravnost.gov.rs/images/files/Skraceni%20izvestaj_2014_formatiran.pdf. Posećeno 9. 9.2015.
87. Popov, Dušan (1982). *Istorija Slobodne Vojvodine (1942–1952)*. Novi Sad: Dnevnik.
88. Popović, Dragana (2004). Nauka, rod i moć: slučaj Srbija. *Genero 4/5*. 123–134.
89. Popović, Dragana (2014). Naučna pismenost kao pokazatelj rodne diskri-minacije. U *Obrazovanje, rod, građanski status* (str. 115–130). Beograd: Fakul-tet političkih nauka:
90. Preporuka za rodnu terminologiju (2009). Novi Sad: Pokrajinski ombud-sman. URL: http://www.ombudsmanapv.org/riv/attachments/article/218/006_preporuka_RP.pdf Posećeno 16.11.2015.

91. Radojković, Miroslav (2011). *Obrazovanje novinara ili medijska pismenost. U Verodostojnost medija – dometi medijske tranzicije* (ur. Rade Veljanovski). Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.
92. Rašković, Milica. (2013). *Analiza Godišnjeg priznanja za razvoj rodne ravnopravnosti u Vojvodini (2003–2012)*. Novi Sad: ACIMSI Centar za rodne studije, Univerzitet u Novom Sadu – masterski rad.
93. Reinhartz, Shulamit, Davidman, Lynn. (1992). *Feminist Methods in Social Research*. New York: Oxford University Press.
94. Rus-Mol Štefan, Zagorac Keršer, Ana Jugoslava (2005). *Novinarstvo*. Beograd: Clio.
95. Savić, Svenka (1993). *Diskurs analiza*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
96. Savić, Svenka ur. (2001). *Vojvodanke (1917–1931): životne priče*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
97. Savić, Svenka (2004). *Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika*. Novi Sad: Futura publikacije.
98. Savić, Svenka (2006). Rodna perspektiva jezika: predlog za standardizaciju, Nada Drobniak. ur. *On je rekla: upotreba rođno-senzitivnog jezika*. Podgorica: Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore.
99. Savić, Svenka ur. (2007), *Romkinje 2*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
100. Savić, Svenka, Mitro, Veronika, Savić, Sara, Čanak, Marijana (2008), *Životne priče žena – ‘A što će ti ja jadna pričat...’*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
101. Savić, Svenka et al, ur. (2009). *Rod i jezik*. Novi Sad. Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
102. Savić, Svenka (2015). *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu: životne priče*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije.
103. Sedlarević, Maja (2009). *Zastupljenost i uticaj žena u Skupštini AP Vojvodine u periodu 2000–2004. godine*. Novi Sad: ACIMSI Centar za rodne studije, Univerzitet u Novom Sadu – magistarski rad.
104. Sedlarević, Maja (2016). *Diskursi o rodu, identitetu i profesiji: životne priče žena iz Srbije u akademskoj dijaspori*. Novi Sad: ACIMSI Centar za rodne studije, Univerzitet u Novom Sadu – doktorska disertacija (u proceduri).
105. Sedlarević, Maja, Eter, Tijana, Radočić, Marijana, Živanović, Maja, Mihailović, Nenad, Babić, Bojan (2014). *Diskurs analiza elektronskih i štampanih medija – odnos prema ženama i LGBT osobama u jeziku medija*. Novi Sad: Koalicija za ravnopravnost.

106. Skrozza, Tamara (2009). Žena u redakciji: žena u medijima. U *Priručnik za medije*. (ur. Vasiljević, Lidija, Andelković, Violeta). Beograd: Ženski INDOK centar.
107. Skutnabb Kangas, Tove (1981). Bilingualism or Not: The Education of Minorities. Clevedon UK: Multilingual Matters
108. Srđić, Milutin (1979). *Leksikon novinarstva*. Beograd: Savremena administracija.
109. Stanković, Brankica (2013). *Insajder, moja priča*. Beograd: Samizdat B92.
110. Stojaković, Gordana. (2012). *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945–1953)*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
111. Stojanović, Dubravka (2011). *Noga u vratima*. Beograd: Biblioteka XX vek.
112. Subotićki, Dijana (2014). Detinjstvo političarki na vojvođanskem prostoru. U *Nova naučna edukativna misao* (str. 190–203). Beograd: Nomotehnički Centar.
113. Subotićki-Miletić, Dijana ur. (2015). *Upoznajte bolje RTV. Vodič kroz „Radio-televiziju Vojvodine“*. Novi Sad: Javna medijska ustanova „Radio-televizija Vojvodine“.
114. Todorov, Danica ur. (2009). *Sloboda izražavanja i ljudska prava novinara u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski ombudsman.
115. Tomić, Svetlana. (2014). Obrazovanje i osvajanje građanskog statusa žena: prve srpske učiteljice-književnice. U *Obrazovanje, rod, građanski status* (str. 38–56). Beograd: Fakultet političkih nauka.
116. Torkkola, Sinikka, Ruoho, Iiris (2011). *Looking for Gender Equality In Journalism. Gendered Transformations. Theory and Pracites on Gender and Media*. Bristol/Chicago: Intellect.
117. Torlak, Nada (2011). Medijska slika žene u Srbiji. *Časopis za upravljanje komuniciranjem CM* 19. Beograd: Fakultet političkih nauka.
118. Trgovčević, Ljubinka (2002). *Planirana elita*. Beograd: Službeni glasnik.
119. Trgovčević, Ljubinka (2014). Počeci višeg obrazovanja devojaka u svetu i kod nas. U *Obrazovanje, rod, građanski status* (str. 57–68). Beograd: Fakultet političkih nauka.
120. UNESCO. 2011. Women Make the News. Media & Information Literacy. UNESCO. <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/crosscuttingpriorities/gender/women-make-the-news/why-this-initiative/>
121. Valić-Nedeljković, Dubravka. (2002). *Praktikum novinarstvu*. Beograd: Privredni pregled.

122. Valić-Nedeljković, Dubravka (2009). Stereotipi o profesiji novinar (35–40). U *Sloboda izražavanja i ljudska prava novinara u Vojvodini* (ur. Danica Todorov). Novi Sad: Pokrajinski ombudsman.
123. Valić-Nedeljković, Dubravka. (2011). Rod i mediji. *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran Publishing. 447–459.
124. Valić-Nedeljković, Dubravka (2007). *O novinarstvu i novinarima*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
125. Van Zoonen, Liesbet (1991). Feminist perspectives on the media. In *Mass media and society*, eds. J. Curran & M. Gurevitch, Edward Arnold. London.
126. Van Zoonen, Liesbet (1994). *Feminist Media Studies*. London: Sage.
127. Van Zoonen, Liesbet, Duits, Leren (2009). Against amnesia. Thirty years of girls studies, *Feminist Media Studies*, vol. 9, no. 1.
128. Van Zoonen, Liesbet (2011). Preface. Gendered transformations. Theory and Practices on Gender and Media. Bristol/Chicago: Intellect.
129. Vasiljević Lidija, Andđelković Violeta (2009). *Priručnik za medije*. Beograd: Ženski INDOK centar.
130. Veljanovski, Rade (2013). Obrazovanje novinara između tehnološkog determinizma i sistema vrednosti. U Valić-Nedeljković, Pralica (ur.) (2013). *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene 3* (str. 351–359). Novi Sad: Filozofski fakultet.
131. Veljanovski, Rade, Ugrinić, Aleksandra (2014). *Savremeni radio sa praktikumom radio novinarstva*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa
132. Veselić Bojan, Popović, Katarina (2008). Društvene promene i neformalno obrazovanje žena u Srbiji i hrvatskoj devedesetih godina XX veka. U *Andragoške studije* (str. 331–343). Beograd: Filozofski fakultet.
133. Vilenica, Ana ur. (2013). *Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma*. Beograd: Uzbuna, Novi Sad: Daniel Print.
134. Višić, Tanja (2013). Nacionalne populacione politike i konstrukcija materninstva u post-socijalističkoj Jugoslaviji. U *Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma* (ur. Ana Vilenica). Beograd: Uzbuna, Novi Sad: Daniel Print.
135. Višnjić, Jelena, Miroslavljević, Mirjana (2008). Problem reprezentacije roda u medijima. *Neko je rekao feminizam*. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.
136. Vranić, Bojan (2009). Uticaj filozofije jezika na savremenu političku filozofiju u Godišnjak. Beograd: Fakultet političkih nauka. URL: <http://www.fprn.bg.ac.rs/sites/default/files/wp-content/uploads/2010/05/9-Bojan-Vrani%C4%87-Uticaj-filozofije-jezika-na-savremenu-politi%C4%8Dku-filozofiju.pdf>. Posećeno 16.12.2015.

137. Vulf, Virdžinija. (1995). *Sopstvena soba*. Beograd: Plavi jahač.
138. Zaharijević, Adriana, Lončarević, Katarina (2008). Kratki istorijski pregled važnijih datuma za feminism u Srbiji i svetu. *Neko je rekao feminism*. Beograd: Heinrich Böll Stiftung.
139. Zaharijević, Adriana (2010). *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.
140. Zaharijević, Adriana, ur. (2007). *Neko je rekao feminism? Kako je feminism uticao na žene XXI veka*. Beograd: Žene u crnom, Centar za ženske studije i Ženski fond „Rekonstrukcija“.
141. Zlatković, Jovanka (2001). *Uzvodno do 021*. Novi Sad: Radio 021.
142. *Žene i muškarci u Vojvodini* (2007). Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova.

7.0. PRILOZI

7.1. Prilog 1 – Termini korišćeni u radu

Aktivizam – podrazumeva svesno delovanje sa namerom da se dođe do određenih društvenih promena. Aktivisti/aktivistkinje se udružuju oko ideja, planiraju društvenu akciju, deluju i proizvode promenu. Društveni pokreti poput onog studentskog iz 1968, feminističkog, antiratnog, antinuklearnog, ekološkog počivali su upravo na aktivistima/aktivistkinjama (prema Jarić, Radović 2010: 21).

Autocenzura – samoograničavanje slobode izražavanja o osjetljivim temama; smirivanje teksta u strahu od kritike ili kazne (prema Đurić 2000: 349).

Cenzura – kontrola sadržaja štampe i emisija, radija, televizije, agencija, dokumentarnog filma i drugih oblika javnog informisanja. Cenzuru vrše državni organi, a u nekim zemljama i crkva, političke organizacije, vojni organi itd. (Srđić 1979: 22).

Digitalna tehnologija – savremena tehnologija koja je u pripremi i distribuciji radio i televizijskih sadržaja zamenila analognu. Obezbeđuje kvalitetniju sliku i ton i omogućava različite nove servise (prema Veljanovski, Ugrinić 2014: 194).

Diskriminacija – dovođenje jedne društvene grupe ili pojedinača/pojedinke u položaj manje vrednih osoba, onih kojima se ukidaju ili umanjuju prava ili kojima se osporavaju vrednosti. Rodna diskriminacija se pre svega odnosi na najveću marginalizovanu društvenu grupu – žene. Iako postoje organizovane društvene mere da se ova vrsta diskriminacije ukine, nema društvene zajednice koja bi mogla za sebe reći da je prevazišla stanje rodne diskriminacije (prema Jarić, Radović 2010: 37).

Drugost – suštinska ideja koju je razvila Simon de Bovoar u svom delu *Drugi pol* (1953), u kojem ona objašnjava kako je u patrijarhalnoj kulturi žena predstavljena kao negativitet, nesuštinsko odstupanje, nenormalnost u

odnosu na muškarca. Žene su druge, jer su definisane od strane muškaraca kao inferiore (prema Mršević 1999: 33).

Emancipacija – oslobođanje pojedinca/pojedinke od dominacije drugog. Proces emancipacije žena krenuo je sa zahtevima da žene budu jednake sa muškarcima, da ne budu tlačene i onemogućavane samo zato što su žene (prema Jarić, Radović 2010: 49)

Gender mainstreaming – strategija reorganizacije, poboljšanja, razvoja i evolucije procesa donošenja zakona i politika, tako da u njih na svim nivoima i u svim fazama bude uključena rodna perspektiva (prema Filipović, Kuzmanović-Jovanović 2012: 45).

Hard news – udarne vesti koje se pojavljuju na naslovnim stranicama novina ili u udarnim terminima na televiziji i koje su obično povezane sa biznisom, politikom, međunarodnim odnosima a u velikoj meri marginalizuju žene (prema Filipović, Kuzmanović-Jovanović 2012: 51).

Majčinstvo – skup praksi (kao što je nega, hranjenje, vaspitanje, obrazovanje) kojima se odgaja dete; ne mora da podrazumeva ženu (prema Višnjić 2013: 97).

Materinstvo – zakonska veza majke i deteta; podrazumeva ženu (prema Višnjić 2013: 97).

Novinar/novinarka – osoba koja priznaje profesionalni identitet kao novinar/novinarka, profesionalni život je stekao/la kroz neki formalizovan proces učenja koji podrazumeva internalizovanje idealja, vrednosti, etike, kodeksa ponašanja i prakse kulture novinara kojoj on/ona pripada (prema Melin 2008: 208–209).

Pol – biološka, unapred zadata razlika između žene i muškarca, odnosi se na činjenicu da je neko rođen/a kao muška, odnosno ženska osoba (prema Savić i dr. 2009: 31).

Profesionalna etika – novinarska profesionalna etika polazi od visokih zahteva od svakog novinara da će u poslu poštovati pravila profesije i interes, čast, dostojanstvo svih o kojima je reč u informacijama i komentarima, uključujući i poštenu interpretaciju mišljenja koja su drugaćija od novinarevih i ponašanja o kojima treba istinito, pošteno izvestiti (Đurić 1997: 548).

Profesionalni (novinarski) identitet – vrsta društvenog identiteta i osćaj jedinstva koje pojedinci imaju s ostalim članovima struke, kao i stepen do kojeg pojedinci sebe definišu kao članove struke. Potiče iz novinarske

zajednice i njenog razumevanja profesionalnih uloga, funkcija i vrednosti (prema De Bruin & Ross 2004: 2–6).

Rod – sociološka kategorija koja se odnosi na činjenicu da, rođeni kao muškarci ili žene, u svojim kulturama i društвima odrastamo shodno obrazcima društva koji su podložni promenama (prema Savić i dr. 2009: 31).

Rodna ravnopravnost – pojam koji označava slobodu svih ljudskih bića da razviju lične sposobnosti i prave izbore bez ograničenja nametnutih strogim rodним ulogama; da se različito ponašanje, želje i potrebe žena i muškaraca u jednakoj meri uzimaju u obzir, vrednuju i podržavaju (prema Jarić, Radović 2010: 135,136).

Rodni identitet – deo ličnog identiteta koji se odnosi na socijalnu i ličnu percepciju pojedinca/pojedinke o pripadanju odnosno nepripadanju vlastitom biološkom polu. Na individualnom planu rodni identitet je nezavisan od toga koji pol je na rođenju upisan pojedinku/pojedincu, iako se veći deo populacije identificuje sa biološkim polom (prema Jarić, Radović 2010: 138).

Rodno određena novinarska kultura (eng. *gendered journalism cultures*) – ono što novinar/novinarka oseća, misli, deluje i jeste u istorijskom trenutku i predstavlja stvaranje i ponovno stvaranje značenja realnosti, neprestano pregovaranje, određenu moć, kao i zajednički pogled grupe novinara na svet. Uverenje šta je novinarstvo, kako se pravi novinarstvo i kako biti novinar stvorila je dominantna grupa na terenu, odnosno elita koju čine uglavnom muški novinari, beli, srednje klase, protestanti, a kao način odbrane od opasnosti ulaska nove grupe na „teren“ – uspostavljeno je nekoliko strategija kao što su **dnevna rutina**, **esencijalizam** kao rodna logika novinarstva *soft* (ženske) – *hard* (muške) vesti, **obrazovne institucije**, **maltretiranje** različite vrste i **stakleni plafon** (prema Melin 2008: 208–209, 218–222).

Rodno osetljivo medijsko izveštavanje – znači učiniti vidljivim žensko iskustvo i doprinose društvu (prema Filipović, Kuzmanović-Jovanović 2012: 52).

Rodne uloge – skup očekivanja zajednice vezanih za ponašanje pojedinaca/pojedinki u odnosu na njihovu polnu pripadnost. Reč je o podrazumevajućim, neupitnim pravilima koja usvajamo kroz vaspitanje u porodici, na svim stepenima obrazovanja, kroz medije, kulturne sadržaje, unutar

naučnih istraživanja. Prema tim pravilima, pojedinke/pojedinci se upućuju na to koje profesije su „primerene“ za muškarce, a koje za žene, koja ponašanja su dozvoljena i poželjna za muškarce, a koja za žene (prema Jarić, Radović 2010: 137).

Seksizam – diskriminacija ženskog pola. Seksistički su oni društveni odnosi u kojima muško osporava vrednost ženskog. Patrijarhat je poredak koji se zasniva na seksizmu i dominaciji muškaraca nad ženama i otvoreno ili neupadljivo koristi sve institucionalne i ideološke mehanizme kojima raspolaže (pravo, politiku, ekonomiju, moral, nauku, kulturu, obrazovanje, mas-medije itd.) da bi reprodukovao i održao patrijarhalne odnose u društvu (prema Mršević 1999: 33).

Senzacionalizam – pridavanje većeg značaja bezvrednim događajima ili pojavama, ugađanje niskom ukusu, malograđanskoj radoznalosti; vid bekstva od glavnih preokupacija ili problema (prema Đurić 2000: 351).

Soft news – vesti iz različitih društvenih sektora (zdravlje, obrazovanje, kao i tzv. „ženska pitanja“), često su ispričane sa vremenske distance i ne zauzimaju naslovne stranice, već su najčešće izolovane na posebnim stranicama novina ili u medijima namenjenim isključivo ženama (prema Filipović, Kuzmanović-Jovanović 2012: 51).

Stakleni plafon – slikovit izraz kojim se ilustruje da u društвima u kojima muškarci zauzimaju većinu pozicija moći žene nailaze na nevidljive prepreke. Prepreke su zapravo ženama i te kako znane, podrazumevajuće, odavno demistifikovane. Na izvestan način i ovim terminom se pokriva nepravedna raspodela društvene moći u korist muškaraca (prema Jarić, Radović 2010: 154).

7.2. Prilog 2 – Tabele

Tbl. 1: Dokumentacioni podaci o životnim pričama žena u novinarstvu u Vojvodini (1944–1985)

Br.	Ime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Snimanje	Transkripcija	Redakcija
1.	I. H. K.	1944.	Ruski Krstur	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
2.	V. Š.	1948.	Novi Sad	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
3.	G. Š. T.	1948.	Feketić	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
4.	Z. R.	1949.	Novi Sad	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov
5.	J. Z.	1952.	Stanišić	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
6.	Ž. S.	1953.	Temerin	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov
7.	V. L.	1954.	Kusić	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
8.	M. S.	1965.	Kikinda	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
9.	M. F.	1968.	Novi Sad	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
10.	B. D.	1970.	Zenica	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov
11.	B. D. S.	1973.	Nemačka	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
12.	L. O.	1973.	Kula	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov
13.	I. S.	1977.	Bačka Palanka	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
14.	J. Č. G.	1981.	Novi Sad	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov
15.	T. S.	1983.	Novi Sad	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov	Smiljana Milinkov
16.	N. K.	1985.	Novi Sad	Smiljana Milinkov	Marija Vojvodić	Smiljana Milinkov

Tbl. 2. Komponente identiteta novinarki u Vojvodini (1944–1985)

No	Ime i pre-zime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Obrazovni nivo	Zanimanje	Broj dece	Braci status	Nositeljstvo novinarske funkcije	Jezik (maternji srpski - s, mađarski - m, rumunski - rum, rusinski - rus) ROJ
1	I.H.K.	1944.	Ruski Kirstur	Srednja ekonomска škola, Kula; Filozofski fakultet, Novi Sad (književnost)	Penzionerka (novinarka)	/	Brak	Radio Novi Sad 1964	Rusinski maternji Delimično koristi ROJ
2	V.Š.	1948.	Novi Sad	Gimnazija, Novi Sad; Filozofski fakultet, Novi Sad (Književnost)	Penzionerka (novinarka)	2	Brak	Radio Novi Sad 1971.	Srpski Ne koristi ROJ
3	G.Š. T.	1948.	Feketić	Srednja tehnička-hemijski smer, Subotica; upisan Filozofski fakultet, Novi Sad (mađarski jezik i književnost)	Penzionerka (novinarka)	1	Udovica	1968. formalno od 1972. Magyar Sz	Mađarski Delimično koristi ROJ
4	Z. R.	1949.	Novi Sad	Gimnazija, Novi Sad; Filozofski fakultet, Novi Sad (književnost)	Penzionerka (novinarka)	1	Brak	1971. Radio Novi Sad	Dvojezična –srpski i mađarski Delimično koristi ROJ

5	M. S.	V. L.	Ž. Š.	J. Z.	Srednja muzička škola, Novi Sad; Fakultet muzičke umetnosti, Beograd; upisan Fakultet političkih znanosti, Zagreb (novinarstvo)	Penzionerka (novinarka)	3	Brak	1977. <i>Radio Novi Sad</i>	Srpski Koristi ROJ
6	1965.	1954.	1953.	1952.	Gimnazija, Novi Sad; upisan Filozofski fakultet Novi Sad (nemački jezik i književnost)	Penzionerka (novinarka)	2	Brak	1977. <i>Večernje novosti</i>	Mađarski Koristi ROJ, ne sasvim dosledno
7	Kikinda	Kusić	Temerin	Novi Sad	Gimnazija, Bela Crkva; Filološki fakultet, Beograd (srpski jezik i književnost)	Penzionerka (novinarka)	/	Brak	1981. <i>Privredni pregled</i>	Srpski Delimično koristi ROJ
8	Kikinda		Subotica		Srednja pedagoška škola, Kikinda; upisan Filozofski fakultet u Beogradu (filozofija)	Direktorka noga „Centar za podršku ženama“ Novinarka	1	Brak	1988. <i>NIN</i>	Srpski Koristi ROJ

14	J.Č. G.	I.S.	L.O.	B.D.S	B. D.	M. F.	9	Srpski Ne koristi ROJ
1981.	1977.	1973.	1970.	1970.	1970.	1968.	10	Srpski Koristi ROJ, ne sasvim dosledno
Novi Sad	Novi Sad	Kula	Nemačka	Zenica	Novi Sad	Gimnazija, Novi Sad; Filozofski fakultet, Novi Sad (srpski jezik)	Asistentkinja na Novinarstvu, Filozofski fakultet u Novom Sadu Novinarka	1984. <i>Televizija Novi Sad</i>
Gložan	Novi Sad	Gimnazija, Rijeka; Pravni fakultet, Novi Sad	/	1991. <i>Zetel</i> (televizija u Zenici)				
13	12	11	10	9	8	Gimnazija, Novi Sad; Upisan Filozofski fakultet (rusinski jezik i književnost)	Novinarka Novinarka	1996/97. <i>Nedeljnik</i>
Novi Sad	Gimnazija, Novi Sad; Filozofski fakultet u Novom Sadu (književnost)	2	2004. <i>Multiradio</i>					
14	13	12	11	10	9	Gimnazija, Bački Petrovac; Upisana Viša medicinska škola u Zemunu	Brak /	devedesetih, <i>Radio Bačka</i> 2005. <i>Radio Novi Sad</i>
								Srpski Koristi ROJ
								Slovački Koristi ROJ

Novinarke u Vojvodini: obrazovanje, profesionalni status i rodni identitet

15	T. S.							Rumunski Koristi ROJ, ne sasvim dosledno
16	N. K.	1983.						Srpski Koristi ROJ

Tbl. 3. Komponenta identiteta: detinjstvo novinarki

	Ime i prezime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Sećanja na detinjstvo
1.	I. H. K.	1944.	Ruski Krstur	Znači, svi su znali da sam ja neko ko se zašuškava, kad je zauzeto: „Irina negde čita u veceu“, ja odem s papirićem, čitam. I to su ta sećanja iz detinjstva.
2.	V. Š.	1948.	Novi Sad	Dakle, živeli smo jedan prilično običan porodični život. Tata je bio večno van kuće, retko smo ga vidjeli.
3.	G. Š. T.	1948.	Feketić	Naša porodica se puno selila zbog tatinog posla... A meni se tada činilo, da ko ima kuću taj je jako bogat.
4.	Z. R.	1949.	Novi Sad	Dok je trajalo, verovala sam da je bilo srećno.
5.	Ž. S.	1953.	Temerin	Mislim da manje-više svi imamo tu sličnu emociju jer detinjstvo po prirodi stvari ti je nešto što te asocira na neku vrstu emociоналне стабилности и осећаја сигурности, лепог расположења, везаности .
6.	J. Z.	1952.	Stanišić	U tom domu kulture sam osetila kako sam zapravo „sretno balkansko dete“, jer sam najveći deo života preživela u mnogo humanijem i sretnijem društvu od ovog u kojem danas živimo.
7.	V. L.	1954.	Kusić (Bela Crkva)	Kad god govorim o svom detinjstvu, taj položaj mog sela na samoj granici nekako je obeležio moj prvi doživljaj sveta... U tom smislu ja sam imala osjećaj da je to što gledam iz svog dvorišta... neki drugi, potpuno odvojeni svet u koji nismo dugo mogli zakoračiti, i uvek mi je bio nekako intrigantan.
8.	M. S.	1965.	Kikinda	Moje slike iz detinjstva su gotovo idilične . Ja često sanjam svoje detinjstvo i danas imam te dobre slike i duboke, tople emocije.
9.	M. F.	1968.	Novi Sad	Mislim kao i svakog ko je krajem šezdesetih rođen ili je zahvatio još možda par godina

				<i>ranije, to je neko lepo detinjstvo u bivšoj Jugoslaviji pod Titom.</i>
10.	B. D.	1970.	Zenica	<i>Lepa i živopisna! Za razliku od perioda mladosti koju su mi upropastili rat i izbeglištvo, detinjstvo mi je bilo sadržajno i veselo i rado mu se vraćam u mislima.</i>
11.	B. D. S.	1973.	Nemačka	<i>Prelepa. Bio je to potpuno drugačiji život, u odnosu na današnji. Bilo je puno druženja, igre, putovanja od Rijeke do Dalmacije.</i>
12.	L. O.	1973.	Kula	<i>Detinjstvo mi je bilo sjajno zato što sam ga uglavnom provela na ulici i uglavnom sa dečacima, tako da sam se naučila fer ponašanju jer su dečaci uvek bili fer, za razliku od devojčica koje su volele da ogovaraju</i>
13.	I.S.	1977.	Bačka Palanka	<i>Zaista sam odrasla u jednoj srećnoj porodici.</i>
14.	J. Č.	1981.	Novi Sad	<i>Sećam se da je negde do te '89. bilo jako lepo, znači, slagali smo se, nismo bili problematična porodica.</i>
15	T. S.	1983.	Novi Sad	<i>Pa rado se sećam, bila su druga vremena, u to vreme nije bilo mobilnih telefona, nije bilo kompjutera, nismo koristili laptopove, više smo se družili, sve je bilo nekako životje, drugačije.</i>
16	N. K.	1985.	Novi Sad	<i>Vrlo lepa sećanja iako su me zakačile te krizne godine devedesetih</i>

Tbl. 4: Novinarke: zanimanje roditelja

Br.	Ime i prezime	Godina i mesto rođenja	Zanimanje roditelja
1.	I. H. K.	1944. Ruski Krstur	...živela u porodici zemljoradnika bezemljaša .
2.	V. Š.	1948. Novi Sad	Moj otac je bio političar , još od onih starih. Bio je predratni komunista... A mati mi bila domaćica .
3.	G. Š. T.	1948. Feketić	Tata je inače bio agronom , a mama je u ono vreme bila domaćica sve do početka šezdesetih godina, kada je bila primorana da počne da radi pošto sam ja krenula u srednju školu.
4.	Z. R.	1949. Novi Sad	Potičem iz srednjeg građanskog staleža.
5.	Ž. S.	1953. Temerin.	Tata je bio novinar , majka je bila spikerka na Radio Novom Sadu.
6.	J. Z.	1952. Stanišić	Oboje su bili inženjeri agronomije .
7.	V. L.	1954. Kusić	Moj život je značajno obeležio i taj seljački način života... Svuda u vojvodanskim selima je tako bilo, posao se morao odraditi, takva je priroda poslova u poljoprivredi .
8.	M. S.	1965. Kikinda	Moj tata je mašinac , radio je u kikindskoj „Livenici“. Mama je isla u srednju ekonomsku školu, ali se zaposlila posle trećeg razreda u „Trikotaži“ Kikinda.
9.	M. F.	1968. Novi Sad	Mama je bila profesor nemačkog jezika , radila je u „Vojvodanskoj banci“. Tata je radio u „Galenici“ kao komercijalist .
10.	B. D.	1970. Zenica	Moj otac je bio pravnik . Mama je bila krojačica do kraja života, odgajala brata i mene i zapravo ceo životni vek, nažlost, provela u kući.
11.	B. D. S.	1973. Nemačka	Živila sam s majkom, bakom i dedom, pošto mi je otac poginuo u saobraćajnoj nesreći kad sam bila mala beba. Ne bih baš puno da pričam o porodici pošto ne mislim da je toliko bitno za ovu priču.
12.	L. O.	1973. Kula	Mama mi je bila učiteljica , tata elektroinženjer . Mama je radila u školi, tata je radio u fabriци, nekada uspešnoj.

13.	I. S.	1977. Bačka Palanka	<i>Majka je bila ekonomistkinja. U komercijali je radila ceo život, a tata je većiti radnik, koji ima zlatne ruke.</i>
14.	J. Č. G.	1981. Novi Sad	<i>Tata je bio inženjer mašinstva, a mama je po zanimanju diplomirani ekonomista, svojevremeno je radila u pokrajinskom Zavodu za statistiku dok je to nekako funkcionsalo, a tata je bio zaposlen u mesnoj firmi AD „Staklenik“</i>
15	T. S.	1983. Novi Sad	<i>Mama Otilija je trgovac po zanimanju, radila je 25 godina u jednoj trafici u Torku, a tata Sima je TV mehaničar.</i>
16.	N. K.	1985. Novi Sad	<i>Mama mi je zdravstveni radnik, radila je kao viša medicinska sestra, a danas je glavna sestra te specijalističke službe u Domu zdravlja. Tata mi je zaposlen u „Bačka putu“.</i>

Tbl. 5: Ukupni podaci o formalnom obrazovanju novinarki u Vojvodini:
(1944–1985)

No	Ime i prezime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Mesto stanovanja	Obrazovni nivo
1.	I. H. K.	1944.	Ruski Krstur	Novi Sad	Srednja ekonomski škola, Kula Filozofski fakultet, Novi Sad (književnost)
2.	V. Š.	1948.	Novi Sad	Novi Sad	Gimnazija, Novi Sad Filozofski fakultet, Novi Sad (književnost)
3.	G. Š. T.	1948.	Feketić	Novi Sad	Srednja tehnička – hemijski smer, Subotica Upisan Filozofski fakultet, Novi Sad (mađarski jezik i književnost)
4.	Z. R.	1949.	Novi Sad	Novi Sad	Gimnazija, Novi Sad Filozofski fakultet, Novi Sad (književnost)
5.	J. Z.	1952.	Stanišić	Novi Sad	Srednja muzička škola, Novi Sad Fakultet muzičke umetnosti, Beograd upisan Fakultet političkih znanosti, Zagreb (novinarstvo)
6.	Ž. S.	1953.	Temerin	Novi Sad	Gimnazija, Novi Sad upisan Filozofski fakultet, Novi Sad (nemački jezik i književnost)
7.	V. L.	1954.	Kusić	Subotica	Gimnazija, Bela Crkva Filološki fakultet, Beograd (srpski jezik i književnost)
8.	M. S.	1965.	Kikinda	Kikinda	Srednja pedagoška škola, Kikinda upisan Filozofski fakultet,

					Beograd (filozofija)
9.	M. F.	1968.	Novi Sad	Novi Sad	Gimnazija, Novi Sad Filozofski fakultet, Novi Sad (srpski jezik)
10.	B. D.	1970.	Zenica	Novi Sad	Gimnazija, Zenica Fakultet političkih nauka, Beograd (novinarstvo) Magistratura (Filozofski fakultet, Novi Sad, lingvistika)
11.	B. D. S	1973.	Nemačka	Novi Sad	Gimnazija, Rijeka Pravni fakultet, Novi Sad
12.	L. O.	1973.	Kula	Novi Sad	Gimnazija, Novi Sad Upisan Filozofski fakultet, Novi Sad (rusinski jezik i književnost)
13.	I. S.	1977.	Bačka Palanka	Novi Sad	Gimnazija, Bačka Palanka Filozofski fakultet, Novi Sad (književnost)
14.	J. Č. G.	1981.	Novi Sad	Gložan	Gimnazija, Bački Petrovac Upisana Viša medicinska škola u Zemunu
15.	T. S.	1983.	Novi Sad	Banatsko Novo Selo	Ekonomска школа, Zrenjanin Fakultet žurnalistike, Temišvar
16.	N. K.	1985.	Novi Sad	Sarajevo	Gimnazija, Novi Sad Filozofski fakultet u Novom Sadu (novinarstvo)

Tbl. 5a: Ukupni podaci o neformalnom obrazovanju novinarki u Vojvodini:
(1944–1985)

No	Ime i prezime	Godina i mesto rođenja	Mesto stanovanja	Neformalno obrazovanje
1.	I. H. K.	1944. Ruski Krstur	Novi Sad	Čak sam i shvatila da možeš da naučiš neke stvari koje ne bi mogla da naučiš negde, na nekom salašu. I tako, svako ima neko znanje koje može da prenese, samo je stvar da li ćeš da ga iskoristiš.
2.	V. Š.	1948. Novi Sad	Novi Sad	I ja prvo što sam uradila kad sam stigla u Privredni pregled i kad su mi dali da pratim tržište i cene, ja sam prvo što sam uradila kupila ekonomsku enciklopediju koja je taman tada izasla, da znam šta je šta.
3.	G. Š. T.	1948. Feketić	Novi Sad	Ta praktična obuka umnogome je olakšala naš rad, naročito što se tiče novinarskih žanrova, gradacije raznih tekstova od vesti, informacije, crtice, komentara, feljtona, kao i stila, jezika, čak i pravopisa. Bilo nam je čast da možemo biti polaznici novinarske škole, što je naša redakcija redovno organizovala tokom više godina.
4.	Z. R.	1949. Novi Sad	Novi Sad	Prvi sektor – gradsko preduzeće Čistoća. Očekivala sam, u najmanju ruku, da pišem književnu kritiku. Uместо toga sam biflala brošure o „strukturi otpada i sekundarnih sirovina“, a urednik me je oštro opomenuo da se kaže – đubre.
5.	J. Z.	1952. Stanišić	Novi Sad	Često sam išla na razne seminare i kurseve (doživotna edukacija!) u organizaciji raznih donatora i to na razne teme. Počev od ljudskih prava, i čitavog korpusa tema iz te oblasti, načina komunikacije do načina poslovanja radio komercijalne radio-stanice... Donatori su se fokusirali na nezavisne medije pa su tako predstavnici svih članica ANEM-a u nekom periodu bili na raznim kursevima gde su novinari prošli obuku i dobili saznanja o razlozima upotrebe rodno senzitivnog jezika i primeni u medijima.

6.	Ž. S.	1953. Temerin	Novi Sad	<i>Naravno, u početnim danima imala sam urednika koji je bio zbilja sjajan urednik koji me je ganjao do bola, šarao tekstove pa sam ih prekucavala ponovo, ali mislim da je i to bila srećna okolnost što sam mogla sve to da iskoristim.</i>
7.	V. L.	1954. Kusić	Subotica	<i>Tokom rada u Privrednom pregledu trudila sam se da se što više edukujem u sferi koju pratim, ali sam imala prostora i za ličnu edukaciju. Usput sam se zainteresovala za transakcionu analizu i završila osnovno obrazovanje za TA savetnika analitičara.</i>
8.	M. S.	1965. Kikinda	Kikinda	<i>Taj specijalistički program zaista je veoma doprineo mom novinarskom obrazovanju, a s druge strane, omogućio mi je znanje i veštine koje sam kasnije koristila i u oblasti rodne ravnopravnosti... Danska škola novinarstva je nekoliko godina, kroz program njihove vlade, ne samo podržavala nas da se obrazujemo i radimo kao treneri nego je podržavala dodatno obrazovanje novinara kroz osnovne i specijalističke studije.</i>
9.	M. F.	1968. Novi Sad	Novi Sad	<i>I onda su oni meni pokazivali i neke mogućnosti u montaži, naravno one su sad mnogo veće s kompjuterima... Radila sam sa super montažerima, sa fenomenalnim snimateljima. Nije ih ništa ni mrzelo.</i>
10	B. D.	1970. Zenica	Novi Sad	<i>Tada je 202 još uvek imala reputaciju važne „škole novinarstva“ i bila je dosta slušana.</i>
11	B. D. S.	1973. Nemačka	Novi Sad	<i>I onda sam videla neki oglas na Otvorenom univerzitetu novinarska škola koji je vodio Slobodan Budakov. On je nekad bio direktor RTV-a.</i>
12	L. O.	1973. Kula	Novi Sad	<i>Važni su seminari i projekti na kojima se uče važne stvari, važno je učenje od starijih kolega, kako doći do informacije, obuka za montažu, obuka za snimanje, diktacija – sve je to važno i sve se to mora raditi, nikada ne možete reći da ste sve naučili, najstrašnije je završiti fakultet i reći ja sad sve znam.</i>
13	I. S.	1977. Bačka Palanka	Novi Sad	<i>I upisala sam Novosadsku novinarsku školu, oni su to zvali Specijalističkim studijama iz novinarstva. Ja to, ovako, realnije zovem kurs... Uporedo sa tim mojim studijama koje su obuhvatale i pisano i</i>

				<i>elektronsko novinarstvo i koje su trajale godinu dana, Novosadska novinarska škola je imala još jednu studijsku grupu koja se bavila samo televizijским novinarstvom i to dve godine.</i>
14	J. Č. G.	1981. Novi Sad	Gložan	<i>Bila sam na seminaru, tu su bile razne teme, žena kao objekt u reklamama, pojam žena u žutoj štampi i rodno senzitivan jezik...</i>
15	T. S.	1983. Novi Sad	Banatsko Novo Selo	<i>Jedan pravi novinar koji želi da bude profesionalac u svom poslu treba da teži da se stalno usavršava, da stalno želi da sazna nešto novo, da učestvuje na raznim seminarima, na raznim treninzima. Ja sam, recimo, nedavno pohađala jedan kurs, na temu istraživačkog novinarstva, što je za mene bilo vau, zato što smo na fakultetu malo obradili tu temu.</i>
16	N. K.	1985. Novi Sad	Sarajevo	<i>Mislim, imali smo prilike da odemo na različite seminare koje su organizovale nevladine organizacije i Nezavisno društvo novinara Vojvodine. Opet kažem i na poslu smo imali različite edukacije BBC-ja.</i>

Tbl. 6: Novosadska novinarska škola: istorijat, struktura, program

Udruženje građana „Novosadska novinarska škola“ (NNŠ)	
Godina osnivanja	1998.
Osnivači	Mirjana Pušin; dr Dubravka Valić-Nedeljković; prof. dr Dejan Janča; prof. dr Vladimir Strezoski; doc. dr Mirjana Kristović; mr Nemanja Pavlović; Miroslav Pušin; Milan Nedeljković; Miloš Trifunović; Edna Bodrić
Organizaciona struktura	Organi udruženja građana „Novosadska novinarska škola“ jesu: Skupština (predsednica Mirjana Pušin), Upravni odbor (predsednica Dubravka Valić- Nedeljković), Nadzorni odbor i Direktor (Milan Nedeljković).
Počasni članovi	Brigitta Bush; prof. dr Marijana Pajvančić; mr Gordana Čomić; prof. dr Svenka Savić; prof. dr Božo Milošević; Arpad Vicko; prof. dr. Ljubinko Pušić; mr Violeta Zubanov; Branislava Opranović
Projektne aktivnosti organizacije	Podizanje profesionalnih kapaciteta u medijskom sektoru; monitoring i analiza medijskih sadržaja; edukovanje različitih ciljnih grupa o medijskoj pismenosti kao i javno zagovaranje koje doprinosi demokratizaciji i razvoju građanskog društva i promociji evropskih vrednosti.
Programi obuke za novinare	Osnove novinarstva TV Novinarstvo
Predavači	Svenka Savić, Branimir – Bata Grulović, Rastislav Durman, Jan Briza, Slaviša Grujić, Danica Aćimović, Dragan Kremer, Snežana Živković, Tatjana Novčić Matijević, Sanja Bošković, Slavko Pevac, Lidija Vidmar, Radomir Dabetić, Violeta Zubanov, Radoslav Šeguljev, Teofil Pančić i drugi
Realizovani i aktuelni projekti	Novinarska radionica – Medijska pismenost; Stručno usavršavanje rusinskih novinara i urednika; Naša stvarnost i nemačka/evropska iskustva; Izveštavanje o različitosti; Medijska svesnost; Dan u tvojim cipelama; Izveštavanje o životnoj sredini; obuka novinara lista <i>Hlas ljudu</i> ; akademija ženskog preduzetništva – pametna investicija u program doživotnog učenja; rukovanje, Mladi Prometej; Medijska opservatorija Jugoistočne Evrope – Jačanje kapaciteta i koalicija za praćenje medijskog integriteta i unapređenje reformi u medijima, kul-

	tura kroz oko medija; Mediji i manjine na zapadnom Balkanu; Koga su mediji izabrali, a šta su partije nudile?; Ladies diary of change i drugi.
Donatori	Danmarks Medie-og Journalisthojskole; Konrad Adenauer Stiftung; Fridrich Ebert Stiftung; USAID; Olof Palme International Center; Council of Europe; Central European Initiative; OSCE i drugi.
Dobitnici nagrade NNŠ za najboljeg mladog novinara	Nagrada se dodeljuje od 2001. godine za informativno, analitičko ili istraživačko novinarstvo. Laureati (po abecednom redu) jesu: Alekса Vukovac, Asja Francisti, Branka Dragović-Savić, Dejan Stojičić, Dimitrije Vidanović, Duška Bajić, Igor Mihaljević, Jelena Vukmanović, Jovana Zdjelarević, Maja Dragić, Milica Alavanja, Žarko Bogosavljević i drugi.
Nagrade i priznanja koje je dobila NNŠ	Počasna nagrada za socijalne integracije za projekat „Dan u tvojim cipelama“ (Erste Fondacija, 2013). Priznanje „Moje zeleno delo“ povodom obeležavanja dana planete Zemlje, za sajt „Zelene vesti“ (Pokrajinski sekretarijat za urbanizam, graditeljstvo i zaštitu životne sredine, 2011).

Tbl 7: Nagrade i priznanja za profesionalni rad novinarkama u Vojvodini: (1944–1985)

	Novinarka	Nagrade, priznanja
1	I. H. K. (1944)	priznanje „Zlatno pero“, Društva novinara Vojvodine (maj 2013. godine)
2	J. Z. (1952)	nagrade na takmičenju Jugoslovenske radio-televizije (JRT) na Ohridu u kategoriji muzičkog i eksperimentalnog radio programa (1979. i 1981. godine) „Oktobarska nagrada“ Grada Novog Sada za afirmisanje stvaralaštva mladih (1983) nagrada Fonda za podršku investicija u Vojvodini (VIP) za doprinos promociji rada fonda (2005) – prva nagrada na konkursu Ministarstva privrede, Ministarstva zapošljavanja, Međunarodne organizacije rada ILO i NUNS-a, za radio-novinarstvo na temu: „Samozapošljavanje i mikrofinansiranje“ (2006)
3	Ž. S. (1953)	nagrada za celokupan novinarski doprinos demokratizaciji društva koju dodeljuje Nezavisno društvo novinara Vojvodine (januar 2010. godine) nagrada „Ličnost godine“, koju dodeljuje misija OEBS-a za doprinos slobodi izražavanja, demokratskom dijalogu i unapređivanju prava manjina (decembar 2013)
4	M. S. (1965)	Nagrada za toleranciju misije OSCE u SCG (2003) dodeljena SO Kikinda zahvaljujući radu lokalne Kancelarije za rodnu ravноправnost (koordinatorka M. S.) Godišnja nagrada za ravnopravnost Izvršnog veća AP Vojvodine (2004) dodeljena SO Kikinda za rad Kancelarije za rodnu ravnopravnost (koordinatorka M. S.)
5	M. F. (1968)	– nagrada regionalnog televizijskog festivala „Press vitez“ za emisiju „Radar“ (2011)
6	B. D. (1970)	nagrada žirija i publike za najbolji film za dokumentarac „Boye: Prvi pravi ženski zvuk“ na Međunarodnom festivalu dokumentarnog filma „Dorf“ u Hrvatskoj (2010) specijalna nagrada žirija za najbolji film za dokumentarac „Boye: Prvi pravi ženski zvuk“ na Međunarodnom festivalu dokumentarnog filma „Underhill“ u Podgorici (2010)

		nagrada žirija za dokumentarni film „Meškarke“ na Festivalu autorskog filma zemalja podunavskog regiona „Profest“ u Apatinu (2010) nagrada za najbolji scenario za dokumentarni film „Nečujni hod stranca“, koju dodeljuje <i>Klasik TV</i> iz Zagreba (2012)
7	B. D. S. (1973)	nagrada za najbolju mladu novinarku Novosadske novinarske škole godišnja nagrada Nezavisnog društva novinara Vojvodine (januar 2010) nagrada za angažovanost u praćenju tema od značaja za lokalnu samoupravu, koju dodeljuje Stalna konferencija gradova i opština uz podršku Saveta Evrope (septembar 2011) – <i>Dnevnikova</i> nagrada najuspešnijim novinarima (novembar 2011)
8	I. S. (1977)	nagrada za najbolji radijski prilog o procesu evropskih integracija u Srbiji, koju dodeljuju Kancelarija za evropske integracije Vlade Republike Srbije, Delegacija Evropske unije u Srbiji i Erste banka (2013) nagrada za najbolju radijsku reportažu mladog novinara, koju iz legata „Milena Blagojević“ dodeljuje časopis <i>Link</i> (2013) nagrada Međunarodnog festivala reportaže i medija „Interfer“ u Apatinu, u kategoriji radijske reportaže (2013) nagrada na konkursu Stalne konferencije gradova i opština, koju finansira Kraljevina Švedska (2013) Nagrada „Ana Njemogova Kolarova“, koju dodeljuje Savet slovačke nacionalne manjine (2014)
9	N. K. (1985)	godišnja nagrada Nezavisnog društva novinara Vojvodine (januar 2012) – godišnja nagrada Radio-televizije Vojvodine (novembar 2012)

Tbl. 7a: Novinarke: osnovni podaci o nagradama i priznanjima za profesionalni rad

Nivo nagrade	Naziv nagrade	Nagradu dodeljuje	Godina	Vrsta nagrade (novčana, plaketa, diploma)	Novinarke
Međunarodni regionalni	Nagrada za toleranciju	OSCE	2003.	novčana nagrada (5.000 evra)	M. S. (1965)
	nagrada žirija i publike za najbolji film	Međunarodni festival dokumentarnog filma „Dorf“ u Hrvatskoj	2010.	diploma	B. D. (1970)
	nagrada žirija za dokumentarni film	Festival autorskog filma zemalja podunavskog regiona „Profest“, Apatin	2010.	novčana nagrada (300evra)	B. D. (1970)
	specijalna nagrada žirija za najbolji film	Međunarodni festival dokumentarnog filma „Underhill“	2010.	diploma	B. D. (1970)
	produkcijski gran pri Press vitez	Regionalni televizijskifestival Press vitez	2011.	diploma i grafika Save Stojkova	M. F. (1968)
	nagrada za najbolji scenario	Klasik TV (Zagreb)	2012.	novčana nagrada (1.300 evra)	B. D. (1970)
	„Ličnost godine“	OEBS	2013.	plaketa	Ž. S.(1953)
	nagrada za radijske reportaže	Međunarodni festival reportaže i medija „Interfer“, Apatin	2013.	plaketa	I. S. (1977)

Jugoslovenski	nagrade na takmičenju u Ohridu u kategoriji muzičkog i eksperimentalnog radio-programa	Jugoslovenska radio-televizija (JRT)	1979. i 1981.	plaketa	J. Z. (1952)
Nacionalni	prva nagrada na konkursu za radio-novinarstvo na temu: „Samozapošljavanje i mikrofinansiranje“	Ministarstvo privrede, Ministarstvo zapošljavanja, Međunarodne organizacije rada ILO i NUNS-a,	2006.	novčana nagrada (oko 70 evra)	J. Z. (1952)
	nagrada za angažovanost u praćenju tema od značaja za lokalnu samoupravu	Stalna konferencija gradova i opština	2011.	novčana nagrada	B. D. S. (1973)
	nagrada za najbolju radijsku reportažu mladog novinara	Legat „Milena Blagojević“ i časopis <i>Link</i>	2013.	novčana nagrada (250evra)	I. S. (1977)
	nagrada za angažovanost u praćenju tema od značaja za lokalnu samoupravu	Stalna konferencija gradova i opština	2013.	računar (laptop)	I. S. (1977)
	nagrada za najbolji radijski prilog o procesu evropskih integracija u Srbiji	Kancelarija za evropske integracije Vlade Republike Srbije, Delegacija Evropske unije u Srbiji i Erste banka	2013.	studijsko putovanje u Brisel	I. S. (1977)
Pokrajinski	nagrada za najbolju mladu novinarku	Novosadska novinarska škola (NNŠ)	2001.	novčana nagrada (500 evra)	B. D. S. (1973)
	Godišnja nagrada za rodnu ravnopravnost	Izvršno veće Vojvodine	2004.	novčana nagrada (1.000 evra)	M. S. (1965)
	nagrada za doprinos promociji rada fonda	Fond za podršku investicija u	2005.	plaketa	J. Z. (1952)

	Vojvodini (VIP)				
nagrada za celokupan novinarski doprinos demokratizaciji društva	Nezavisno društvo novinara Vojvodine (NDNV)	2010.	novčana nagrada (oko 300 evra)	Ž. S. (1953)	
godišnja nagrada	Nezavisno društvo novinara Vojvodine (NDNV)	2010.	novčana nagrada (oko 300 evra)	B. D. S. (1973)	
nagrada najuspešnijem novinaru	<i>Dnevnik</i>	2011.	novčana nagrada	B. D. S (1973)	
godišnja nagrada	Nezavisno društvo novinara Vojvodine (NDNV)	2012.	novčana nagrada (oko 300 evra)	N. K. (1985)	
godišnja nagrada	<i>Radio-televizija Vojvodine</i> (RTV)	2012.	novčana nagrada u visini prosečne plate zaposlenih na RTV (oko 600 evra)	N. K. (1985)	
nagrada za izuzetna novinarska dostignuća „Zlatno pero“	Društvo novinara Vojvodine (DNV)	2013.	zlatna plaketa (pero), diploma i monografija	I. H. K. (1944)	
Nagrada „Ana Njemogova Kolarova“	Savet slovačke nacionalne manjine	2014.	novčana nagrada (250 evra)	I. S. (1977)	
Lokalni	„Oktobarska nagrada“ za afirmisanje stvaralaštva mladih	Grad Novi Sad	1983.	plaketa	J. Z. (1952)

Smiljana Milinkov, novinarka i majka sedmogodišnje Ane, rođena je 1976. godine u Novom Sadu. Zaposlena na Odseku za medijske studije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Doktorsku disertaciju „Formalno i neformalno obrazovanje i profesionalni status novinarki u Vojvodini - rodna perspektiva“ odbranila 2016. godine u okviru ACIMSI Centra za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu. Master studije Novinarstva završila na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, a osnovne studije na Odseku za istoriju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Godinu dana predavala istoriju u novosad-

skoj gimnaziji "Svetozar Marković". Tokom devetogodišnjeg novinarskog rada na novosadskom Radiju 021 učestvovala u realizaciji regionalnih projekata. Autorka je više radova objavljenih u domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima. Učestvovala je na naučnim skupovima u zemlji i u regionu, kao i u istraživanjima o profesionalnom statusu mladih novinara u Vojvodini, medijskoj slici sportistkinja u Vojvodini, medijskom diskursu o siromaštву i socijalnoj isključenosti u Srbiji, medijskom izveštavanju o procesu pridruživanja Evropskoj uniji, kao i indeksu medijskog klijentelizma. Članica Nezavisnog društva novinara Vojvodine.